

Reprezentacje przestrzenne wsi w Polsce

pod redakcją Marcina Wójcika

Reprezentacje przestrzenne wsi w Polsce

pod redakcją Marcina Wójcika

Pracę tę dedykujemy
Panu Profesorowi Andrzejowi Suliborskiemu,
nieustrudzonemu orędownikowi i propagatorowi
wartości Geografii.

ZESPÓŁ AUTORSKI

Reprezentacje przestrzenne wsi w Polsce

pod redakcją Marcina Wójcika

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2020

REDAKCJA NAUKOWA
Marcin Wójcik, Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych,
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej; 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

Monografia powstała w ramach realizacji projektu pt.: „Reprezentacje przestrzenne osiedli
wiejskich w Polsce” finansowanego ze środków NCN, 2014/13/B/HS4/00481.

REDAKTORZY INICJUJĄCY
Beata Koźniewska
Witold Szczęsny

RECENZENT
Monika Wesołowska

SKŁAD I ŁAMANIE
Karolina Dmochowska-Dudek

Wydanie I.
Nr zamówienia: W.09037.18.0.K

© Copyright by Authors, Łódź - Kraków 2020
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź - Kraków 2020
© Copyright for this edition by AGENT PR, Łódź - Kraków 2020

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

WUŁ ISBN - 978-83-8220-242-7
WUŁ e-ISBN - 978-83-8220-243-4
AGENT PR ISBN 978-83-64462-43-6

<https://doi.org/10.18778/8220-242-7>

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

PROJEKT OKŁADKI
AGENT PR
Piotr Chruścicki

W publikacji wykorzystano zdjęcia wykonane przez Marcina Wójcika w latach 2016-2018
we wsiach objętych badaniem

Ark. wyd. 14,04; ark. druk. 20,25

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Spis treści

<i>Marcin Wójcik</i> Koncepcja „przedstawięń przestrzennych” (<i>spatial representations</i>) _____	7
<i>Karolina Dmochowska-Dudek</i> Przemiany morfologiczne i funkcjonalno-przestrzenne wsi zapisane w geokompozycjach _____	21
<i>Anna Janiszewska</i> Przemiany demograficzno-społeczne wsi _____	39
<i>Paulina Tobiasz-Lis, Pamela Jeziorska-Biel, Marcin Wójcik</i> Wyobrażenia przestrzenne jako forma reprezentacji wsi _____	61
<i>Oskar Wolski</i> Wizje wsi w strategiach rozwoju gmin _____	85
<i>Anita Kulawiak</i> Obrazy wsi w mediach _____	97
<i>Marcin Wójcik</i> Podsumowanie _____	111
<i>Marcin Wójcik, Paulina Tobiasz-Lis</i> Reprezentacje krajobrazów _____	117
Bibliografia _____	138
Spis tabel _____	147
Spis rycin _____	158
Załącznik 1 _____	151
Załącznik 2 _____	157

Koncepcja „przedstawień przestrzennych” (*spatial representations*)

Geneza, rozwój i wyzwania dla badań geograficznych

Marcin Wójcik

Wprowadzenie

Geografia człowieka (*human geography*) nieustannie ewoluuje, dostosowując się do nowych wyzwań badawczych, a także do przemian zachodzących we współczesnym świecie. Dyscypliny społeczne, w tym geografia człowieka, mają obecnie zróżnicowany charakter pod względem teoretycznym, metodologicznym i problemowym. Modele badawcze określają podstawowe zasady interpretacji rzeczywistości społecznej (Chojnicki 1999; Maik 2014). Podstawowy element sporu dotyczy różnic w wyjaśnianiu rzeczywistości pomiędzy wzorcami naturalistycznymi oraz antynaturalistycznymi. Odmienności te w dużej mierze kształtują sposób badań orientacji metodologicznych – obiektywistycznej i konstruktywistycznej (Maik 2014, s. 87). W tej pierwszej główne założenie odnosi się do istnienia rzeczywistości niezależnej od ludzkich wyobrażeń, natomiast w tej drugiej zakłada się, że rzeczywistość jest wytworem społecznym. W latach 60. XX w. zainicjowano dyskusję nad koncepcjami, w których rzeczywistość interpretuje się jako społecznie wytworzona (Berger, Luckman 2010 [1966]). Namysł nad kwestią interpretacji rzeczywistości społecznej z tego punktu widzenia był również istotny dla rozwoju geografii człowieka, zwłaszcza w zakresie różnych idei badawczych dotyczących społecznego wytwarzania przestrzeni (Maik, Stachowski 1991, s. 27; Rembowska 2002, s. 160). Zainteresowanie takim rodzajem interpretacji struktur i procesów społecznych było jednym z ważnych kroków w rozwoju dyscypliny w ciągu ostatnich 30 lat, w tym kształtowania się jej ważnej części, tj. geografii społecznej.

Pierwsza dyskusja nad podstawami teoretyczno-metodologicznymi geografii społecznej przetoczyła się w światowej literaturze na przełomie lat 70. i 80. XX w. (por. np. Cloke, Philo, Sadler 1991; Thrift 1996). Miała ona przynajmniej dwa ważne konteksty. Pierwszy dotyczył krytyki wzorca naturalistycznego badań w geografii człowieka. Drugi kontekst miał związek z przemianami społecznymi, zwłaszcza w odniesieniu do poczucia niesprawiedliwości w podziale dóbr i dostępu do pozycji elitarnych itp. (nurty marksistowskie). Środowiskiem intelektualnej przemiany i jednocześnie przedmiotem badań były przede wszystkim duże miasta (metropolie). Pracą, która wywołała wówczas zainteresowanie,

nie tylko w środowisku geografów człowieka, była książka D. Harveya (1973) na temat zróżnicowań przestrzennych interpretowanych w kategoriach niesprawiedliwości społecznej i sposobów, które mogłyby doprowadzić do zasadniczej przebudowy systemu gospodarki kapitalistycznej (np. Harvey 1973, 1989).

R. Panelli (2009), ukazując tradycje, z których rodziła się geografia społeczna, uważa, że stanowi ona bardzo różnorodną dyscyplinę geograficzną. Ważną jednak konkluzją wynikającą z pogłębionej analizy funkcjonowania tej dyscypliny jest stwierdzenie, że jej charakter zależy w dużej mierze od aktualnych uwarunkowań instytucjonalnych, filozoficznych i społecznych (Panelli 2009, s. 194). W latach 70. XX w. zarysowały się dwie główne jej wizje (podejścia), oparte na podstawach filozofii marksistowskiej oraz eksponujące filozofię człowieka (por. np. Johnston 2003; Blunt 2003). R. Panelli (2009, s. 186) wyróżnia sześć ujęć, które można traktować jako wzorce badawcze geografii społecznej (regionalny, neopozytywistyczny, humanistyczny, marksistowski, feministyczny oraz poststrukturalistyczny). Dla badań związanych z koncepcją wytwarzania przestrzeni istotne znaczenie ma wzorzec humanistyczny, marksistowski i poststrukturalistyczny. W pierwszym świat społeczny interpretowany jest w kategoriach wartości, w drugim w odniesieniu do nierówności (dysproporcji), w trzecim zaś jako zróżnicowany, dynamiczny, tworzony przez dyskursy o znaczeniach i praktykach przestrzennych.

Wobec różnorodności problemowej i metodologicznej przyjmuje się najczęściej wizję geografii społecznej jako dziedziny badań, która stosuje różne metody i praktyki naukowe opisujące społeczeństwa w relacji do przestrzeni. Stąd też podkreślenie „społeczna” geografia miasta czy „społeczna” geografia wsi wskazuje na perspektywę widzenia problemów badawczych z punktu widzenia ludzkich potrzeb i wartości (por. Knox, Pinch 2010; Phillips, Williams 1985; Wójcik 2009). Istotne jest w tym przypadku zwrócenie uwagi na działania społeczne, zachowania i wyobrażenia środowiska życia człowieka. Geografia zyskała w ten sposób nowe narzędzia do identyfikacji procesów przestrzennych, które interpretowane w kategoriach sprawstwa podmiotowego [agency] – ludzi, społeczności, liderów, ruchów masowych, organizacji i instytucji oraz wartości przypisywanych otoczeniu.

Geneza koncepcji społecznego wytwarzania przestrzeni

Zainteresowanie geografów problematyką społeczną doprowadziło do wytworzenia się ważnej subdyscypliny, jaką jest geografia społeczna. W geografii anglo-amerykańskiej zaczęła się ona kształtować w latach 70. XX w. W Polsce ze względów polityczno-ideologicznych jej swobodny rozwój był możliwy od początku lat 90. XX w., choć naukowe podstawy zostały określone w pierwszej połowie lat 80. XX w. w okresie kryzysu ekonomicznego (Wójcik, Suliborski 2014; Rykiel 2014). M. Wójcik i A. Suliborski (2014), dokonując wyjaśnienia początków rozwoju geografii społecznej, dowodzą, że pierwsze próby identyfikacji źródeł geografii społecznej w PRL podjęto na początku lat 70. XX w. (por. Golachowski 1975). S. Golachowski twierdził, że zakres przedmiotowy geografii społecznej pokrywa się z polem badań socjogeografii i ekologii społecznej. Dużo później do zagadnienia tego odniósł się również Z. Rykiel (1991, s. 10), uważając, że źródła geografii społecznej należy szukać m.in. w pracach socjologów odnoszących się do relacji pomiędzy społeczeństwem a przestrzenią.

Zdaniem A. Lisowskiego (2003, s. 136) pojęcie przestrzeni społecznej wywodzi się z socjologii i początkowo była ona rozumiana wąsko i raczej w ujęciu formalnym niż pod-

miotowym. Autor argumentuje, że w porównaniu do innych typów przestrzeni (np. kulturowej, ekologicznej, fizycznej) jest ona najtrudniejszą do określenia pod względem koncepcyjnym. Przyczyna tkwi przede wszystkim w wieloznaczności przymiotnika „społeczny” (Lisowski 2003, s. 136-137). W kontekście rozwoju zainteresowań koncepcjami wywodzącymi się z rozmyślań nad filozofią przestrzeni H. Lefebvre'a (1991 [1974]) można wyróżnić dwa nurty, a podstawą tego podziału jest z jednej strony układ instytucjonalny (socjologia i geografia), z drugiej zaś tradycja rozwoju pojęć, gdzie najistotniejszym aspektem jest umiejscowienie roli czynnika sprawczego przemian przestrzennych. Silniejszy nurt zainteresowań tym problemem reprezentują socjologowie, którzy źródła zmiany upatrują głównie w warstwie *sensu stricto* społecznej, tj. organizacji społecznej i jej typie (por. np. Starosta 1995), podczas gdy dla geografów rolę odgrywa „miejsce” niezależnie od tego, jaką formę konceptualną mu nadają (sąsiedztwo, miasto, wieś, region, itd.). Istotny był w tym zakresie wpływ teorii strukturacji A. Giddensa (2003 [1984]), rozpatrującego związek pomiędzy reprodukcją interakcji społecznych a formą przestrzeni, w której one zachodzą. Duży wkład w opis relacji pomiędzy kluczowymi dla wielu dziedzin pojęciami społeczeństwa i przestrzeni (historia, geografia, socjologia) miał F. Braudel (1971). Francuski historyk, zafascynowany istotą przestrzeni w interpretacji dziejów cywilizacji, uzasadniał, że geografia buduje swą odrębność, czyniąc centralnym punktem rozważań relację społeczeństw do przestrzeni. Autor pisał, że geografia jest studium przestrzennym społeczeństwa, lub w bardziej ścisłym wymiarze – studium społeczeństwa poprzez przestrzeń.

Interesujące w tym zakresie były rozważania W. Maika (1992, s. 237), który uważał, że kryzys modelu scjentystycznego i związanego z nim formalnego ujęcia przestrzeni był przejawem bezsilności funkcjonalistycznych modeli pojęciowych w wyjaśnianiu przemian społeczno-gospodarczych. Rozwój modeli dialektycznych i personalistycznych był odpowiedzią na formułowanie nowych problemów badawczych, w przypadku których modele funkcjonalistyczne nie dawały satysfakcjonujących rozwiązań. Odnosiło się to w dużej mierze do wzrostu świadomości społecznej w procesie kształtowania przestrzeni (Maik 1992, s. 238). Szczególnie atrakcyjne były z tego punktu widzenia modele strukturalistyczne, zwłaszcza interpretacja zmian z punktu widzenia tezy o dominacji przestrzeni politycznej, gdzie czynnika sprawczego w wyjaśnieniu wytwarzania przestrzeni poszukuje się w uwarunkowaniach stworzonych przez formację społeczno-ekonomiczną.

Dużym wkładem w rozwój koncepcji przestrzeni społecznej było wydanie pracy B. Jałowickiego (1988) pod tytułem *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*. Koncepcja samej pracy nawiązuje do pracy M. Castellsa (1982 [1972]) pt. *Kwestia miejska* i wprowadzonego tam modelu pojęciowego. B. Jałowicki (2010) wyróżnił pięć podstawowych form przestrzeni, tj. formy produkcji, konsumpcji, władzy, symboliki i wymiany. Zdaniem autora ich wyróżnienie pozwala na zbadanie znaczenia historycznego form oraz ich funkcji w różnych etapach rozwoju cywilizacyjnego. Wytwarzanie przestrzeni jest pochodną stosunków produkcji oraz nadbudowy w postaci określonego systemu panowania politycznego. Przyjęta koncepcja pracy stworzyła interesujący wywód historyczny, którego główna myśl obraca się wokół różnic (czynniki, struktury i aktorzy) triady formacji – przedkapitalistycznych, kapitalistycznych oraz różnych dróg dalszych przekształceń w okresie socjalistycznym i postsocjalistycznym. Trudność w geograficznym odbiorze pracy polega m.in. na braku charakterystycznej dla geografii człowieka interpretacji dotyczącej roli dialektyki społeczno-przestrzennej, w której również sama przestrzeń jest istotnym czynnikiem określającym zmiany społeczne, kulturowe i polityczne (por. Harvey 1989). Stąd też w opracowaniu nie zwrócono dużej uwagi na takie funkcje przestrzeni, które tworzą siatkę odniesienia czy odgrywają rolę porządkującą bądź organizatora życia społecznego.

W przedmowie do drugiego wydania pracy *Społeczne wytwarzanie przestrzeni* B. Jałowicki (2010, s. 9) uzasadnia potrzebę powrotu do socjologii krytycznej, a za główny czynnik prowadzenia dyskusji naukowej uważa uzewnętrzniający się w przestrzeni kryzys wielkiego miasta (konflikty, nierówności, sprzeczności rozwojowe, itp.). Sprostanie temu wyzwaniu wymaga obecnie dużo większego zaangażowania w wyjaśnieniu czynników na wskroś przestrzennych, tzn. uznania nie tylko determinującej roli społeczeństwa w wytworzeniu przestrzennych form produkcji, konsumpcji, władzy, itd., ale również potrzeby zwrócenia większej uwagi na rolę przestrzeni w budowaniu interakcji społecznych, tworzeniu społecznego postrzegania i wyobrażenia świata. Zasługi w tworzeniu podstaw krytycznego wyjaśniania relacji społeczeństwo - przestrzeń wnieśli m.in. D. Harvey, D. Gregory, E. Soja, A. Giddens, N. Thrift. A. Lisowski (2003) w pracy porządkującej problematykę koncepcji przestrzeni w geografii człowieka zagadnienia te przyporządkował do rozważań nad formowaniem się przestrzeni społecznej. Kluczowe znaczenie ma tu fundamentalna praca H. Lefebvre'a (1991[1974]), w której opisano społeczną różnorodność pojęcia przestrzeni. Geograficzną interpretację i kształtowanie się koncepcji wytwarzania przestrzeni w geografii można sprowadzić do kilku konkluzji, tj:

1) koncepcja H. Lefebvre'a ze względu na wysoki poziom abstrakcji, niejednoznaczność i nieprecyzyjność stosowanych pojęć jest dość swobodnie interpretowana i transformowana na potrzeby różnych dziedzin wiedzy odnoszących się do problematyki przestrzeni społecznej (w geografii powszechne uznanie zdobyły koncepcje, których autorami byli D. Harvey i E. Soja);

2) koncepcja wytwarzania przestrzeni i jej geograficzne interpretacje nawiązujące do różnych sposobów praktyk przestrzennych i przedstawień przestrzennych ewoluowały w czasie, zwracając coraz większą uwagę na przestrzenie wyobrażone, co należy wiązać z postmodernistycznymi nurtami w geografii (por. Dear 2002);

3) w geograficznych rozważaniach nad koncepcją wytwarzania przestrzeni dużą rolę odgrywa składnik teoretyczno-metodologiczny, którego zakres zwiększał się przede wszystkim w wyniku rozwoju ujęć krytycznych oraz zainteresowania teorią społeczną (por. Thrift 1996; Soja 1996).

Koncepcja reprezentacji przestrzennych

Jednym z głównych geograficznych interpretatorów koncepcji zaproponowanej przez H. Lefebvre'a jest D. Harvey (1989), który przedstawił swój pogląd na istotę czasu i przestrzeni w badaniach społecznych. Za H. Lefebvre'em (1974) przyjął on podział na trzy wymiary identyfikacji zjawisk przestrzennych („uprzestrzennienia”), tj.:

- praktyki przestrzenne (materialne), przez które należy rozumieć wszelkie przepływy, transfery i interakcje o charakterze fizycznym (materialnym) identyfikowalne w przestrzeni i zapewniające społeczną reprodukcję (SFERA MATERIALNA, PRZESTRZEŃ DOŚWIADCZANA);

- reprezentacje (przedstawienia) przestrzeni, które zawierają całą symbolikę i sferę znaczeń, kody oraz wiedzę umożliwiające interakcję społeczną i wzajemne zrozumienie bez względu na ich potoczny czy specjalistyczny (naukowy) sens (SFERA SYMBOLICZNA, PRZESTRZEŃ POSTRZEGANA);

- przestrzenie reprezentacji (przedstawień), czyli wszelkie mentalne kreacje, jak np. kody, znaki, dyskursy przestrzenne, utopijne plany, wyobrażone krajobrazy, a także wykreowa-

ne przestrzenie, np. symboliczne (tematyczne) miejsca, malarstwo, muzea, które tworzą podstawę do tworzenia nowych znaczeń lub określają możliwości nowych praktyk przestrzennych (SFERA WYOBRAŻENIOWA, PRZESTRZEŃ WYOBRAŻANA).

Przemyślenia D. Harveya (1989) zmierzały do ukonkretnienia koncepcji w postaci schematu odnoszącego się do tradycji rozwoju pojęć oraz różnych koncepcji badawczych w geografii człowieka. Autor wyróżnił zatem cztery konteksty interpretacji roli przestrzeni w kształtowaniu zjawisk społecznych, tzn.:

- **dostępność przestrzenna** - odnosi się do odległości w przestrzeni jako bariery dla społecznych interakcji, a tym samym wytwarzania kosztów w systemach społecznych, takich jak np. rynek pracy, handel, struktura społeczna;

- **użytkowanie przestrzeni** - odnosi się do sposobów zagospodarowania przestrzennego, kategorii użytkowania, funkcjonowania gospodarki (aktywności ekonomiczne) i społeczeństwa (struktury społeczne); w tym zakresie rozpatrywane mogą być również związki pomiędzy tworzeniem się instytucji społecznych i gospodarczych a wytwarzaniem się terytorium (władanie przestrzenią);

- **dominacja nad przestrzenią** - odnosi się do organizacji przestrzeni, zwłaszcza w zakresie dominacji określonych osób lub grup nad innymi za pomocą prawnych lub pozaprawnych środków; w zakresie tym mieści się szeroko rozumiana kontrola społeczna nad przestrzenią jako konsekwencja m.in. dystansów w przestrzeni oraz zróżnicowania form jej użytkowania (zasobów);

- **wytwarzanie przestrzeni** - odnosi się do identyfikacji sposobów wytwarzania różnych istniejących lub wyobrażonych systemów społeczno-przestrzennych, takich jak np. użytkowanie ziemi, transport i komunikacja, organizacje terytorialne, a także kreacji nowych sposobów przedstawiania przestrzeni (projekty, mapy cyfrowe, technologie informacyjne) - por. tab. 1.

D. Harvey (1989, s. 222) podkreślał, że stworzenie katalogu różnych przedstawień przestrzeni w odniesieniu od podziału zaproponowanego przez H. Lefebvre'a nie ma charakteru wyczerpującego i ostatecznego. Celem w tym przypadku było stworzenie pewnego punktu odniesienia, który pozwoli włączyć się geografom w dyskusję (oraz ją rozwinąć) nad sposobami, w jaki ludzie doświadczają przestrzeni, zwłaszcza w okresie przewartościowości wynikających z szybko zmieniających się uwarunkowań technologicznych, produkcyjnych, kulturowych.

Badaczem, który wniósł niekwestionowane zasługi w rozwój koncepcji opartych na przemyśleniach H. Lefebvre był E. Soja (np. 1996; 1999) - współtwórca kalifornijskiej szkoły urbanizmu społecznego. W. Maik (2014, s. 127-128) wskazuje, że najważniejszym osiągnięciem E. Soja jest wielowątkowa krytyka społeczna w zakresie roli przestrzeni we współczesnych przemianach urbanizacyjnych oraz rozwój przestrzennie zorientowanej teorii społecznej. E. Soja, wprowadzając pojęcie trialektyki, na którym opiera jedną z głównych zasad „zwrotu przestrzennego”, próbuje dokonać konceptualizacji reprezentacji przestrzennych zarówno w kategoriach obiektywnych, jak i subiektywnych. Najistotniejszym przesłaniem skomplikowanej konstrukcji intelektualnej było zinterpretowanie miasta (Los Angeles) jako wytworu postmodernizmu. Postmodernistyczna dekonstrukcja geografii miasta (por. Lisowski 1998) i jej związek z socjologią wytworzyły interesujący dialog między dyscyplinami i, jak twierdzi W. Maik (2014, s. 129), jego zasługą jest powrót geografii człowieka do głównego nurtu dyskusji o przemianach społecznych miast, regionów lub - używając bardziej abstrakcyjnego określenia - „miejsc” społecznych.

E. Soja (1999, s. 265-267) sformułował model, który nazwał trialektyką przestrzenności (*trialectics of spatiality*). Stanowi on podstawę rozważań o naturze przestrzeni z punktu widzenia współczesnej dyskusji obracającej się wokół trzech kontekstów indywidualnego i zbiorowego istnienia (*trialectics of being*), tj. czasu (*historicality*), przestrzeni (*spatiality*) oraz społecznej reprodukcji (*sociality*). Na tym tle E. Soja wprowadził trzy odmiany przestrzeni, tj.:

1) Przestrzeń pierwsza - przestrzeń postrzegana - odnosi się do sposobów doświadczania przestrzeni przez człowieka (ludzi), zwłaszcza w zakresie prób empirycznych pomiarów zjawisk i możliwości ich mapowania, a także oceny związku przestrzeni fizycznej i układami społecznymi;

2) Przestrzeń druga - przestrzeń wyobrażana - ma charakter bardziej subiektywny niż przestrzeń pierwsza, jest skonstruowana społecznie w wyniku nadania jej wymiaru symbolicznego, ma charakter pewnych przestawień przestrzennych - „myśli (dyskursów) o przestrzeni”;

3) Przestrzeń trzecia - przestrzeń żyjąca - mieści się w pojęciu „codziennosci” jako podstawy różnych praktyk indywidualnego życia, odnosi się do różnych stanów mentalnych, w tym ekspresji człowieka wobec świata na bazie wiedzy, doświadczeń, wyobrażeń itd.

Zdaniem E. Soja (1999) kluczowe znaczenie dla przełamania opozycji pierwszej (obiektywna) i drugiej (subiektywna) przestrzeni ma przestrzeń trzecia - trzecia droga, sposób w obrębie którego kontestuje się i dekonstruuje geograficzne formy praktyk i przedstawień przestrzeni. Trzecia przestrzeń wyzwala z narzuconych form dopuszczając wszystkie sposoby odkrywania przestrzenności odnoszące się do samorealizacji człowieka we współczesnym świecie - wielowymiarowym i otwartym.

Tabela 1: Kategorie praktyk przestrzennych według D. Harveya

	Dostępność przestrzenna	Użytkowanie przestrzeni	Dominacja nad przestrzenią	Wytwarzanie przestrzeni
Praktyki przestrzenne	przepływy dóbr, pieniędzy, ludzi, informacji itd.; systemy komunikacyjne; hierarchiczny układ osadnictwa i wymiany handlowej; koncentracja przestrzenna	użytkowanie ziemi, zagospodarowanie środowiska; obszary społeczne; społeczne sieci komunikacji i pomocy	własność prywatna; państwo i podziały administracyjne; elitarne społeczności i sąsiedztwa; obszary podporządkowane i inne formy kontroli społecznej (nadzór policyjny i inwigilacja)	budowa infrastruktury technicznej; zmiany w zagospodarowaniu środowiska; przestrzenna organizacja społeczeństwa (formalna i nieformalna)
Reprezentacje (przedstawienia) przestrzeni	społeczne, psychologiczne i fizyczne sposoby pomiaru dystansów przestrzennych; teorie tworzenia map oporu przestrzeni (fizyka społeczna, teorie lokalizacji najmniejszego oporu, teoria miejsc centralnych)	przestrzeń osobista; mapy mentalne; społeczna hierarchia miejsc; symboliczne przedstawienia przestrzeni; „dyskursy” przestrzenne	przestrzeń „zakazane”, społeczności terytorialne; kultury regionalne; nacjonalizm; geopolityka; hierarchia polityczno-kulturowa	nowe sposoby mapowania zjawisk; komunikacja obrazkowa; tworzenie materiałów wizualnych; tworzenie nowych dyskursów artystycznych i architektonicznych; semiotyka
Przestrzenie reprezentacji (przedstawień)	przeciąganie i odpychanie; odległość i potrzeby; dostęp i brak dostępu;	przywiązanie; dom; przestrzeń publiczne; ikonografia i graffiti, reklama	wyobcowanie; przestrzeń strachu; przestrzeń represyjnej; własność i władztwo; przestrzeń rytualne i dominanty przestrzenne; bariery symboliczne i kapitał; tworzenie „tradycji”	utopijne projekty; wyobrażone krajobrazy; przestrzenie <i>science fiction</i> ; wyobrażenia artystyczne; mitologiczne przestrzenie i miejsca; poetyka przestrzeni; przestrzenie pragnień

Źródło: D. Harvey (1989, s. 221), uproszczone.

Reprezentacje przestrzenne wsi

Zagadnienia, które podejmuje obecnie geografia wsi, są ściśle związane z zainteresowaniem badaczy teoriami przemian i struktur społecznych. Jest to m.in. przyczyną rozszerzenia pola poznawczego poza tradycyjne koncepcje funkcjonalno-przestrzenne i włączania do problematyki badawczej kwestii społecznych, w tym studiów nad wyobrażeniami i wartościami przestrzennymi (Woods 2011, s. 1). Zwrot społeczny i kulturowy w geografii wsi przyniósł efekty w postaci poszukiwania wyjaśnień dla zmieniających się struktur morfologicznych i funkcjonalnych w płaszczyźnie będącej tradycyjnie w zainteresowaniu socjologii, ekonomii społecznej i antropologii kulturowej (por. np. Woods 2005; Wójcik 2012). P. Cloke (1997) określił cztery problemy badawcze, które są pokłosiem związku geografii człowieka z innymi naukami społecznymi. Po pierwsze, większą uwagę zaczęto przywiązywać do innego spojrzenia na rolę przyrody w wytwarzaniu „wiejskości” i nowe sposoby interpretacji krajobrazu jako tworów kulturowego, w tym badanie roli czynników naturalnych w sferze nieprodukcyjnych aktywności społecznych. Po drugie, podjęto problem wytwarzania się różnych dyskursów społecznych odnoszących się do doświadczeń i wyobrażeń przestrzeni wiejskiej. Kluczową rolę pełni tu obserwacja i wyjaśnianie nowych stylów życia w środowisku wiejskim, zwłaszcza takich grup społecznych, którym nie poświęcano wcześniej większej uwagi (np. mniejszości religijne, etniczne, seksualne, itd.). Po trzecie, wśród geografów wzrosło zainteresowanie formowaniem się przestrzeni symbolicznej, w tym takimi kwestiami jak sposoby reprezentacji (przedstawiania) „wiejskości” w mediach oraz identyfikację różnych obrazów wsi (sfera wizualna). Czwarty problem dotyczy form konsumpcji wiejskiej przestrzeni przez różne grupy przybywające na obszary wiejskie, czasowo (turystyka i rekreacji), lub poszukujące na wsi miejsc dla alternatywnych stylów życia. Wszystkie te nowe, społeczno-kulturowe interpretacje przestrzeni wychodzą poza tradycyjny opis obiektów materialnych (mierzalnych cech obszarów) i punkt ciężkości rozważań przesuwają na relacje, które łączą różne, materialne i niematerialne elementy wiejskich środowisk życia. Celem takich badań jest rozpoznawanie relacji łączących społeczeństwo i przestrzeń (Gregory 1994). Pozwala to na odkrywanie różnorodności społeczno-przestrzennej wsi w okresie dynamicznych przemian zachodzących we współczesnym świecie. W geografii wsi istotną kwestią badawczą stała się identyfikacja społecznego wyobrażenia przestrzeni oraz różnych form przedstawień (reprezentacji) wsi w mediach, polityce, planach rozwoju oraz w potocznym przekazie społecznym. Tym samym ważną rolę odgrywa kwestia zderzenia wiedzy formalnej i ukrytej oraz sposobów jej transferu i wpływu na zmiany organizacji przestrzeni (por. Wójcik i in. 2019). K. Halfacree (2009) i P. Cloke (2003) dowodzą, że nowe koncepcje teoretyczno-metodologiczne w geografii wsi lepiej wyjaśniają procesy społeczne i gospodarcze zachodzące w przestrzeni wiejskiej, które wynikają z uwarunkowań, do których należy przede wszystkim zaliczyć:

- 1) malejące znaczenie rolnictwa jako działalności ekonomicznej i społeczno-kulturowej, a tym samym trudności w zdefiniowaniu wsi w odniesieniu do innych cech tego środowiska życia i pracy;
- 2) popularność wsi jako składnika tożsamości kulturowej (dziedzictwo kulturowe) i wynikające z tego m.in. idealizowanie środowiska wiejskiego (*rural idyll*);
- 3) poszukiwanie w wiejskiej przestrzeni (środowisku, krajobrazie) nowych możliwości w realizowaniu potrzeb materialnych i duchowych, np. poprzez czasowe i stałe migracje na wieś.

Pierwsza poważna dyskusja odnosząca się do ujęć społeczno-kulturowych w obrębie wzrastającej subdyscypliny „geografia wsi” dotyczyła problemu społecznych wyobrażeń środowiska wsi oraz określenia istoty wsi (również definicji) w okresie malejącego znaczenia rolnictwa. Zaczęto wówczas odchodzić od definiowania wsi poprzez aspekt funkcjonalny, koncentrując się na ujęciu normatywnym, czyli odwołującym się do postrzegania wsi przez jej mieszkańców (*social representations*). Wizja wiejskości była interpretowana w kontekście życia codziennego społeczności lokalnych (Halfacree 1993, 1995). Studia te, szczególnie w Wielkiej Brytanii, odwoływały się do postrzegania wsi jako sielankowego życia i krajobrazu (*rural idyll*). W badaniach społecznych prowadzonych przez geografów podkreślono często pozytywne wartościowanie wsi jako środowiska, w którym człowiek żyje w większej harmonii z naturą (w „zdrowym” otoczeniu) i społecznym sąsiedztwem. W późniejszym okresie (koniec lat 90. XX w.) wzrosło również zainteresowanie przestrzennym wymiarem patologii i marginalizacji społecznej.

Geografowie wsi, podejmując w badaniach problemy społeczne, byli zafascynowani pracami z zakresu psychologii środowiskowej i antropologii społecznej. Dzięki inspiracji metodologią nauk społecznych, geografia wsi na nowo zinterpretowała pojęcie środowiska, krajobrazu wsi (w kategoriach symbolicznych), a także bliżej zainteresowała się sferą lokalności (swojskości przestrzeni), kontestując teorie zakładające uniwersalizm procesów urbanizacji czy metropolizacji. Współczesne rozumienie wsi i wiejskości jest wielopłaszczyznowe i można je opisać w kategoriach kształtowania się polimorficznej struktury pojęciowej i koncepcyjnej. W ostatnich latach próbę wielowymiarowego opisu wsi w geografii podjął K. Halfacree (np. 2004, 2009). Koncepcja „potrójnie złożonej” przestrzeni wiejskiej została oparta na teorii uprzestrzennienia H. Lefebvre'a. Program badań wsi jest kombinacją (połączeniem) trzech perspektyw w interpretacji przestrzeni wiejskiej, tzn.:

- 1) wiejskiej lokalności (*rural locality*), tzn. praktyk (zachowań, działań) o charakterze miejscowym;
- 2) przedstawień wsi (*social representations*), tzn. konstrukcji obrazów wsi, głównie zinstytucjonalizowanych;
- 3) codzienności życia wiejskiego (*everyday lives*), tzn. form potocznej dyskusji o wsi oraz specyficznego doświadczania wiejskiej przestrzeni.

Konstruowane obecnie koncepcje badawcze stanowią często przeniesienie rozwiązań stosowanych w geografii miast i są inspirowane pracami z zakresu geografii moralności, tj. kontestują neoliberalne zasady rozwoju gospodarczego (problematyka marginalizacji społeczno-kulturowej). Podział klasowy społeczeństwa i relacje międzygrupowe rozpatrywane są w tradycji badawczej wywodzącej się często z nurtów marksistowskich, przez co różnicowanie społeczne postrzegane jest jako efekt napięć i konfliktów oraz dążenie do zajęcia jak najlepszej pozycji jednostki w społeczeństwie i przestrzeni (por. Woods 2005).

Podsumowanie i założenia badań reprezentacji przestrzennych wsi

Współczesna różnorodność orientacji badawczych geografii człowieka, a wewnątrz nich wielość ujęć, podejść, koncepcji, itd. nie tworzy łatwego zadania dla tych, którzy chcieliby dokonać próby syntezy stanu i kondycji dyscypliny. Koncepcja „wytwarzania przestrzeni” oraz jej pochodne koncepcje, w tym „reprezentacji przestrzennych” w postaci intelektualnego wkładu m.in. D. Harveya, E. Soja i K. Halfacree'go mają ambicje całościowego spojrzenia na środowisko życia człowieka, zwłaszcza w kontekście łączenia różnych sposobów identyfikacji zjawisk przestrzennych. Zastosowanie (całościowe) koncepcji przedstawień przestrzennych należy do ambitnych, a zarazem otwartych zagadnień.

M. Wójcik (2012), proponując założenia programu badawczego współczesnej geografii wsi (regionalno-kulturowy), zwracał uwagę na potrzebę opisu zróżnicowania polskiej przestrzeni z punktu widzenia odmienności, które tkwią w dużej mierze w sposobie konstruowania różnych wyobrażeń środowiska wiejskiego. Jednym z celów badań w zakresie społeczno-kulturowych studiów przestrzeni wiejskiej powinna być próba określenia identyfikacji terytorialnej, tj. wartości i znaczenia przypisanych miejscom. Swoistość cech wiejskiego życia, odzwierciedla się w sposobie, w jaki mieszkańcy kreują i reprodukują miejsca (domy, wsie, gminy). Wśród wielu możliwych do realizacji zadań badawczych w zakresie badań reprezentacji przestrzennych wsi do kluczowych można zaliczyć:

- 1) poszukiwanie relikwów („śladów” dawnej aktywności mieszkańców) w krajobrazie (materiały archiwalne, dziedzictwo materialne - „pamięć” krajobrazu) oraz w różnych lokalnych wytworach kultury (pamiątniki, listy, zdjęcia, obrazy) i istniejących w indywidualnej oraz zbiorowej świadomości („pamięć” społeczna wsi);
- 2) identyfikacja różnych obrazów i wizji wsi w dokumentach formalnych oraz w świadomości mieszkańców jako desygnatów pamięci, ciągłości i trwania;
- 3) określenie wyobrażeń wiejskiego środowiska życia, jego znaczeń i wartości (społeczne waloryzacja przestrzeni wiejskiej);
- 4) określenie roli przyrody w historycznym i współczesnym doświadczaniu krajobrazu wsi przez mieszkańców;
- 5) zrozumienie środowiska wsi w perspektywie historyczno-kulturowego doświadczenia (wieś w doświadczeniu międzypokoleniowym);
- 6) określenie stylów życia mieszkańców oraz wpływu ich na kreowanie przestrzeni zbiorowej (publicznej) i indywidualnej (dom, zagroda, działka).

Biorąc pod uwagę współczesne trendy teoretyczno-metodologiczne, zwłaszcza rozwój koncepcji wytwarzania przestrzeni, oraz powiązanej z nią koncepcji reprezentacji przestrzennych, warto podjąć próbę opisu osiedli wiejskich w Polsce w myśl przedstawionych wyżej założeń. Podstawy badawcze wpisują się pole zainteresowań społecznej geografii osadnictwa (por. Maik, Stachowski 1991). Obecny kształt tej dyscypliny badań ma strukturę polimorficzną (Wójcik 2012). Polskie badania geograficzne z zakresu przemian osadnictwa wiejskiego stanowią ważny element rozbudowanej przedmiotowo dziedziny badań, tj. geografii wsi (por. Bański 2002; Wójcik 2012). Zakres merytoryczny istotny jest również dla dziedzin pokrewnych geografii wsi, tj. socjologii i antropologii wsi (np. Halamska 2011).

Przedmiotem badań jest przestrzeń konkretyzująca się w określonych formach krajobrazu kulturowego (formy osadnictwa ludzkiego). Zasadniczym celem badań jest określenie zróżnicowania przestrzennych reprezentacji osiedli wiejskich w Polsce, w oparciu o model bazujący na koncepcji „reprezentacji przestrzennych” (H. Lefebvre, D. Harvey, K. Halfacree). Reprezentacje przestrzeni są sposobami kulturowego tworzenia środowiska życia i obejmują różne struktury materialne (np. wytworzony krajobraz kulturowy, formy jego organizacji przestrzennej) oraz mentalne (np. wyobrażenie przestrzeni, wartości przestrzenne). Założenia związane są z przyjęciem jako podstawy teoretycznej koncepcji „wytwarzania przestrzeni” (H. Lefebvre, D. Harvey) oraz opartego na niej modelu badań wiejskiej przestrzeni autorstwa K. Halfacree'go (2009) oraz M. Wójcika (2012). Zgodnie z tym modelem sformułowano trzy cele badań, tzn.:

1) Wielopłaszczyznowe określenie form praktyk przestrzennych we wsiach/obszarach wiejskich (*rural spatial practices*). Celem jest analiza form krajobrazu kulturowego interpretowanych jako materialny efekt dotychczasowych praktyk społecznych i gospodarczych oraz analiza funkcjonalnej organizacji osiedla wiejskiego rozumianego jako rezultat współczesnych procesów społeczno-ekonomicznych.

2) Określenie sposobów przedstawiania wsi/obszarów wiejskich (*representations of rural space*). Celem badań w tym zakresie jest analiza różnego rodzaju dokumentów (tekstów), w których zawarte są formalne reprezentacje wsi. W zestawie potencjalnych materiałów znajdują się obrazy wsi zawarte w strategiach i planach rozwoju lokalnego. Celem jest zatem określenie wizerunku wsi, który wyłania się z materiałów wytworzonych do realizacji konkretnych zadań (np. samorządu lokalnego).

3) Określenie przestrzeni wyobrażanej wsi (*spaces of rural representations*). Celem badań w tym zakresie jest określenie subiektywnej przestrzeni wsi. Dotyczy on społeczno-kulturowej waloryzacji środowiska wsi, w tym również analizy i interpretacji struktury „odręcznych szkiców” (mapy mentalne).

Niniejsza praca została zrealizowana w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki pt. „Reprezentacje przestrzenne osiedli wiejskich w Polsce” w latach 2015-2018. Projekt ten, zgodnie z założonymi celami, wykonano w oparciu o zróżnicowany materiał źródłowy pochodzący ze zbiorów danych zastanych (statystyczne, kartograficzne, dokumenty planistyczne) oraz w wyniku realizacji badań własnych (głównie terenowych). Zasadniczą część badawczą projektu została zrealizowana w latach 2016-2018.

W projekcie wykonano zadania o charakterze teoretyczno-metodologicznym oraz badawczym. W zakresie problematyki teoretyczno-metodologicznej podjęto się operacjonalizacji koncepcji reprezentacji przestrzennych, która jest częścią szerszej interpretacji przemian społecznych w ramach idei wytwarzania przestrzeni. W tym zakresie przeprowadzono pogłębione studia literatury obejmujące obcojęzyczne i rodzime opracowania podejmujące zagadnienie koncepcji przestrzeni społecznej w geografii człowieka i w dyscyplinach pokrewnych (**autor: Marcin Wójcik**). Rozwój badań społecznych w geografii człowieka zaowocował wieloma ważnymi pracami w zakresie ogólnym, jak i specjalistycznym. W literaturze polskiej koncepcja reprezentacji przestrzennych funkcjonuje głównie jako element przeglądu literatury, a tym samym brak jest prób jej operacjonalizacji na potrzeby badań naukowych. W geografii wsi, zwłaszcza w opracowaniach po-

wstałych w Wielkiej Brytanii, koncepcja reprezentacji przestrzennych była inspiracją dla opracowania modeli badań przestrzeni wiejskiej uwzględniających nowe propozycje metodologiczne oparte przede wszystkim na wykorzystaniu narzędzi badań jakościowych. W tym zakresie dokonano przeglądu literatury, który zawiera nowe ujęcia teoretyczno-metodologiczne odnoszące się do analiz przestrzeni społecznej wsi oraz odwołujących się do nich prac o charakterze empirycznym i przeglądowym. W podstawie teoretycznej badań wykorzystano również prace polskich autorów, którzy zawarli w nich przemyślenia dotyczące koncepcji przestrzeni społecznej, wytwarzania przestrzeni, społeczności lokalnej i metodologii badań w tym zakresie. Podobne znaczenie miało również zebranie odpowiedniej literatury, która była pomocna w opracowaniu podstaw badań realizujących cele szczegółowe (poszczególne autorzy rozdziałów w niniejszej monografii).

Istotnym elementem sprzyjającym osiągnięciu efektu badawczego był wybór bazy jednostek osadniczych, które mogłyby posłużyć jako zbiór studiów przypadku – swoistą reprezentację wsi w Polsce, na podstawie których zrealizowano poszczególne zadania. Bogactwo materiału kartograficznego zamieszczonego w Atlasie Historycznym Wsi w Polsce (Szulc 2002) stanowiło dobry punkt wyjścia do przeglądu dawnych form zagospodarowania przestrzennego (osadniczego) w Polsce i porównania ich z obecnym stanem, zwłaszcza w kontekście kluczowych struktur i procesów kształtujących zróżnicowanie regionalne i lokalne obszarów wiejskich, tj. różnych uwarunkowań przyrodniczych, społeczno-urbanizacyjnych oraz kulturowych. Przeprowadzono selekcję zbioru i wybrano w pierwszej kolejności 50 jednostek osadniczych (z 200), którą następnie zawężono do 21 wsi (por. tab. 2). W wyborze kierowano się tym, aby zbiór osiedli wiejskich reprezentował jednostki z różnych etapów przemian osadniczych i o modelowych (czytelnych) założeniach układów przestrzennych (morfogenetycznych). Kluczem doboru 21 wsi była również czytelność zachowanych historycznych planów (głównie z XIX w.) i ich zbieżność ze współczesnym układem przestrzennym całej wsi lub jej rdzenia – w przypadku osiedli, które się rozrosły. Jednocześnie starano się, aby wsie były położone w różnych regionach Polski, tj. osadzone w różnych ramach naturalnych (w sensie geograficznym i topograficznym), historyczno-kulturowych oraz społeczno-gospodarczych, z których jako kluczowy uznano dostępność (odległość) do ośrodków miejskich.

Kluczowym elementem było opracowanie katalogu reprezentacji (przedstawień) przestrzennych, w których odzwierciedla się „wiejskość” jako pewna kategoria poznawcza i analityczna. W katalogu przedstawień przestrzennych znalazły się:

- materiały kartograficzne, zdjęcia satelitarne, mapy wykonane na podstawie zgromadzonych źródeł danych;
- fotografie wsi o modle 3D wybranych ich fragmentów i elementów;
- dokumenty o charakterze planistyczno-rozwojowym;
- informacje medialne;
- mapy mentalne połączone z wywiadami dotyczącymi sfery wyobrażeń o miejscu;
- wywiady swobodne dotyczące sfery zakorzenienia w przestrzeni¹.

Dla wszystkich wybranych wsi zebrano bogaty materiał fotograficzny oraz w postaci historycznych i współczesnych przedstawień kartograficznych. Analizie poddano materiały kartograficzne – historyczne oraz współczesne, na podstawie których określono zmiany struktury funkcjonalno-przestrzennej osiedli wiejskich. Obrazy wsi na mapach

¹ Materiały źródłowe składające się na katalog reprezentacji przestrzennych zgromadzone zostały przez autorów poszczególnych rozdziałów we współpracy z Anną Traczyk, Małgorzatą Szromek i Justyną Tomczyk.

historycznych analizowano w odniesieniu do materiałów obejmujących okres od połowy XIX wieku do lat 80. XX wieku. Natomiast analiza zamian pokrycia terenu w oparciu o dane Corine Land Cover, pozwoliła określić współczesne tempo i kierunek przekształceń w przestrzeni badanych jednostek. Metody te pozwoliły na określenie typów jednostek osadniczych pod względem przekształceń przestrzennych (**autor: Karolina Dmochowska-Dudek**). Wykonano również podstawową charakterystykę demograficzną wsi i jednostek samorządowych, w skład, których one wchodzi (**autor: Anna Janiszewska**). W zakresie badań wyobrażeń przestrzennych wsi przeprowadzono ok. 300 wywiadów w zakresie wykonania map mentalnych z opisem według dyspozycji oraz wywiadów kwestionariuszowych dotyczących waloryzacji otoczenia. Założono, że funkcja poznawcza odnosi się przede wszystkim do interpretacji wsi jako pewnego terytorium, na którym zachodzą procesy społeczne, co odzwierciedla się w uwzględnianych w sposób symboliczny, typach instytucji. Zasadnicza różnica w kształtowaniu się środowiska społecznego wsi w stosunku do środowiska miejskiego polega na kluczowej roli sąsiedztwa w reprodukcji relacji interpersonalnych. W tym przypadku ważna jest skala, która odnosi się do wyobrażenia struktury materialnej (morfologii, czyli budowy wsi), oraz charakteru relacji człowieka ze środowiskiem, które w znacznej mierze oparte są na funkcjonalnych i społecznych związkach pomiędzy „środkiem” (w tym przypadku najczęściej rodzinnym domem) a kolejnymi strefami otoczenia odpowiadającymi głównie bliższemu i dalszemu sąsiedztwu. Ze względu na założenia projektu, wyznaczające szczegółową problematykę i cel naukowo-badawczy, zdecydowano się na zastosowanie w badaniach techniki uzupełniającej: wywiad swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji. Jest to technika oparta na bezpośrednim sposobie komunikowania się, gdzie narzędzie badawcze stanowią dyspozycje badawcze, a więc szczegółowa lista poszukiwanych przez badacza informacji. Łącznie przeprowadzono 11 wywiadów pogłębionych z rodzinami zamieszkałymi w 11 celowo wybranych wsiach. Jak ujawniły przeprowadzone badania, perspektywa narracyjna pozwala na „wniknięcie” badacza do świata respondenta, spojrzenie jego oczami na sprawy dla niego ważne, w których jest on obecny. (**autorzy: Paulina Tobiasz-Lis, Pamela Jeziorska-Biel, Marcin Wójcik**).

Wśród dokumentów przedstawiających przestrzeń wiejską największe znaczenie miały strategie rozwoju gmin. Był to jedyny dokument, na podstawie którego można było przeprowadzić studia porównawcze (**autor: Oskar Wolski**). Natomiast wstępne rozpoznanie istnienia wybranych wsi w przestrzeni medialnej doprowadziło do wyróżnienia trzech jednostek, dla których zaobserwowano koncentracje informacji wokół problemów różnych wydarzeń skupiających uwagę odbiorców na poziomie ponadlokalnym, tj. wsie Zielnowo, Holendry Baranowskie, Miłoszyce (**autor: Anita Kulawiak**).

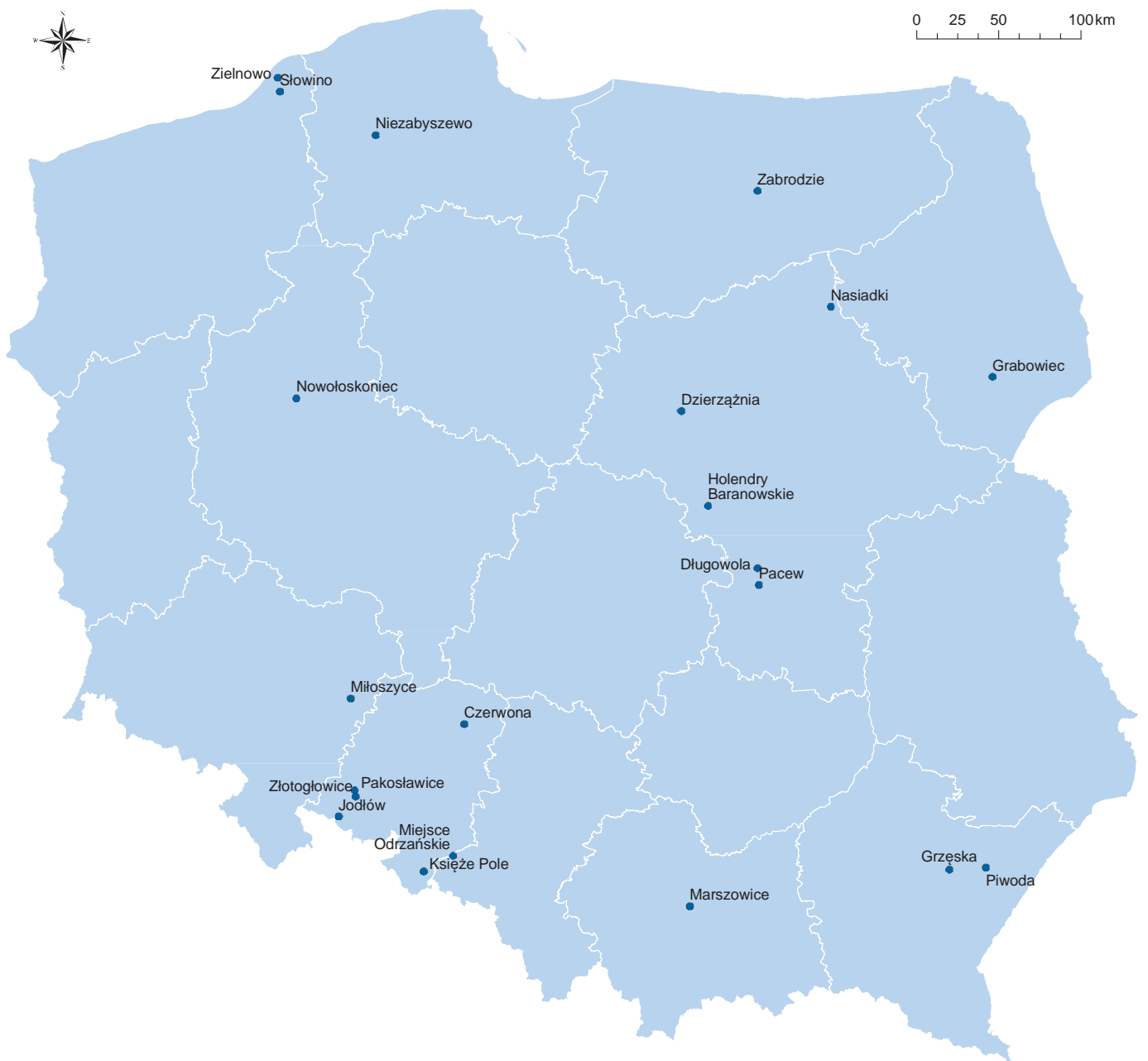
Ważnym elementem pracy jest część dotycząca zapisu fotograficznego, co stanowi jedną z form reprezentacji ich przestrzeni (**autorzy: Marcin Wójcik, Paulina Tobiasz-Lis**). Wykonywanie zdjęć, jak i ich interpretacja są wyrazem tworzenia i przetwarzania subiektywnych obrazów przestrzeni. Fotografie, zwłaszcza w naukach społecznych, stanowią szczególny rodzaj materiałów źródłowych w prowadzonych badaniach, co wynika przede wszystkim z ich głównych funkcji, takich jak np. stymulowanie uwagi i wyobraźni podczas obserwacji, które oznacza celową selekcję fotografowanych tematów, obiektów, zdarzeń, kontekstów, utrwalanie wrażeń i spostrzeżeń. Fotografie badanych wsi, wykonywane podczas prac terenowych, w zestawieniu z innymi formami reprezentacji przestrzeni dopełniają ten wielowątkowy obraz i tworzą ramy dla interpretacji.

W podsumowaniu zawarto ocenę przydatności koncepcji reprezentacji przestrzennych do badania struktur i procesów osadniczych oraz dokonano próby interpretacji przemian wsi współczesnej (**autor: Marcin Wójcik**).

Tabela 2: Zestawienie wsi objętych badaniem

Lp.	Wieś	Gmina	Powiat	Województwo	Typ układu przestrzennego (Szulc 2002)	Obszar historyczny (Szulc 2002)	Mezoregion fizyczno-geograficzny (Kondracki 2001)
1	Czerwona	Lasowice Wielkie	kluczborski	opolskie	kolonia fryderycjańska	Górny Śląsk	Równina Opolska
2	Długowola	Goszczyn	grójecki	mazowieckie	regularna wieś placowa	Mazowsze	Wysoczyzna Rawska
3	Dzierżążnia	Dzierżążnia	płoński	mazowieckie	rzędówka bagienna (kolonia holenderska)	Mazowsze	Wysoczyzna Płońska
4	Grabowiec	Bielsk Podlaski	bielsko-podlaski	podlaskie	szeregówka	Polesie	Równina Bielska
5	Grzęska	Przeworsk	przeworski	podkarpackie	łańcuchówka	Ziemia Przemyska	Pradolina Podkarpacka
6	Holendry Baranowskie	Baranów	grodziski	mazowieckie	kolonia holenderska	Mazowsze	Równina Łowicko-Błońska
7	Jodłów	Otmuchów	nyski	opolskie	regularna wieś ulicowo-placowa (owalnica)	Ziemia Nyska	Przedgórze Paczkowskie
8	Księżę Pole	Baborów	głubczycki	opolskie	okolnica	Górny Śląsk	Płaskowyż Głubczycki
9	Marszowice	Gdów	wielicki	małopolskie	wielodrożnica	Małopolska (Ziemia Krakowska)	Podgórze Bocheńskie
10	Miejsce Odrzańskie	Cisek	kozielski	opolskie	nieregularna wieś drogowa	Górny Śląsk	Kotlina Raciborska
11	Miłoszyce	Jelcz-Laskowice	oławski	dolnośląskie	regularna wieś ulicowo-placowa (owalnica)	Dolny Śląsk	Równina Oleśnicka
12	Nasiadki	Lelis	ostrołęcki	mazowieckie	rzędówka	Mazowsze (Kurpie)	Równina Kurpiowska
13	Niezabyszewo	Bytów	bytowski	pomorskie	wieś drogowa, okrągła	Ziemia Bytowska	Pojezierze Bytowskie
14	Nowołoskoniec	Oborniki Wielkopolskie	obornicki	wielkopolskie	rzędówka bagienna (kolonia holenderska)	Wielkopolska (Ziemia Poznańska)	Kotlina Gorzowska
15	Pacew	Promna	białobrzeski	mazowieckie	wielodrożnica	Mazowsze	Dolina Białobrzeska
16	Pakoławice	Pakoławice	nyski	opolskie	wieś regularna	Ziemia Nyska	Równina Wrocławska
17	Piwoda	Wiązownica	jarosławski	podkarpackie	rzędówka	Ziemia Przemyska	Płaskowyż Tarnogrodzki
18	Słowino	Darłowo	sławieński	zachodniopomorskie	regularna wieś ulicowo-placowa (owalnica)	Pomorze Środkowe	Równina Słupska
19	Zabrodzie	Biskupiec	olsztyński	warmińsko-mazurskie	wieś drogowa, rozdrożna	Warmia	Pojezierze Mrągowskie
20	Zielnowo	Darłowo	sławieński	zachodniopomorskie	wieś drogowa	Pomorze Zachodnie	Równina Słupska
21	Złotogłowice	Nysa	nyski	opolskie	duża, regularna ulicówka	Ziemia Nyska	Równina Wrocławska

Źródło: opracowanie własne na podstawie Szulc (2002) i Kondracki (2001).

Rycina 1: Rozmieszczenie badanych wsi w Polsce
 Źródło: opracowanie własne

Przemiany morfologiczne i funkcjonalno-przestrzenne wsi zapisane w geokompozycjach

Karolina Dmochowska-Dudek

Wprowadzenie

Mapy, a szerzej geowizualizacje, geoprzedstawienia czy geokompozycje, będące jednymi z modeli przestrzeni, w trialektyce przestrzenności (*trialectics of spatiality*) E. Soja (1999) reprezentują przestrzeń pierwszą – przestrzeń postrzeganą, która w tym konkretnym przypadku powstaje w wyniku procesu (kartograficznej) wizualizacji i zostaje zobrażowana. Sposoby obrazowania przestrzeni zmieniające się wraz z rozwojem cywilizacji i technologii są immanentną cechą naszego gatunku, która wynika z wrodzonej potrzeby zrozumienia otaczającej rzeczywistości (Baranowski i in. 2018). Wprowadzenie do literatury kartograficznej i geograficznej terminu „geokompozycje” jest swego rodzaju reakcją na wyzwanie współczesności, w której niezwykle szybki rozwój nowych technologii zarówno w zakresie pozyskiwania informacji przestrzennej, jak i jej przedstawiania, znacznie poszerza spektrum opracowań obrazujących przestrzeń. Już w latach 90. XX wieku w kartografii zwracano uwagę na „hiperprzedstawienia” (Berlant 1993), „media informacyjne” (Robinson i in. 1995) czy „hipermapy” (Kraak, Ormeling 1998), określając tymi terminami wzbogacone różnymi elementami multimedialnymi grafiki map, jak pisał Kozieł (2001): „(...) mające na celu potęgowanie wrażeń estetycznych, inspirująco wpływających na odbiorcę”. Geokompozycje¹ są terminem szerokim, obejmującym m.in. tradycyjne (analogowe) mapy oraz cyfrowe trójwymiarowe modele przestrzeni tworzone w oparciu o skaning laserowy, zdjęcia lotnicze i naziemne. Do geokompozycji należą również animacje, realistyczne obrazy artystyczne czy modele 3D nierzeczywistych przestrzeni tworzone na potrzeby gier komputerowych. Jednak tylko część geokompozycji powstaje w wyniku modelowania kartograficznego, które pozwala na opisanie obiektów i zrozumienie zjawisk oraz łączących je relacji czasoprzestrzennych w sposób naukowy (por. Baranowski i in. 2018).

¹ Geokompozycja to „(...) każda techniczno-estetyczna kompozycja celowo dobranych i właściwie uporządkowanych elementów graficznych, dźwiękowych i tekstowych, jako zmiennych komponentów samoistnych lub współwystępujących z sobą w różnych konfiguracjach, z możliwymi funkcjami interaktywnego modyfikowania treści, a informujących o obiektach, procesach oraz zjawiskach społeczno-przyrodniczych zachodzących w geosferze” (Kozieł 2001).

Geokompozycje powstające w procesie modelowania kartograficznego charakteryzują się współwystępowaniem wszystkich bądź przeważającej części następujących cech: portretują przestrzeń, identyfikują typy obiektów i zjawisk, opisują związki przestrzenne pomiędzy obiektami, lokalizują obiekty w przyjętym układzie odniesienia, uwzględniają określony poziom uogólnienia w funkcji celu wynikający ze skali, zawierają symbolizację opartą na wiedzy, prezentują treść będącą świadomym wyborem autora i cechują się jednoznacznością przekazu (zgodność intencji z odbiorem) – za: Baranowski i in. (2018). To właśnie dzięki swojej kartograficzności, poza wspomnianym „potęgowaniem wrażeń” i inspiracją dla odbiorcy, geokompozycje mogą być wykorzystywane w badaniach geograficznych, poszerzając zakres prowadzonych analiz.

Tradycyjnie, w naukach geograficznych badania przemian morfologicznych i funkcjonalno-przestrzennych opierają się m.in. na materiałach kartograficznych obrazujących stan przestrzeni w różnych momentach czasowych – np. w przeszłości (mapy i plany historyczne) i aktualnie – współczesne mapy ogólnogeograficzne czy topograficzne. Aktualności tradycyjnych produktów kartograficznych, nie należy rozumieć dosłownie, co wynika ze specyfiki procesu tworzenia map, w którym czas mijający od zarejestrowania stanu przestrzeni (pozyskania danych przestrzennych) do zobrazowania go w formie mapy może obejmować nawet kilka lat. Również współczesne mapy cyfrowe obrazują stan przestrzeni „w przeszłości”, mimo iż obecnie czas produkcji mapy znacząco się skrócił. Przykładowo, „aktualna” mapa ogólnogeograficzna w skali 1:250 000 udostępniana przez Główny Urząd Geodezji i Kartografii (GUGiK) opiera się na obiektach topograficznych, z których niektóre, np. warstwa budynków czy dróg, prezentują stan odpowiednio z 2011 i 2012 r. Dzięki dodatkowemu wykorzystaniu geokompozycji (np. modeli 3D krajobrazu powstających dzięki zastosowaniu fotogrametrii bliskiego zasięgu) zyskujemy dostęp do niezwykle aktualnych danych przestrzennych, przez co badanie przestrzeni złożonej, z perspektywy „miejsca” staje się dużo prostsze, gdyż eliminowany jest problem z dostępnością danych geograficznych, które w mikroskalach i „na bieżąco” nie są powszechnie pozyskiwane, szczególnie dla obszarów wiejskich. Zaproponowane podejście wpisuje się w przedstawione w wstępie do niniejszej publikacji założenia programu badawczego współczesnej geografii wsi, opierające się na koncepcji przedstawień przestrzennych (*spatial representations*).

Cel, metody badań i materiały źródłowe

Mapy historyczne i współczesne wizualizacje danych przestrzennych (np. pokrycia terenu *CORINE Land Cover* czy modele 3D) łączy jedno: zastosowane do ich wykonania znaki symboliczne stanowią reprezentację istotnych obiektów i zjawisk występujących w mapowanej przestrzeni w określonych momentach czasu, co z kolei pozwala na jej analizę i zrozumienie w kontekście praktyk przestrzennych odnoszących się wg Harveya (1989) do sfery materialnej i przestrzeni doświadczonej. Celem tego opracowania jest analiza przemian morfologicznych i funkcjonalno-przestrzennych wybranych wsi, której towarzyszy refleksja na temat możliwości pozyskiwania informacji o zmieniającym się krajobrazie ze współczesnych geokompozycji.

Zastosowanie geomatycznej metody wspomaganie badań, o której szerzej pisał Kozieł (1997, 2001), umożliwiło analizę kartograficzną i wizualną różnorodnych materiałów kartograficznych dla wszystkich wybranych wsi przy zachowaniu ich referencyjności. Obrazy przestrzeni wsi na mapach historycznych analizowano w odniesieniu do materiałów obejmujących okres na przełomie XIX i XX wieku. Cechy krajobrazu wsi zapisane na daw-

nych mapach porównano ze stanem współczesnym możliwym do odczytania z danych topograficznych. Porównawczą analizę kartograficzną przeprowadzono dla map ukazujących te same fragmenty wsi wraz z ich otoczeniem obejmujące obszar ok. 12 km², w którego centralnej części zlokalizowano daną wieś. Uwarunkowania geopolityczne końca XIX w. spowodowały konieczność wykorzystania trzech różnych map historycznych z tego okresu, pokrywających ziemię polskie, na których znajdują się wszystkie wsie wybrane do badań. Najwięcej wsi (12) zlokalizowanych jest na obszarze objętym mapą Cesarstwa Niemieckiego - *Karte des Deutschen Reiches* (Czerwona, Jodłów, Księżę Pole, Miejsce Odrzańskie, Miłoszyce, Niezabyszewo, Nowołoskoniec, Pakosławice, Słowino, Zabrodzie, Zielnowo i Złotogłowice). Kolejne 8 wsi znajduje się na obszarze objętym niemiecką mapą zachodniej Rosji - *Karte des westlichen Rußlands* (Długowola, Dzierżania, Grabowiec, Grzęska, Holendry Baranowskie, Nasiadki, Pacew i Piwoda), a jedna wieś - Marszowice - na obszarze objętym mapą austriacką (*Spezialkarte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*). Zarówno *Karte des Deutschen Reiches* (1870-1944), jak i *Karte des westlichen Rußlands* (1892-1921) opracowane zostały przez niemiecką wojskową służbę kartograficzną (*Königlich Preußische Landesaufnahme*) w skali 1:100 000, natomiast *Spezialkarte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie* powstała w skali 1:75 000 na podstawie materiałów ze zdjęcia franciszkańsko-józefińskiego z lat 1869-1887 (Krasowski 1973, Cebryk 2015). Wybrane mapy są wysoko oceniane i przydatne do porównań kartograficznych - jak zauważają Nita i Myga-Piątek (2012 s. 123) w odniesieniu do *Karte des Deutschen Reiches*: „zaznaczone są powierzchnie leśne, łąki, obszary piaszczyste, zasięgi terenów podmokłych i inne. Podaje również lokalizację poszczególnych budynków i zawiera podstawowe informacje w postaci symboli. (...) Warstwa liniowa jest stosunkowo wiernie oddana. Wskazują na to prezentowane zarysy dróg”. Analogiczną treść prezentuje *Karte des westlichen Rußlands*, która powstawała wg podobnej instrukcji technicznej (Kuna 2014).

Krajobraz badanych wsi utrwalony na dawnych mapach porównano z kompozycją współczesnych danych wizualizujących Bazę Danych Obiektów Topograficznych (BDOT 10k). Zakres tematyczny i szczegółowość bazy odpowiadają mapie topograficznej w skali 1:10 000, dostarczając informacji m.in. o: sieci wodnej, sieci komunikacyjnej, pokryciu terenu, budynkach czy kompleksach użytkowania terenu, a więc tych elementach, które identyfikowalne były również na mapach historycznych.

Współczesne tempo i kierunek przekształceń badanych jednostek ustalono w wyniku analizy zamian pokrycia terenu na podstawie danych *CORINE Land Cover*. Dodatkowe informacje o aktualnym stanie krajobrazu uzyskano z modeli 3D oraz zdjęć panoramicznych, a więc materiałów teledetekcyjnych wykonanych przy zastosowaniu fotogrametrii bliskiego zasięgu.

Przemiany morfologiczne i funkcjonalno-przestrzenne wybranych wsi

Zbiór badanych jednostek osadniczych obejmuje 21 wsi znajdujących się w różnych regionach historycznych i geograficznych Polski, reprezentujących różne etapy przemian osadniczych i posiadających czytelne układy morfogenetyczne.

Nałożenie cyfrowej mapy BDOT 10k na mapy historyczne pozwala nie tylko porównać możliwości kartografii XIX-wiecznej i współczesnej (por. Luc i in. 2015), ale również zidentyfikować zmiany w krajobrazie badanych obszarów. W tym celu określono stopień przekształceń, jakie zaszły w ciągu ponad 100 lat w przestrzeni 21 wsi, stosując analizę wizualną treści map z wykorzystaniem oprogramowania GIS umożliwiającego zmianę przezroczystości warstw (ryc. 2). W załączniku 1 zestawiono pary map - dawnych i współczesnych, dla wszystkich wsi. Ponadto analizowano plany i odrisy planów wsi z XIX w. zamieszczone w Atlasie Historycznym Wsi w Polsce (Szulc 2002) oraz współczesną ortofotomapę udostępnianą przez GUGiK w postaci serwisu WMS, również wykorzystując możliwość zmiany przezroczystości warstw do identyfikacji różnic.

Rycina 2: Kompilacja fragmentu mapy dawnej (*Karte des Deutschen Reiches*, z ok. 1893 r.) z przezroczystością 60% i danych BDOT 10k dla okolic wsi Czerwona (woj. opolskie)
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z GUGiK (gugik.gov.pl) i Mapster (igrek.amzp.pl)

Punktem wyjścia do ustalenia pierwotnej struktury funkcjonalno-przestrzennej było zestawienie wykonane na podstawie badań H. Szulc (2002), w którym wskazano typy układów przestrzennych wsi oraz ich charakterystyczne cechy (tab. 3). Badane osiedla wiejskie reprezentowały typy morfogenetyczne zarówno nieregularne (powstałe ewolucyjnie), jak i regularne (założone według pewnych zasad rozmierzania wsi) – por. Szulc (1995). Do wsi nieregularnych zaliczają się wsie drogowe (Miejsce Odrzańskie oraz Zabrodzie) i wielodrożnice (Marszowice oraz Pacew). Wsie regularne reprezentowane są przez: ulicówkę (Złotogłowice), wsie ulicowo-placowe (Jodłów, Miłoszyce, Słowino), wsie placowe (Długowola, Księżę Pole, Niezabyszewo, Zielnowo oraz rozdrożne z trójkątnym placem – Pakosławice i Zabrodzie), łańcuchówkę (Grzęska), rzędówki bagienne, w tym kolonie holenderskie (Dzierżania, Nowołoskoniec i Holendry Baranowskie), szeregówkę (Grabowiec), rzędówki (Nasiadki i Piwoda) oraz kolonię fryderycjańską (Czerwona).

Tabela 3: Charakterystyka badanych wsi w oparciu o *Atlas historyczny wsi w Polsce* (Szulc 2001)

Lp.	Wieś	Typ układu przestrzennego wsi	Morfologia układu ruralistycznego
1	Czerwona	kolonia fryderycjańska	siedlisko regularne, okrągłe; układ pól pasmowy, radialny; zagony w przedłużeniu zagród
2	Długowola	regularna wieś placowa	wieś z prostokątnym placem i stawem pośrodku; układ pól niwowo-łanowy
3	Dzierżania	rzędówka bagienne (kolonia holenderska)	zagony w przedłużeniu zagród
4	Grabowiec	szeregówka	siedlisko w kształcie regularnego prostokąta i trzy regularne niwy
5	Grzęska	łańcuchówka	wieś kmiecia z folwarkiem; nawsie pośrodku wsi
6	Holendry Baranowskie	kolonia holenderska	zagrody rozproszone wzdłuż dróg
7	Jodłów	regularna wieś ulicowo-placowa (owalnica)	układ pól niwowo-łanowy; wieś rozplanowana wg ładu flamandzkiego
8	Księżę Pole	okolnica	łanowo-niwowy układ pól
9	Marszowice	wielodrożnica	wieś usytuowana nad strumieniem; układ pól nieregularny, blokowo-małoniwowy
10	Miejsce Odrzańskie	nieregularna wieś drogowa	siedlisko nieregularne wzdłuż starorzecza Odry; pola i łąki kmieci w blokach, zagrodników w pasmach
11	Miłoszyce	regularna wieś ulicowo-placowa (owalnica)	układ pól niwowo-łanowy; niwa środkowa i prostopadłe do niej niwy boczne
12	Nasiadki	rzędówka	zagony w przedłużeniu zagród
13	Niezabyszewo	wieś drogowa, okrągła	wieś okrągła, zagrody usytuowane wokół bagnistego wspólnego pastwiska; układ pól blokowo-pasmowy; duży staw w południowej części wsi
14	Nowołoskoniec	rzędówka bagienne (kolonia holenderska)	zabudowa szeregową; pola w formie szerokich zagónów w przedłużeniu zagród
15	Pacew	wielodrożnica	wielodrożnica usytuowana nad Pilicą; dwie niwy równoległe
16	Pakosławice	wieś regularna	siedlisko w kształcie trójkątnego placu; układ pól niwowo-łanowy, niwy równoległe; granice własności sprzed i po regulacji
17	Piwoda	rzędówka	jednostronnie zabudowana, usytuowana wzdłuż stawu; układ pól pasmowo-blokowy
18	Słowino	regularna wieś ulicowo-placowa (owalnica)	układ pól niwowo-łanowy; granice własnościowe sprzed regulacji
19	Zabrodzie	wieś drogowa, rozdrożna	wieś z trójkątnym placem na skrzyżowaniu trzech dróg; układ pól blokowy; granice własności po regulacji
20	Zielnowo	wieś drogowa	wieś składająca się z dwóch części: małej okolnicy i drogowej; układ pól blokowo-pasmowy
21	Złotogłowice	duża, regularna ulicówka	zabudowa regularna, niwowo-łanowy układ pól; granice własnościowe sprzed regulacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie Szulc (2002).

Następnie, nawiązując do metodologii badań o charakterze aplikacyjnym, prowadzonych przez M. Wójcika i K. Dmochowską-Dudek w woj. łódzkim (2018), poddano ocenie najistotniejsze cechy morfologii wsi oraz jej okolicy możliwe do identyfikacji w geokompozycjach. Oceny dokonano pod kątem stopnia zachowania, odnosząc się do: obrazu geometrycznego, tj. kształtu oraz stopnia skupienia zabudowy, rozmieszczenia budynków, układu komunikacyjnego (dróg) oraz charakteru okolicy wsi. Ocenianym elementom przyznano punkty wg następującego schematu: 3 punkty - elementy zachowane kompletnie lub z niewielkimi zmianami, 2 punkty - elementy zachowane częściowo i 1 punkt - elementy zachowane w stanie szątkowym lub niezachowane.

Trzy wsie - Czerwona, Dzierżążnia i Grzęska - otrzymały maksymalną liczbę punktów (12), a w sumie blisko połowa badanych wsi otrzymała oceny 11 punktów i więcej, co oznacza, że tylko jeden z ocenianych elementów nie był w nich zachowany kompletnie - por. tab. 4. Doskonałym przykładem wsi, której krajobraz przechowuje dziedzictwo przeszłości jest Dzierżążnia, położona na Mazowszu (Wysoczyzna Płońska) bagienna rzędówka, będąca dawną kolonią holenderską. Odrys planu wsi z początku XIX w. nałożony na współczesną ortofotomapę (ryc. 3) ukazuje zachowany w wielu miejscach równy podział gruntów na huby, które otrzymywali ówcześni osadnicy olęderscy, a odpowiadające łanowi równemu używanej w Polsce włóce chełmińskiej o powierzchni 17,9 ha (por. Szulc 1995).

Rycina 3: Wieś Dzierżążnia w powiecie płońskim
- odrys planu wsi z 1827 roku nałożony na współczesną ortofotomapę
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUGiK (gugik.gov.pl) i H. Szulc (2002)

Tabela 4: Zestawienie ocen badanych wsi pod kątem trwałości układu ruralistycznego

Lp.	Wieś	Geometria siedliska	Rozmieszczenie budynków	Drogi	Okolice wsi	Suma punktów	Uwagi
1	Czerwona	3	3	3	3	12	Granice kompleksów leśnych w otoczeniu wsi pokrywają się idealnie na mapach: dawnej i współczesnej
2	Długowola	3	2	3	1	9	Zabudowa na obrzeżach wsi nie zachowała się; układ pól niwowlanowy całkowicie zastąpiony sadami
3	Dzierżążnia	3	3	3	3	12	Zachowany układ pól oraz łąki i tereny podmokłe wzdłuż rzek na północ (Dzierżążnica) i na południe (Płonka) od wsi
4	Grabowiec	3	2	2	2	9	Rozwój zabudowy w zachodniej części wsi; w północnej części obszaru lasy liściaste zastąpione zalesieniami iglastymi i mieszanymi; dawne podmokłe łąki - zmeliorowane
5	Grzęska	3	3	3	3	12	Rozwój zabudowy wzdłuż drogi w północno-zachodniej części wsi
6	Holendry Baranowskie	1	1	1	1	4	Krajobraz wsi i okolicy całkowicie przekształcony; w centralnej części obszaru - autostrada
7	Jodłów	3	3	3	2	11	Główne elementy rozplanowania siedliska i okolicy wsi zmienione w niewielkim stopniu; przekształcony tradycyjny układ pól; kompleks przemysłowy w zachodniej części wsi, w północnej części - sady (nieoznaczone na mapie dawnej)
8	Księżę Pole	3	2	3	3	11	Główne elementy rozplanowania siedliska i okolicy wsi zmienione w niewielkim stopniu; kompleks przemysłowy w zachodniej części wsi, w północnej części - sady (nieoznaczone na mapie dawnej)
9	Marszowice	2	2	2	2	8	Rozwój zabudowy wzdłuż głównej obecnie drogi, w północnej części wsi; intensyfikacja zabudowy zatarła blokowo-małoniwowy układ pól; na południe od wsi dawne łąki pokryte obecnie stawami
10	Miejsce Odrzańskie	3	2	3	2	10	W północnej części wsi duży kompleks produkcyjny zwierząt hodowlanych zastąpił tradycyjną zabudowę; na północy, dawne łąki częściowo zarośnięte lasem mieszanym; w południowej części wsi zachowany układ pól
11	Miłoszyce	1	1	1	1	4	Główne elementy rozplanowania siedliska i okolicy wsi niezachowane - teren zurbanizowany
12	Nasiadki	3	3	3	2	11	Rozplanowanie siedliska zmienione w niewielkim stopniu; drzewostan liściasty w okolicy wsi zastąpiony iglastym; podmokłości wzdłuż Rozogi zastąpione łąkami
13	Niezabyszewo	3	3	3	2	11	Podmokłe łąki w okolicy wsi zmeliorowane, a na południowym wschodzie porośnięte zagajnikami i lasem iglastym
14	Nowołoskoniec	3	2	2	2	9	Rozwój i intensyfikacja zabudowy siedliska; układ niw częściowo zmieniony; lasy liściaste wokół wsi zastąpione drzewostanem iglastym
15	Pacew	2	2	2	2	8	Rozwój i intensyfikacja zabudowy siedliska; dawne podmokłe łąki w okolicy wsi porośnięte lasem mieszanym
16	Pakoślawice	3	2	2	2	9	Rozwój i intensyfikacja zabudowy siedliska; układ niw znacznie przekształcony
17	Piwoda	2	2	2	2	8	Rozwój i intensyfikacja zabudowy na południe od dawnego siedliska (tylko zachodnia część wsi zachowała charakter rzędówki); podmokłe łąki wzdłuż potoku Wyrwa częściowo zmeliorowane, a częściowo porośnięte lasem mieszanym;
18	Słowino	3	3	3	2	11	Na zachód od wsi lasy iglaste zastąpione liściastymi; układ niw znacznie przekształcony wzdłuż strumienia; podmokłe łąki w pola uprawne
19	Zabrodzie	2	1	1	2	6	Rozplanowanie siedliska uległo zatarciu; dawne jezioro Pudług obecnie pokrywa torfowisko objęte ochroną rezerwatową; w okolicy wsi zachowane bory bagienne
20	Zielnowo	3	3	3	2	11	Cześć dawnych podmokłych łąk przekształcona w pola uprawne; na północ od wsi, dawny przebieg rz. Wieprza - widoczny tylko w starorzeczach
21	Złotogłowice	3	3	3	2	11	Dawny układ pól niwowlanowy zmieniony w części - głównie na południu przebiegiem obwodnicy Nysy

Źródło: opracowanie własne.

Innym przykładem wsi, której morfologia zmieniła się w niewielkim stopniu, jest Słowino położone na równinnych terenach Pomorza Środkowego. Siedlisko tej wsi, znanej w dokumentach już od połowy XIII w.², do dziś dnia zachowało kształt owalnicy, choć porównując dostępne materiały wyraźnie widać zmiany jakie zaszły w historycznym układzie niwowo-łanowym rozłogów uwidocznionym na odrysie planu wsi z I poł. XIX w. (ryc. 4).

Rycina 4: Wieś Słowino (gm. Darłowo, pow. sławieński): A - fragment odrysu planu wsi z 1835 r.; B - fragment *Karte des Deutschen Reiches* z ok. 1893; C - współczesna mapa topograficzna; D - współczesna ortofotomapa; E - panorama wsi

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUGiK (gugik.gov.pl), Mapster (igrek.amzp.pl) i H. Szulc (2002)

² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, op. cit., s. 375.

Wśród badanych wsi znalazły się również takie, które w wyniku procesów o różnej genezie zupełnie zatraciły cechy pierwotnych układów ruralistycznych. Holendry Baranowskie – przykład rozproszonych osiedli olęderskich – praktycznie przestały istnieć jako homogeniczna jednostka osadnicza po rozdeleniu wsi autostradą (ryc. 5A). Miłoszyce – dawna owalnica o rodowodzie średniowiecznym, położona jest obecnie kilkanaście kilometrów od granic Wrocławia i zaledwie 3 km od centrum Jelcza–Laskowic, w związku z czym klasyczny niwowo-łanowy układ pól stopniowo znika zajmowany przez tereny budownictwa mieszkaniowego (ryc. 5B).

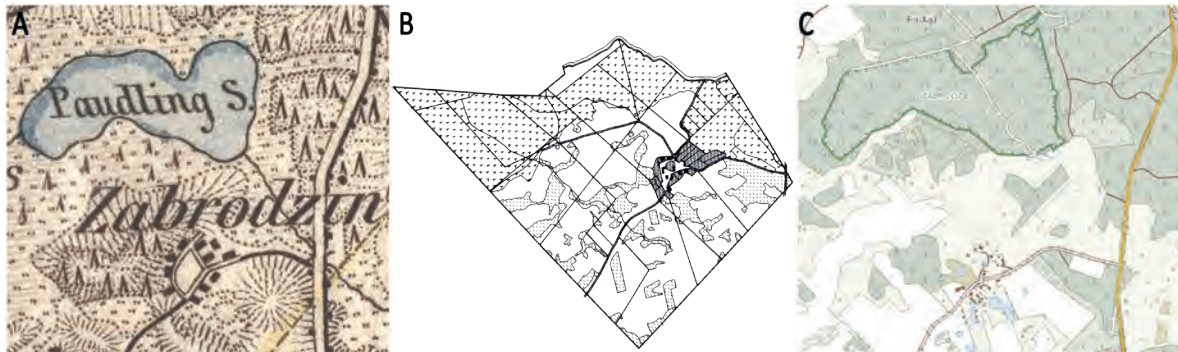
Rycina 5: Wiadukt nad autostradą A2 w Holendrach Baranowskich (A); nowe zabudowania w Miłoszycach (B)
Źródło: M. Wójcik

Z kolei w Zabrodziu, XVIII-wiecznej wsi rozdrożnej na skrzyżowaniu trzech dróg, która powstała w obszarze miejskim Biskupca na Pojezierzu Mrągowskim, charakterystyczny trójkątny plac zniknął wśród starodrzewu i dzikiej roślinności (ryc. 6). Być może do utraty tożsamości tego miejsca przyczyniło się wysiedlenie miejscowej ludności i napływ nowych osadników z ziem polskich po II wojnie światowej. Okolica tej wsi również uległa przeobrażeniu. Jezioro Pudług, położone na północ od Zabrodzia, użytkowane niegdyś przez mieszkańców (o czym świadczą drogi prowadzące ze wsi na północ widoczne na odrysie planu z 1861 r. – ryc. 7B), zostało sztucznie osuszone poprzez przekopanie tzw. Rowu Pudłaskiego wpadającego do Kanału Dymerskiego. Obecnie obszar ten zajmuje torfowisko objęte ochroną jako rezerwat przyrody „Zabrodzie”³.

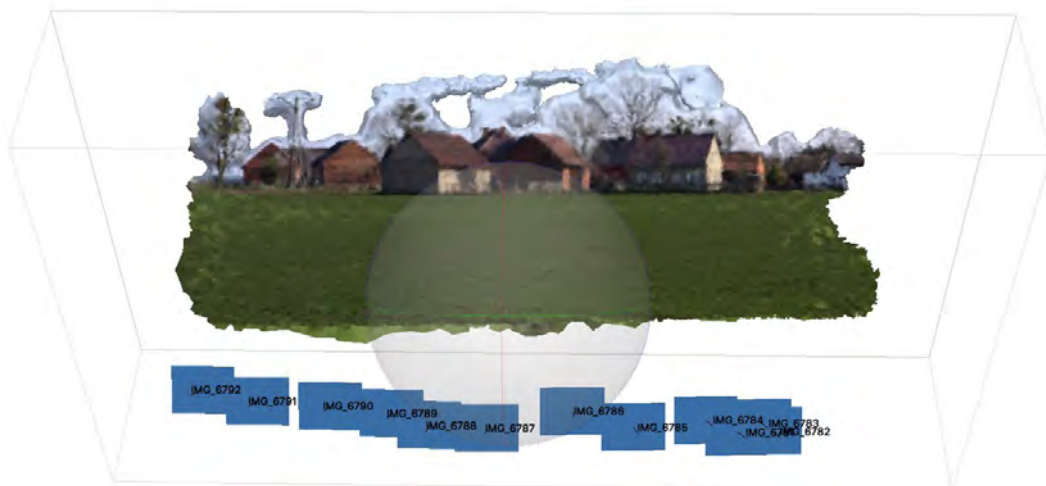
Rycina 6: Teren dawnego trójkątnego placu w centrum wsi Zabrodzie
Źródło: M. Wójcik

³ Informacje na podstawie Centralnego Rejestru Form Ochrony Przyrody Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska (<http://crfop.gdos.gov.pl>).

Rycina 7: Okolice wsi Zabrodzie (gm. Biskupiec, pow. olsztyński): A – fragment Karte des Deutschen Reiches z ok. 1893; B – fragment odrysu planu wsi z 1861 r; C – współczesna mapa topograficzna
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Mapster (igrek.amzp.pl), H. Szulc (2002) i GUGiK (gugik.gov.pl)

Do oceny przemian morfologicznych i funkcjonalno-przestrzennych badanych wsi wykorzystano również analizę aktualnych modeli 3D. Modele wykonano na podstawie dokumentacji fotograficznej każdej miejscowości, wykorzystując w tym celu techniki fotogrametrii bliskiego zasięgu (lotniczej – z użyciem drona, oraz naziemnej). Modele zbudowano, stosując zasadę, że wykonywane zdjęcia powinny się na siebie nakładać w 60%. Zdjęcia naziemne wykonywano wzdłuż przyjętej osi (np. ulicy lub osi urbanistycznej), co pozwoliło, w zależności od przyjętych założeń, na uzyskanie obrazu fasad budynków, pierzei ulic, lub ram krajobrazowych (ryc. 8). W przypadku modeli lotniczych, dron podczas sesji powietrznej pokrywał fotografiami analizowany obszar (ryc. 9). Dokumentację fotograficzną przetworzono za pomocą specjalistycznego oprogramowania, uzyskując modele 3D krajobrazu badanych wsi, co w środowisku wirtualnym pozwalało na prowadzenie analiz wizualnych i pomiarów (ryc. 10). Dzięki zastosowaniu fotogrametrii bliskiego zasięgu możliwa była równoczesność fotograficznej rejestracji wszystkich szczegółów, krótki czas prac polowych i przeniesienie większości prac do laboratorium, co sprzyjało staranności pomiarów i zmniejszyło koszty, a jednocześnie zwiększało dokumentalną wartość fotogramu, który nie został obciążony błędami obserwatora (por. Dmochowska-Dudek 2016).

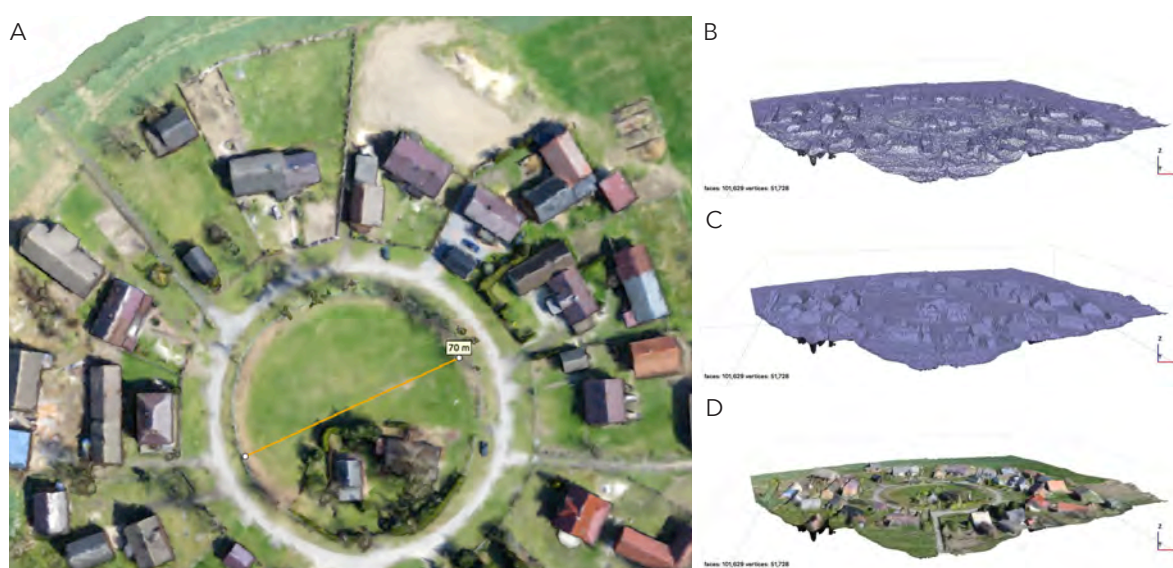

Rycina 8: Budowa modelu 3D rami krajobrazowej we wsi Czerwona (niebieskie prostokąty wskazują lokalizację wykonanych fotografii względem modelu)
 Źródło: opracowanie własne

Rycina 9: Budowa modelu 3D obszaru wsi Czerwona (niebieskie prostokąty wskazują lokalizację wykonanych fotografii względem modelu; poniżej modelu zamieszczono przykładowe fotografie wykorzystane do jego budowy)

Źródło: opracowanie własne

Rycina 10: Zestaw geowizualizacji wsi Czerwona: pomiar na ortofotmapie (A); rekonstrukcja powierzchni szkieletowej (B); rekonstrukcja powierzchni ciągłej tonowana barwą (C); model 3D

Źródło: opracowanie własne

Zamiany pokrycia terenu wybranych wsi

Analiza zamian pokrycia terenu, ma na celu określenie współczesnego tempa i kierunku przekształceń w przestrzeni badanych wsi i ich okolicy. Do tego celu wykorzystano dane CLC (*CORINE Land Cover*) gromadzone przez *European Environment Agency* - EEA w ramach jednolitej bazy pokrycia terenu całej Europy. Pomimo pewnych ograniczeń (m.in. poziom ogólności danych w obszarach o rozdrobionej strukturze użytkowania - por. Jucha, Krocak 2014), zasoby bazy CLC są jedynym powszechnie dostępnym źródłem danych o zmianach pokrycia terenu rejestrowanych w sposób regularny i według jednolitych zasad na przestrzeni ostatnich 30 lat i pokrywających obszar całego kraju. Dlatego też, opierając się na tych danych, możliwe jest zidentyfikowanie obszarów, które w ciągu kilku ostatnich dekad uległy największym przekształceniom. Analizie poddano pokrycie terenu na obszarach o powierzchni ok. 78 km² położonych w promieniu 5 km od geometrycznych środków badanych wsi w latach: 1990, 2006 i 2018. Złożoną klasyfikację pokrycia terenu CLC uproszczono do 5 głównych kategorii obejmujących wymienione poniżej formy trzeciego poziomu klasyfikacji CLC występujące na badanym obszarze:

1. Tereny zabudowane: 111 - zabudowa miejska zwarta, 112 - zabudowa miejska luźna, 121 - tereny przemysłowe lub handlowe, 122 - tereny komunikacyjne oraz tereny związane z komunikacją drogową i kolejową, 131 - miejsca eksploatacji odkrywkowej, 141 - tereny zieleni, 142 - tereny sportowe i wypoczynkowe, 242 - złożone systemy upraw i działek.
2. Grunty orne: 211 - grunty orne poza zasięgiem urządzeń nawadniających, 212 - grunty orne stale nawadniane, 222 - sady i plantacje.
3. Łąki i pastwiska: 231 - łąki i pastwiska, 243 - tereny zajęte głównie przez rolnictwo z dużym udziałem roślinności naturalnej.
4. Lasy: 311 - lasy liściaste, 312 - lasy iglaste, 313 - lasy mieszane, 324 - lasy i roślinność krzewiasta w stanie zmian.
5. Wody: 411 - bagna śródlądowe, 511 - ciek, 512 - zbiorniki wodne.

Analizowany zbiór obszarów jest bardzo zróżnicowany pod względem dominujących form pokrycia terenu. Najwyższy odsetek terenów zabudowanych charakteryzuje okolice wsi położonych w pobliżu większych miejscowości: Grzęska (Przeworsk), Marszowice (Gdów), Złotogłowie (Nysa), Miłoszyce (Jelcz-Laskowice), Holendry Baranowskie (Żyrardów). Grunty orne przeważają w krajobrazie okolic Księżego Pola, Pakosławic, Dzierżążni, Miejsca Odrzańskiego i Długowoli, gdzie zajmują ponad 75%, natomiast najwięcej łąk i pastwisk jest w okolicy Nasiadek i Holendrów Baranowskich - powyżej 30%. Z kolei do najbardziej zalesionych należą tereny wokół wsi: Nowołoskoniec, Nasiadki, Czerwona i Słowino - por. załącznik 2.

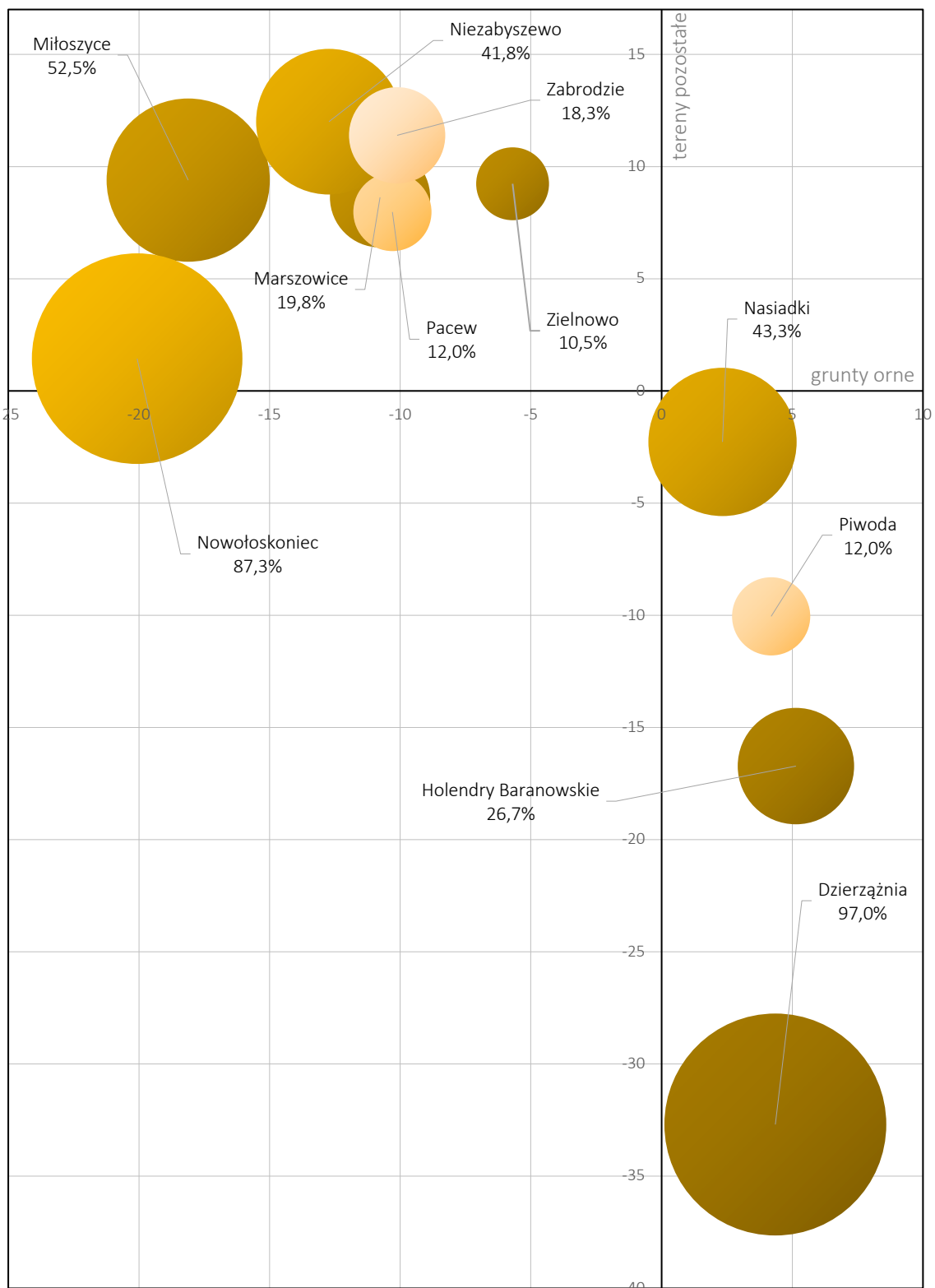

Tabela 5: Zmiany pokrycia terenu w badanych wsiach w latach 1990-2018

Lp.	Wieś	Przyrost/ubytek 1990-2018 (%)				
		Tereny zabudowane	Grunty orne	Łąki i pastwiska	Lasy	Wody
1	Czerwona	-12,2	1,0	-0,7	1,8	-100,0
2	Długowola	-28,8	7,7	-37,3	0,3	N/D
3	Dzierżążnia	97,0	4,4	-34,2	-27,8	-31,4
4	Grabowiec	-12,0	4,2	-8,5	2,5	N/D
5	Grzęska	-6,1	2,5	-18,0	75,5	N/D
6	Holendry Baranowskie	26,7	5,1	-16,1	-32,4	24,1
7	Jodłów	-0,7	6,2	-49,2	7,7	207,9
8	Księżę Pole	-30,6	8,2	-67,1	2,1	N/D
9	Marszowice	19,8	-10,8	-31,9	61,6	218,9
10	Miejsce Odrzańskie	-16,5	2,6	-2,2	0,8	5,1
11	Miłoszyce	52,5	-18,1	0,2	16,6	4,1
12	Nasiadki	43,3	2,3	-6,1	0,6	N/D
13	Niezabyszewo	41,8	-12,7	23,1	3,7	0,0
14	Nowołoskoniec	87,3	-20,1	10,7	0,5	-91,3
15	Pacew	12,0	-10,3	10,4	3,2	5,6
16	Pakośławice	-38,3	6,6	-41,6	74,3	N/D
17	Piwoda	13,2	4,2	-53,3	13,8	-9,0
18	Słowino	-18,0	-0,1	1,3	1,4	0,0
19	Zabrodzie	18,3	-10,1	-6,8	29,9	20,6
20	Zielnowo	10,5	-5,7	3,6	14,0	0,0
21	Złotogłowice	-13,2	5,1	-21,7	13,8	35,3

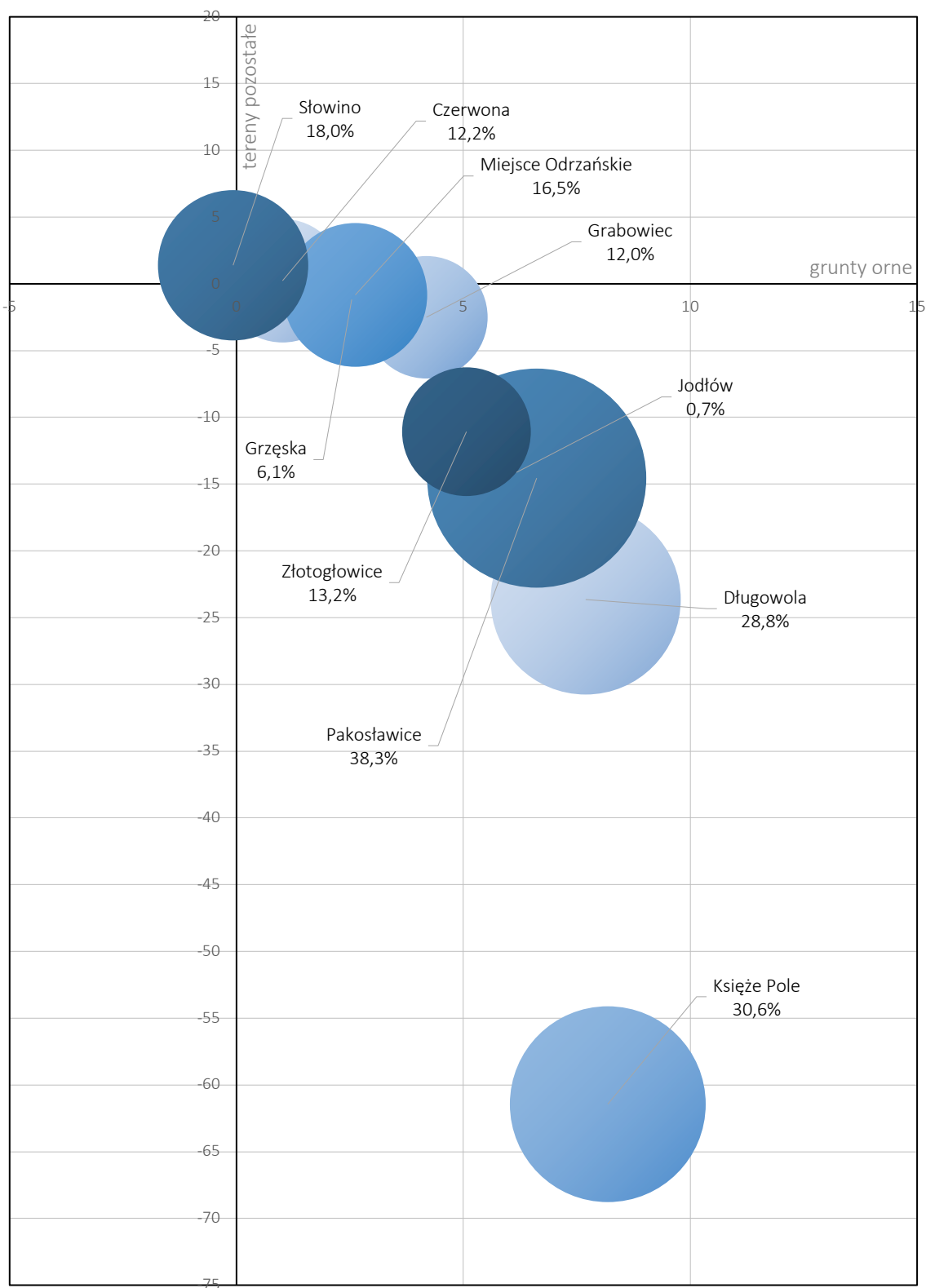
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CLC (www.eea.europa.eu).

W badanym okresie największe przyrosty powierzchni terenów zabudowanych wystąpiły w okolicy wsi Dzierżążnia i Nowołoskoniec (blisko o 100%), a także w Miłoszycach, gdzie powierzchnia terenów zabudowanych wzrosła o połowę (tab. 5). W przypadku gruntów ornych, przyrosty - w przeciwieństwie do ubytków - nie były tak znaczące i wynosiły po kilka procent, m.in. w Dzierżążni, Nowołoskońcu czy Pakośławicach, gdzie powierzchnia gruntów ornych wzrosła średnio o ok. 5 km². Największe ubytki gruntów ornych (po ok. 20%) wystąpiły w okolicy Miłoszyc i Nowołoskońca. Ciekawie przedstawiają się również zmiany powierzchni lasów, łąk i pastwisk - największy przyrost powierzchni lasów wystąpił w okolicy wsi Grzęska i Pakośławice, a łąk i pastwisk - w Niezabyszewie, natomiast spadki charakteryzowały odpowiednio: Piwodę i Księżę Pole (łąki i pastwiska) oraz Holendry Baranowskie i Dzierżążnię (lasy), a więc miejscowości, w których zwiększyła się powierzchnia gruntów ornych. Porównanie pokrycia terenu w 1990 i 2018 roku wskazuje zatem na dwa główne kierunki przemian występujących na obszarach położonych wokół badanych wsi. Z jednej strony można zaobserwować, iż wysoki przyrost powierzchni terenów zabudowanych wiąże się głównie z ubytkiem gruntów ornych, co zaobserwować można m.in. w Nowołoskońcu, Miłoszycach i Niezabyszewie (ryc. 11 i tab. 5), ale również ze zmniejszaniem powierzchni łąk i pastwisk (Nasiadki, Marszowice) oraz lasów (Dzierżążnia, Holendry Baranowskie). Natomiast z drugiej strony wysoki przyrost powierzchni gruntów ornych odbywa się kosztem łąk i pastwisk, a w mniejszym stopniu terenów zabudowanych (np. Księżę Pole, Długowola i Pakośławice - por. ryc. 12 i tab. 5).

Rycina 11: Przyrost powierzchni terenów zabudowanych w odniesieniu do zmian powierzchni gruntów ornych i terenów pozostałych w wybranych wsiach w latach 1990-2018 (%)

Źródło: opracowanie własne

Rycina 12: Ubytek powierzchni terenów zabudowanych w odniesieniu do zmian powierzchni gruntów ornych i terenów pozostałych w wybranych wsiach w latach 1990-2018 (%)

Źródło: opracowanie własne

Podsumowanie

Biorąc pod uwagę cały zbiór badanych wsi, najtrwalszą cechą układów ruralistycznych jest geometria siedlisk i układ komunikacyjny. Szczególnie we wsiach z dominacją rolnictwa tradycyjnego i przewagą funkcji rolniczej w ogóle, przestrzeń odpowiada pierwotnym założeniom rozplanowania (np. Czerwona, Dzierżążnia, Grzęska). Tylko w kilku wsiach ich kształt oraz nowy przebieg dróg uległ przeobrażeniom w znacznym stopniu, utrudniając tym samym identyfikację cech pierwotnego układu. Najintensywniejsze zmiany, możliwe do stwierdzenia na podstawie badanych materiałów, w większości przypadków dotyczą przetrzeźnienia rolniczych wokół wsi. Dobrze zachowane rozłogi charakteryzują tylko kilka jednostek, natomiast przeważnie w układzie pól widoczne są wtórne podziały na mniejsze części i/lub przekształcenie pod inne funkcje, co dotyczy przede wszystkim wsi podlegających procesom urbanizacji i redukcji funkcji rolniczej (np. Miłoszyce) oraz wsi, których krajobraz zmieniły nowopowstające drogi – np. autostrada A2 w Holendrach Baranowskich czy obwodnica Nysy w Złotogłowicach.

Tabela 6: Dominujące kierunki przemian przestrzeni badanych wsi

Lp.	Wieś	Trwałość układu ruralistycznego (XIX/XX w.)	Kierunki zmian pokrycia terenu (XX/XXI w.)			
			Tereny zabudowane	Grunty orne	Łąki i pastwiska	Lasy
1	Czerwona	wysoka	-	+	-	+
2	Dzierżążnia	wysoka	++	+	-	--
3	Grzęska	wysoka	-	+	--	++
4	Jodłów	wysoka	-	+	--	+
5	Księżę Pole	wysoka	--	++	--	+
6	Nasiadki	wysoka	++	+	-	+
7	Niezabyszewo	wysoka	++	-	++	+
8	Słowino	wysoka	-	-	+	+
9	Zielnowo	wysoka	+	-	+	+
10	Złotogłowice	wysoka	-	+	--	+
11	Miejsce Odrzańskie	umiarkowana	-	+	-	+
12	Długowola	umiarkowana	--	++	--	+
13	Grabowiec	umiarkowana	-	+	-	+
14	Nowołoskoniec	umiarkowana	++	--	+	+
15	Pakośławice	umiarkowana	--	+	--	++
16	Marszowice	umiarkowana	++	-	--	++
17	Pacew	umiarkowana	+	-	++	+
18	Piwoda	umiarkowana	+	+	--	+
19	Zabrodzie	niska	+	-	-	+
20	Holendry Baranowskie	niska	+	+	-	--
21	Miłoszyce	niska	++	--	+	+

Objaśnienie: kolor szary oznacza dominujący kierunek przemian w danej wsi; znaki w tabeli: ++ wysoki przyrost; + umiarkowany lub niewielki przyrost; - umiarkowany lub niewielki ubytek; -- znaczny ubytek.

Źródło: opracowanie własne.

Zestawienie trwałości układu ruralistycznego w XIX i XX wieku z dominującymi kierunkami zmian pokrycia terenu obserwowanymi na przełomie XX i XXI wieku wskazuje, iż zbór analizowanych wsi jest bardzo zróżnicowany i reprezentuje jednostki z różnych etapów przemian osadniczych (tab. 6). Zmiany układów morfologicznych i funkcjonalno-przestrzennych w wybranej grupie wsi reprezentacją również różne kierunki przekształceń obserwowanych w skali kraju oraz regionów. Trwałość układu ruralistycznego jest wypadkową oddziaływania wielu sił w skali lokalnej oraz ponadlokalnej. W skrajnych przypadkach, kiedy trwałość struktury przestrzennej jest niska, mamy do czynienia z zanikiem osiedla lub jego znacznym rozrostem i wewnętrzną przebudową.

Ciekawym przypadkiem tego pierwszego typu zmian jest wieś Zabrodzie (woj. warmińsko-mazurskie), która po II wojnie światowej znajdowała się w procesie zaniku. Siedlisko traciło stopniowo funkcje mieszkaniowe i gospodarcze. Ponowny jego rozwój następuje w wyniku nowych przekształceń związanych z budownictwem mieszkaniowym osób napływowych (osadnictwo rezydencjalne i rekreacyjne). Prowadzi to do kształtowania się nowej formy morfologicznej, nabudowanej na starym układzie. Różne odmiany procesu recesji formy osiedleńczej widoczne są również na przykładach wsi o umiarkowanej trwałości układu ruralistycznego. Zmniejszanie się liczby ludności powoduje w wielu przypadkach zanik zabudowy oraz porzucanie działek siedliskowych. Przykładami takich zmian są wsie Grabowiec (woj. podlaskie) i Miejsce Odrzańskie (woj. opolskie), gdzie dochodzi do zmniejszania się obszaru zabudowanego. Z kolei we wsi Długowola (woj. mazowieckie) zachodzi proces rozpraszania zabudowy. W siedlisku wsi ubywa zabudowanych działek, głównie na skutek degradacji dawnej zabudowy zagrodowej. Natomiast w wyniku intensyfikacji produkcji sadowniczej i terenochłonności nowych inwestycji wrasta liczba nowych obiektów mieszkaniowych i produkcyjnych poza historycznym układem siedliska wsi. Równie ciekawa jest wieś Pacew (woj. mazowieckie) położona w dolinie Pilicy. Dawne zagrody są likwidowane, a wiele działek siedliskowych wykorzystywanych jest jako drugie domy. Rozłogi wsi, położone w dolinie Pilicy, o trudnych warunkach gospodarowania, zmieniają swe przeznaczenie rolnicze. Na dawnych gruntach ornych w coraz większym stopniu dominują łąki.

Specyficznym obszarem zmian jest wieś Holendry Baranowskie (woj. mazowieckie). Zmiana układu ruralistycznego jest w największym stopniu związana z budową autostrady A2. Droga ta rozcięła dawny historyczny układ rozproszonego siedliska na dwie części, prowadząc do dezintegracji struktury morfologicznej i funkcjonalno-przestrzennej. Planowane dalsze inwestycje w postaci Centralnego Portu Komunikacyjnego mogą doprowadzić do kolejnych intensywnych przekształceń, włączając w to likwidację części wsi.

Istotnym typem przekształceń siedliska wsi są zmiany pod wpływem procesów suburbanizacji. Najbardziej wyraźne zmiany nastąpiły we wsi Miłoszyce (woj. dolnośląskie) graniczącej z kompleksem mieszkaniowo-produkcyjnym Jelcz-Laskowice. Choć samo centrum wsi zachowało czytelność dawnego układu placowego, to obszary zewnątrz – dawne niwy siedliskowe oraz rozłogi są terenem intensywnych inwestycji, głównie mieszkaniowych. W nieco mniejszej skali przekształcenia te są charakterystyczne dla wsi Nowołoskowiec (woj. wielkopolskie) oraz Marszowice (woj. małopolskie).

W około połowie wsi trwałość układu ruralistycznego można uznać za wysoką. Nie oznacza to, że nie obserwowane są zmiany o charakterze funkcjonalno-przestrzennym. Interesującymi przypadkami są wsie o dominujących funkcjach rolniczych położone w woj. mazowieckim. Zarówno Dzierżążnia (koło Płońska), jak i Nasiadki (koło Ostrołęki) są przykładami intensyfikacji terenów zabudowanych. Jest to zjawisko charakterystyczne dla rozwojowych wsi rolniczych, gdzie następuje przyrost powierzchni zabudowanej pod funkcje produkcyjne i mieszkaniowe. Świadczy to z jednej strony o rozwoju funkcji nowo-

czesnego rolnictwa, ale z drugiej strony ukazuje również wzrost standardów zamieszkiwania ludności (nowe, dużo większe budynki mieszkaniowe). W przypadku wsi Dzierżążnia zmiany te są również efektem funkcji administracyjnych (siedziba gminy).

W innych przypadkach mamy do czynienia np. z intensyfikacją produkcji rolnej w obszarze o bardzo dobrych przyrodniczych i ekonomicznych uwarunkowaniach dla rozwoju rolnictwa - wieś Księżę Pole i Złotogłowice (woj. opolskie) lub spadkiem takiego gospodarowania i przekształcania gruntów ornyc w łąki i pastwiska - wieś Niezabyszewo (woj. pomorskie). Ta druga to też interesujący przykład rozwoju procesów suburbanizacji wokół niedużego miasta (Bytowo) w obszarze o dużych walorach krajobrazowych (jeziora, urozmaicony teren). Natomiast we wsiach Czerwona, Jodłów i Złotogłowice (woj. opolskie), Słowino (woj. zachodniopomorskie), pomimo iż dotknięte są niekorzystnym zjawiskiem stopniowego zmniejszania się liczby ludności, nie doprowadziło to jeszcze do istotnych zmian w układzie ruralistycznym oraz funkcjonalno-przestrzennym. Wsie te reprezentują układy o dużych walorach krajobrazowych ze względu na zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego.

Przemiany demograficzno-społeczne wsi

Anna Janiszewska

Wprowadzenie

Obserwowane od lat 90. ubiegłego wieku trendy procesów demograficznych wskazują, że sytuacja ludnościowa Polski jest trudna. W najbliższej perspektywie nie można spodziewać się znaczących zmian gwarantujących stabilny rozwój demograficzny. Niski poziom dzietności i urodzeń przy jednoczesnym korzystnym zjawisku, jakim jest wydłużanie trwania życia, spowoduje zmniejszanie podaży pracy oraz coraz szybsze starzenie się społeczeństwa poprzez przede wszystkim wzrost liczby i udziału w ogólnej populacji ludności w najstarszych rocznikach wieku. Dodatkowym elementem wpływającym niekorzystnie na rozmiary potencjału ludnościowego i jego strukturę są procesy migracyjne, w tym przypadku szczególnie ujemne saldo migracji zagranicznej (Hryniewicz i in. 2018).

Przemiany demograficzne odgrywają fundamentalne znaczenie dla procesu zarządzania gospodarką krajową, jednak poznanie ich specyfiki na poziomie lokalnym pozwala dostarczyć kluczowych informacji dla procesu projektowania regionalnych strategii rozwoju (Golinowska 2012). Pomimo podobnych tendencji większości procesów demograficznych w miastach i na wsi w Polsce, kwestie ekonomiczno-bytowe oraz kulturowo-społeczne różniące miasta i obszary wiejskie mogą wywoływać odmienne zjawiska demograficzne albo zróżnicować ich natężenie.

Z demograficznego punktu widzenia wieś traktować można jako miejsce, gdzie żyje i gospodaruje człowiek, pamiętając o tym, że od rozmiarów i cech jakościowych potencjału demograficznego (jako zasobu) zależy stan zagospodarowania przestrzeni wiejskiej. Z drugiej strony wieś jako miejsce zamieszkania jest cechą społeczną różnicującą zdarzenia czy procesy ludnościowe zachodzące na samej wsi i w skali całego kraju. Ludność wiejska jest segmentem populacji, której możemy przypisać szereg cech szczególnych. Najważniejsze wśród nich to: rozproszenie (w ujęciu przestrzennym), dominacja tenden-

cji do względnego zmniejszania się populacji (w ujęciu dynamicznym) oraz specyfika struktury społeczno-zawodowej (jej znaczenie dla gospodarki narodowej w ujęciu sektorowym).

Obszary wiejskie stanowią ponad 93% powierzchni kraju, a w 2017 r. były zamieszkiwane przez blisko 40% ludności naszego kraju. Niski poziom koncentracji ludności mieszkającej na obszarach wiejskich jest przede wszystkim wynikiem rozproszonego, ukształtowanego historycznie osadnictwa. Specyficzna dla obszarów wiejskich dekoncentracja objawia się brakiem wyraźnych centrów w przestrzeni, skupiających większą część mieszkańców. Niesie to za sobą zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki. Do korzystnych należy zaliczyć, np. mniejszą presję na środowisko naturalne, zaś do negatywnych gorszą dostępność do rynku pracy, usług publicznych, obiektów infrastruktury itd. (Stanny 2011).

W celu oceny specyfiki procesów demograficznych zachodzących na wybranych obszarach wiejskich badaniu poddano zmiany zachodzące zarówno w liczbie, jak i w strukturze demograficzno-społecznej zamieszkującej tam populacji. Analizy dokonano na podstawie danych GUS, jednak dostępność informacji dla jednostek odniesienia (wsie, gminy) była zdecydowanie większa dla gmin, dla których analiza dotyczyła okresu 1995-2017. Dało to możliwość nakreślenia szerszego kontekstu sytuacji demograficznej gmin, w których są położone analizowane wsie. W przypadku wsi jedynymi dostępnymi danymi, były te pochodzące z spisów w 2002 i 2011 r. Ocenę regionalnej specyfiki procesów przemian demograficznych na obszarach wiejskich oparto na badaniu relacji w analizowanych parametrach, wykorzystując miary statystyczne określające zakres zmienności badanych cech.

Potencjał ludnościowy i jego struktura (gminy)

Liczba ludności i jej zmiany

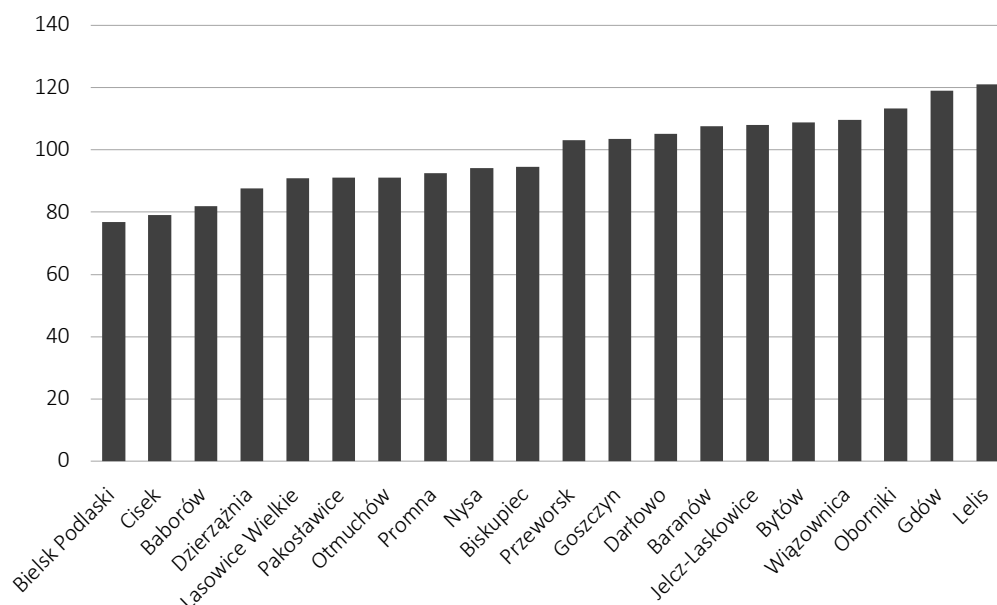
Gminy, w których są położone analizowane wsie, odznaczają się dużym stopniem zróżnicowania demograficznego. Jest to wynik m.in. typu, jakimi są analizowane jednostki administracyjne - 13 z nich to gminy wiejskie, na obszarze których znajdują się tylko wsie, a pozostałe 7 stanowią gminy miejsko-wiejskie, w skład których wchodzi miasto (siedziba powiatu) oraz wsie.

Potencjał ludnościowy gmin jest bardzo zróżnicowany ilościowo, od niespełna 3 tys. w Goszyczynie do ponad 57,5 tys. w Nysie (tab. 7). W 11 gminach liczba ludności nie przekracza 10 tys. mieszkańców, w następnych 5 potencjał ludnościowy zawiera się w przedziale 10-20 tys. i tylko w 4 gminach liczba mieszkańców wynosi powyżej 20 tys. W analizie zmian liczby ludności tych jednostek uwzględniono dwa momenty czasowe, tj. lata 1995 i 2017. Zaobserwowane w tym czasie zmiany obejmują zarówno wzrost potencjału ludnościowego (10 gmin) jak i jego spadek (10 gmin). Rozmiary tych zmian są znacznie zróżnicowane, największy wzrost odnotowały gminy Lelis (21,1%) i Gdów (19%), zaś największy ubytek - Bielsk Podlaski (-23,2%) i Cisek (-21%). Tendencje rozwojowe czy spadkowe nie były jednoznacznie związane z typem analizowanych gmin. Bowiem wzrost zanotowano w 3 gminach miejsko-wiejskich i w 7 wiejskich, a spadek w 4 miejsko-wiejskich i w 6 wiejskich (ryc. 13).

Tabela 7: Potencjał ludnościowy analizowanych gmin w latach 1995-2017

Gminy	Liczba ludności		Wzrost/ubytek 1995-2017 (%)
	1995	2017	
Jelcz-Laskowice	21 526	23 269	8,1
Gdów	15 151	18 024	19,0
Promna	6 051	5 602	-7,4
Baranów	4 886	5 257	7,6
Goszczyn	2 876	2 976	3,5
Lelis	7 884	9 549	21,1
Dzierżążnia	4 201	3 684	-12,3
Baborów	7 363	6 038	-18,0
Cisek	7 189	5 679	-21,0
Lasowice Wielkie	7 592	6 901	-9,1
Nysa	61 149	57 579	-5,8
Otmuchów	14 955	13 634	-8,8
Pakosławice	3 889	3 542	-8,9
Wiązownica	10 680	11 705	9,6
Przeworsk	14 432	14 892	3,2
Bielsk Podlaski	8 768	6 732	-23,2
Bytów	23 351	25 406	8,8
Biskupiec	20 153	19 036	-5,5
Oborniki	30 082	34 082	13,3
Darłowo	7 598	7 987	5,1

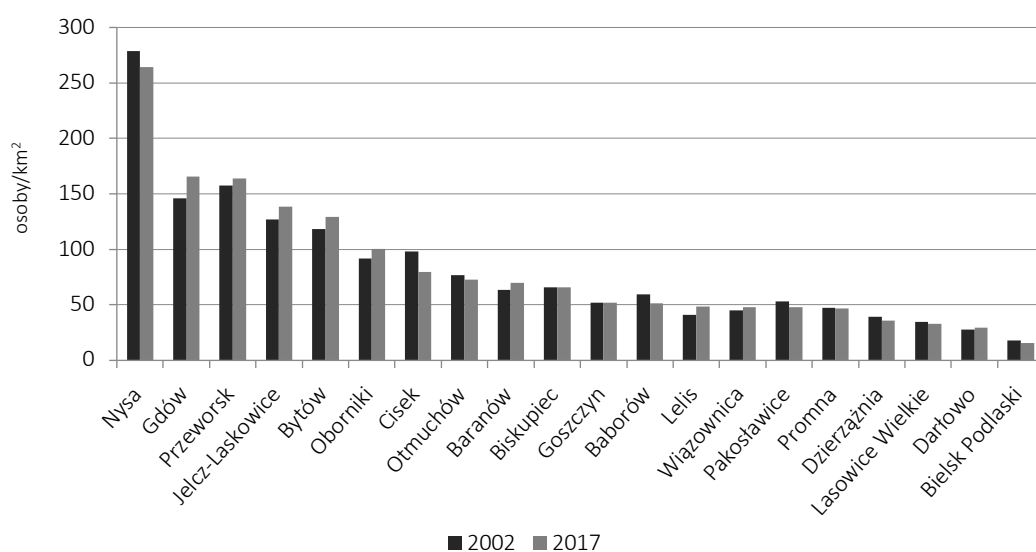
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Rycina 13: Jednostopniowe indeksy dynamiki liczby ludności analizowanych gmin dla lat 1995-2017 (1995=100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL

Ubytek potencjału ludnościowego w tak dużym stopniu jak w gminach Bielsk Podlaski (o ponad 2 tys.) i Cisek (o ponad 1,5 tys.) świadczy o postępującym procesie depopulacji w tych jednostkach. Na wyludnianie się tych gmin wskazują także wskaźniki struktury zaludnienia takie jak gęstość zaludnienia. W latach 2002-2017 odnotowano obniżenia się gęstości ludności na obszarze 8 gmin, w największym stopniu na terenie gminy Cisek (z 98 do 80 os./km²) i Nysy (z 279 do 265 os./km²). Analogicznie gminy, które odnotowały zwiększenie się liczby ludności, odnotowały także wzrost tego wskaźnika, były to m.in. gminy: Gdów, Przeworsk, Jelcz-Laskowice, Bytów, Oborniki (ryc. 14).

Rycina 14: Gęstość zaludnienia w analizowanych gminach w roku 2002 i 2017

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL

W analizie zmian wartości potencjału ludnościowego istotne jest określenie tendencji dotyczących przyrostu rzeczywistego, który jest wypadkową dwóch składników: przyrostu naturalnego i salda migracji. W 1995 r. przeważały gminy o dodatnim przyroście rzeczywistym (12 jednostek) i był to głównie wynik dużych wartości przyrostu naturalnego (przewagi urodzeń żywych na zgonami). Po ponad dwóch dekadach dodatni przyrost rzeczywisty wystąpił już tylko w 9 gminach, a 11 odnotowały ubytek rzeczywisty (tab. 2).

W literaturze przedmiotu wyróżnia się na ogół dwa typy zjawiska wyludniania się, tzw. tradycyjny, gdzie główną przyczyną depopulacji jest odpływ migracyjny, oraz nowy, powodowany przede wszystkim przez ubytki naturalne (ujemny przyrost naturalny). Można stwierdzić, że typ nowy jest następstwem długotrwałej depopulacji typu tradycyjnego (Bucher, Mai 2005). Określenie relacji pomiędzy elementami składowymi przyrostu rzeczywistego pozwala na określenie, z jakiego typu depopulacją mamy do czynienia. Przeprowadzona typologia przyrostu globalnego została przeprowadzona na podstawie procedury J. Webba, jednej z metod typologicznych opierających się na układzie współrzędnych prostokątnych. Jest to jednocześnie jedno z najbardziej znanych narzędzi badawczych, pozwalające określić stan rozwoju ludnościowego, w tym przypadku gmin, z uwzględnieniem współzależności między przyrostem (ubytkiem) naturalnym oraz dodatnim (ujemnym) saldem migracji. W zależności od kształtowania się obu cech można wyodrębnić osiem głównych klas podziału (Runge 2007):

- A - przewaga przyrostu naturalnego nad ubytkiem migracyjnym (+PN > -SM),
- B - dominacja przyrostu naturalnego nad dodatnim saldem migracji (+PN > +SM),
- C - dominacja przyrostu migracyjnego nad dodatnim przyrostem naturalnym (+PN < +SM),
- D - przewaga przyrostu migracyjnego nad ubytkiem naturalnym (-PN < +SM),
- E - przewaga ubytku naturalnego nad przyrostem migracyjnym (-PN > +SM),
- F - ubytek migracyjny i jeszcze większy ubytek naturalny (-PN > -SM),
- G - ubytek naturalny i jeszcze większy ubytek migracyjny (-PN < -SM),
- H - przewaga ubytku migracyjnego nad przyrostem naturalnym (+PN < -SM).

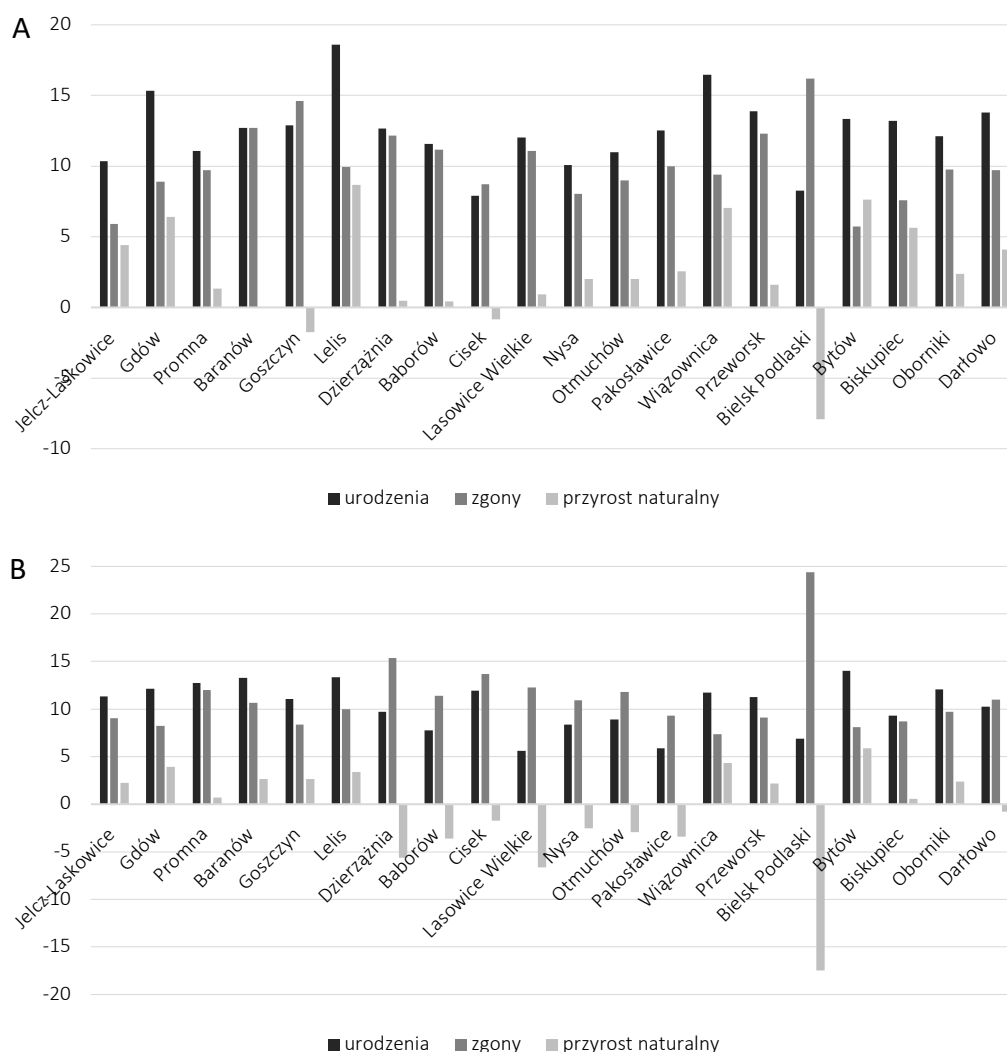
W przypadku analizowanych gmin w 1995 r. w większości z nich występował ubytek migracyjny (16 jednostek), który był jednak jeszcze w większości przypadków (z wyjątkiem Bielska Podlaskiego) równoważony przez dodatni przyrost naturalny, co w konsekwencji wpłynęło na dodatni przyrost globalny. Wśród gmin z dodatnim przyrostem rzeczywistym dominował typ A (Jelcz-Laskowice, Promna, Lelis, Otmuchów, Pakosławice, Bytów, Biskupiec, Darłowo). Najczęstszym typem w grupie gmin o ubytku rzeczywistym był H (Baborów, Lasowice Wielkie, Przeworsk, Baranów), gdzie odnotowano przewagę ubytku migracyjnego nad przyrostem naturalnym. W początkowym okresie analizy wyludnianie się gmin, miało więc charakter depopulacji tradycyjnej. W 2017 r. ubytkiem naturalnym odznaczało się już 13 gmin, a depopulacja zaczęła nabierać charakteru depopulacji nowoczesnej, choć dominującym typem ubytku rzeczywistego był typ G (tab. 8).

Tabela 8: Przyrost rzeczywisty oraz jego elementy składowe w analizowanych gminach w latach 1995-2017

Gminy	1995				2017			
	PN	SM	PR	TYP	PN	SM	PR	TYP
Jelcz-Laskowice	4,4	-2,3	2,1	A	2,2	0,8	3,1	B
Gdów	6,4	1,0	7,4	B	3,9	5,7	9,6	C
Promna	1,3	-1,0	0,3	A	0,7	5,9	6,6	C
Baranów	0,0	-7,0	-7,0	HG	2,7	4,6	7,2	C
Goszczyn	-1,7	-2,1	-3,8	G	2,7	-5,7	-3,0	H
Lelis	8,7	-0,6	8,0	A	3,4	2,9	6,3	B
Dzierżążnia	0,5	-7,6	-7,2	H	-5,7	-12,4	-18,1	G
Baborów	0,4	-3,4	-3,0	H	-3,6	-6,9	-10,6	G
Cisek	-0,8	-1,0	-1,8	G	-1,8	-1,8	-3,5	GF
Lasowice Wielkie	0,9	-5,9	-5,0	H	-6,7	1,6	-5,1	E
Nysa	2,0	0,6	2,6	B	-2,5	-0,8	-3,3	F
Otmuchów	2,0	-1,4	0,6	A	-2,9	-4,2	-7,1	G
Pakosławice	2,6	-0,8	1,8	A	-3,4	-7,0	-10,4	G
Wiązownica	7,1	3,1	10,2	B	4,4	-1,9	2,5	A
Przeworsk	1,6	-3,5	-1,9	H	2,2	-0,1	2,1	A
Bielsk Podlaski	-7,9	-7,7	-15,6	F	-17,5	0,0	-17,5	EF
Bytów	7,6	-0,9	6,7	A	5,9	-3,2	2,8	A
Biskupiec	5,6	-2,6	3,0	A	0,6	-3,4	-2,8	H
Oborniki	2,4	1,0	3,3	B	2,4	-0,8	1,6	A
Darłowo	4,1	-0,9	3,2	A	-0,7	-5,0	-5,7	G

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Składniki kształtujące przyrost naturalny w badanych gminach były bardzo zróżnicowane. W początkowym okresie analizy (1995), w większości gmin urodzenia żywe przewyższały zgony, tylko w Goszczynie, Cisku i Bielsku Podlaskim zaznaczył się ujemny przyrost naturalny (ryc. 15A). Na szczególną uwagę zasługuje Bielsk Podlaski, w którym współczynnik zgonów wyniósł aż 16,2%, a urodzeń tylko 8,3%. Gmina ta już w połowie lat 90. charakteryzowała się ubytkiem naturalnym. Najwyższą rodnością odznaczała się gmina Lelis (pow. 18%), Wiązownica (16,5 %) i Gdów (15,4%), w pozostałych jednostkach wartości współczynników urodzeń były podobne - na poziomie 11-13%. Tak wysokich wartości rodności nie spotykamy już w 2017 r., maksimum wystąpiło w Bytowie - 14,1%, w pozostałych gminach współczynnik urodzeń wyniósł od 6 do 13%. W 2017 r. już w 9 jednostkach liczba zgonów była większa niż liczba urodzeń (ryc. 15B). Największa różnica wystąpiła tak jak w poprzednim okresie w Bielsku Podlaskim, ubytek naturalny wyniósł aż 17,5%, przy rodności 6,9% i umieralności 24,4%. Gmina ta, biorąc pod uwagę zmiany potencjału demograficznego i postępujący proces depopulacji, jest jednostką o bardzo niekorzystnej sytuacji demograficznej, z pewnością można mówić w jej przypadku o regresie demograficznym.

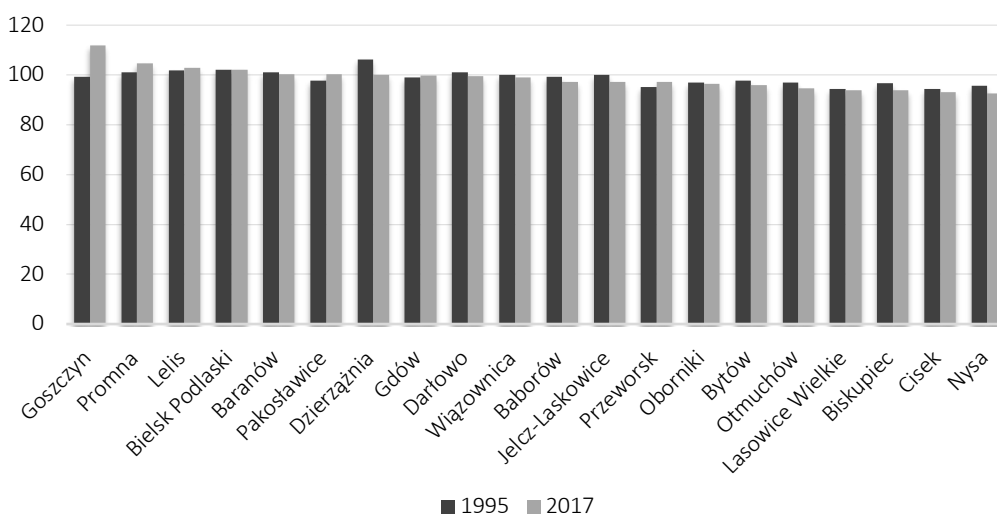
Rycina 15: Urodzenia, zgony i przyrost naturalny w analizowanych gminach w roku 1995 (A) i 2017 (B)
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL

Struktury ludności

W analizach struktury ludności według cech demograficznych najczęściej uwzględnia się płeć i wiek jako zmienne mające wpływ nie tylko na kształtowanie się procesów demograficznych, ale także realnie wpływających na zjawiska społeczno-gospodarcze. W wyniku niejednakowej dynamiki liczby kobiet i mężczyzn w miastach i na wsi, struktura ludności według płci jest przestrzennie zróżnicowana. W analizowanych gminach w 1995 r. relacje liczbowe pomiędzy subpopulacjami kobiet i mężczyzn były prawie zrównoważone, tylko Dzierżążnia wykazywała się wyraźną maskulinizacją z wartością $W_m=106$. W wyniku odpływu kobiet ze wsi do miast proces maskulinizacji gmin szczególnie wiejskich takich jak Goszczyn i Promna pogłębił się, w pozostałych jednostkach występowała równowaga lub niewielka feminizacja ludności. Najwyższy wskaźnik feminizacji odnotowała gmina miejsko-wiejska Nysa - $W_f=108$ (ryc. 16).

Na terenach wiejskich w Polsce występuje wyraźna przewaga liczebna mężczyzn nad kobietami do 64. roku życia, w starszych grupach wiekowych występuje zaś feminizacja, zwiększająca się wraz z wiekiem (*Sytuacja demograficzna Polski, 2017*). Poziom współczynników feminizacji jest wyraźnie zróżnicowany w poszczególnych grupach wiekowych w analizowanych gminach (tab. 9). Wśród analizowanych gmin można zaobserwować zróżnicowaną dynamikę liczby kobiet i mężczyzn, co pozwala na wyróżnienie następujących układów struktury płci i wieku w postaci:

- podobieństwa współczynników feminizacji według wieku do obszarów wiejskich w kraju - Baranów, Otmuchów, Pakośławice,
- feminizację społeczeństwa już w młodszych grupach wiekowych (od 50. roku życia) - Jelcz-Laskowice, Oborniki,
- feminizację w grupach wiekowych 20-49, maskulinizację w 50-69, feminizację powyżej 70. roku życia - Cisek, Lasowice Wielkie,
- odmienności współczynników feminizacji według wieku do obszarów wiejskich w kraju, w tym występowania bardzo wysokiej maskulinizacji, np. w grupie wiekowej 30-59 (Bielsk Podlaski), 30-49 (Dzierżążnia), 30-39 (Promna).

Rycina 16: Współczynnik maskulinizacji w analizowanych gminach w roku 2002 i 2017

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL

Tabela 9: Częstkowe współczynniki feminizacji dla analizowanych gmin w 2017 r.

Gminy	Współczynniki feminizacji dla grup wiekowych					
	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 i więcej
Jelcz-Laskowice	96	93	92	111	109	165
Gdów	95	100	97	99	99	163
Promna	92	78	97	96	92	150
Baranów	96	93	84	96	101	209
Goszczyn	80	84	91	84	97	164
Lelis	92	97	93	84	99	211
Dzierżążnia	93	77	86	92	114	178
Baborów	87	90	103	102	99	196
Cisek	102	106	105	94	96	172
Lasowice Wielkie	101	106	111	96	98	162
Nysa	94	94	100	108	123	166
Otmuchów	97	99	94	99	104	186
Pakosławice	92	95	91	94	103	171
Wiązownica	93	95	100	91	106	168
Przeworsk	101	89	91	96	111	175
Bielsk Podlaski	90	78	72	72	91	162
Bytów	100	102	93	110	117	153
Biskupiec	91	100	98	104	114	183
Oborniki	93	95	96	111	117	162
Darłowo	98	98	93	91	98	194

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

W analizie struktury wieku analizowanych gmin przedstawiono relacje pomiędzy grupami ekonomicznymi wieku, ale także uwzględniono proporcje pomiędzy najstarszą i najmłodszą częścią populacji, wykorzystując podział na biologiczne grupy wieku. Dało to m.in. możliwość określenia rozmiarów poziomu i dynamiki procesu starzenia się ludności, jednego z zasadniczych problemów demograficznych, jaki postępuje w polskim społeczeństwie zarówno w miastach, jak i na terenach wiejskich.

Dokonując szerokiego podziału ludności według wieku typu biologicznego, wyodrębnia się najczęściej trzy grupy wieku: 0-14 lat, 15-64 oraz 65 i więcej lat. Podział ten pozwala określić, jaki odsetek ogółu ludności stanowią dzieci (umownie określane jako wnukowie), jaki ludność dorosła (umownie określana rodzicami), a jaki ludzie starzy (umownie określani dziadkami) i w konsekwencji wskazać stopień zaawansowania demograficznej starości ludności danego kraju lub regionu.

W latach 1995-2017 dokonały się głębokie zmiany w strukturze wieku analizowanych gmin. Prawie we wszystkich gminach (z wyjątkiem Bielska Podlaskiego) zwiększył się udział seniorów. W takich gminach jak Nysa, Jelcz-Laskowice i Biskupiec był to wzrost o ponad 10 p.p. (tab. 10). Tylko w wymienionym już Bielsku Podlaskim udział ludzi starych zmniejszył się o 3 p.p., ale w tej gminie poziom starości jest bardzo głęboko zaawansowany, bowiem co trzeci mieszkaniec jest w wieku 65 lat i więcej. Trzeba odnotować, że tylko w 4 gminach odsetek ludzi starych nie przekroczył 20% (były to Gdów, Lelis, Wiązownica i Darłowo).

O poziomie starzenia się społeczeństwa świadczy wartość indeksu starości demograficznej¹, którego wartość (poniżej 100) w połowie lat 90. dla mieszkańców badanych gmin (z wyjątkiem Bielska Podlaskiego) była świadectwem jeśli nie młodości demograficznej, to jeszcze korzystnej struktury wieku. Obok Bielska Podlaskiego, w którym udział najstarszej części społeczeństwa blisko trzykrotnie przekraczał udział najmłodszej części, jeszcze dwie gminy Baranów i Cisek zbliżały się do wartości 100 indeksu starości demograficznej. Przekroczenie tej wartości zaobserwowano, z wyjątkiem gminy Lelis, we wszystkich gminach w 2017 r., co świadczy o tym, że prawie wszędzie odsetek dziadków przekroczył udział wnuków (tab. 4). Wartość maksymalną także i w tym momencie czasowym osiągnęła gmina miejsko-wiejska Bielsk Podlaski (294,5), wysoką wartość odnotowała też Nysa (222,3). Z przytoczonych wartości wynika, że w minionych dwóch dekadach w badanych gminach bardzo pogorszyły się relacje międzypokoleniowe między dziadkami i wnukami.

Szczególnie w gminie Bielsk Podlaski sytuacja demograficzna jest bardzo niekorzystna, obok procesów depopulacyjnych, mamy do czynienia z wysoce zaawansowanym procesem starości demograficznej. Z tego względu sytuację ludnościową w gminie można określić jako regres demograficzny. Może zatem nieco budzić zdziwienie, że w *Programie Rozwoju Lokalnego gminy Bielsk Podlaski na lata 2016-2020*, definiując obszary problemowe, dosyć marginalnie potraktowano to zjawisko. Możemy w nim przeczytać: „W odniesieniu do Gminy Bielsk Podlaski niewątpliwie jednym z głównych problemów jest prognozowany dalszy spadek liczby ludności. Nieuniknione jest podjęcie działań mających na celu neutralizowanie efektów zmian demograficznych, w tym podtrzymanie aktywności zawodowej i społecznej, w szczególności osób starszych, rozwój usług opiekuńczych i opieki długookresowej nad osobami zależnymi, rozwój infrastruktury związanej z czasem wolnym z uwzględnieniem potrzeb osób starszych. Istotnym obszarem działania będzie tworzenie warunków sprzyjających godzeniu ról rodzinnych i zawodowych, w tym poprzez rozwój systemu opieki nad dziećmi” (*Program Rozwoju Lokalnego gminy Bielsk Podlaski na lata 2016-2020*, 2017, s. 81-82).

Miarą dynamiki procesu starzenia się ludności jest m.in. współczynnik starzenia się ludności (W_{SD})². Im wartość tego wskaźnika jest wyższa, tym starzenie się społeczeństwa jest bardziej dynamiczne, zaś ujemna wartość świadczy o odmładzaniu się populacji (Długosz 1998; Kurek 2008). Najwyższą dynamiką procesu starzenia w latach 1995-2017 wykazały się Nysa (21,5), Biskupiec (21,4) i Jelcz-Laskowice (20,8) – por. tab. 11. Tylko jedna gmina uzyskała wartość ujemną współczynnika starzenia się ludności, był to Bielsk Podlaski, w latach 1995-2017 odsetek ludzi starych zmniejszył się o nieco ponad 3 p.p. (z 39,4% do 36,3%), a w tym czasie udział dzieci i młodzieży zmalał tylko o nieco więcej niż 1 p.p. Choć ujemna wartość W_{SD} wskazuje na odmłodzenie się społeczeństwa, to w tym przypadku trudno mówić o spektakularnej zmianie, która mogłaby poprawić niekorzystną sytuację w gminie.

¹ Indeks starości demograficznej (I_{SD}), zwany czasami także współczynnikiem obciążenia demograficznego, wyraża relację pomiędzy ludnością w wieku 65 lat i więcej a ludnością w wieku 0-14 lat.

$$I_{SD} = L_{65+} / L_{0-14} \times 100$$

gdzie: L_{65+} - udział ludności w wieku 65 lat i więcej; L_{0-14} - udział ludności w wieku 0-14 lat.

² Wskaźnik starzenia się demograficznego (W_{SD}), bazuje na punktowych różnicach pomiędzy udziałami ludności młodej i starszej:

$$W_{SD} = [U_{(0-14)t} - U_{(0-14)t+n}] + [U_{(65+)t+n} - U_{(65+)t}]$$

gdzie: $U_{(0-14)t}$ - udział ludności w wieku 0-14 lat na początku badanego okresu; $U_{(0-14)t+n}$ - udział ludności w wieku 0-14 lat na końcu badanego okresu; $U_{(65+)t}$ - udział ludności w wieku 65 lat i więcej na początku badanego okresu; $U_{(65+)t+n}$ - udział ludności w wieku 65 lat i więcej na końcu badanego okresu.

Podział ludności na trzy duże grupy wiekowe typu biologicznego odgrywa dużą rolę w analizie demograficznej ludności według wieku, zwłaszcza w ocenie procesu starzenia ludności. Jest on jednak niewystarczający do oceny aktualnego stanu społeczno-gospodarczego i demograficznego kraju oraz określenia jego perspektyw rozwojowych.

Tabela 10: Wskaźniki poziomu i dynamiki starzenia się ludności w analizowanych gminach w latach 1995-2017

Gminy	Odsetek 65+		I_{bs}		W_{SD} (1995-2017)
	1995	2017	1995	2017	
Jelcz-Laskowice	10,0	23,2	42,4	145,7	20,8
Gdów	16,0	18,5	60,3	103,0	11,1
Promna	21,0	22,7	88,9	136,3	8,7
Baranów	19,9	21,2	94,6	117,5	4,3
Goszczyn	20,6	21,1	89,2	116,1	5,4
Lelis	14,7	15,4	50,3	82,1	11,1
Dzierżąźnia	21,1	22,6	82,7	154,0	12,3
Baborów	17,4	23,3	82,8	189,6	14,6
Cisek	18,3	23,1	99,4	180,3	10,4
Lasowice Wielkie	15,9	21,6	74,0	184,9	15,5
Nysa	14,1	27,6	69,3	222,3	21,5
Otmuchów	16,4	24,9	71,3	183,8	18,0
Pakośławice	16,1	22,3	68,3	193,4	18,2
Wiązownica	16,0	19,0	58,8	114,1	13,6
Przeworsk	19,6	20,9	81,5	126,0	8,8
Bielsk Podlaski	39,4	36,3	291,1	294,5	-1,9
Bytów	10,6	20,4	41,4	116,6	18,0
Biskupiec	11,3	22,3	45,2	152,4	21,4
Oborniki	12,6	21,0	52,4	120,6	15,0
Darłowo	15,1	19,8	58,3	126,1	14,9

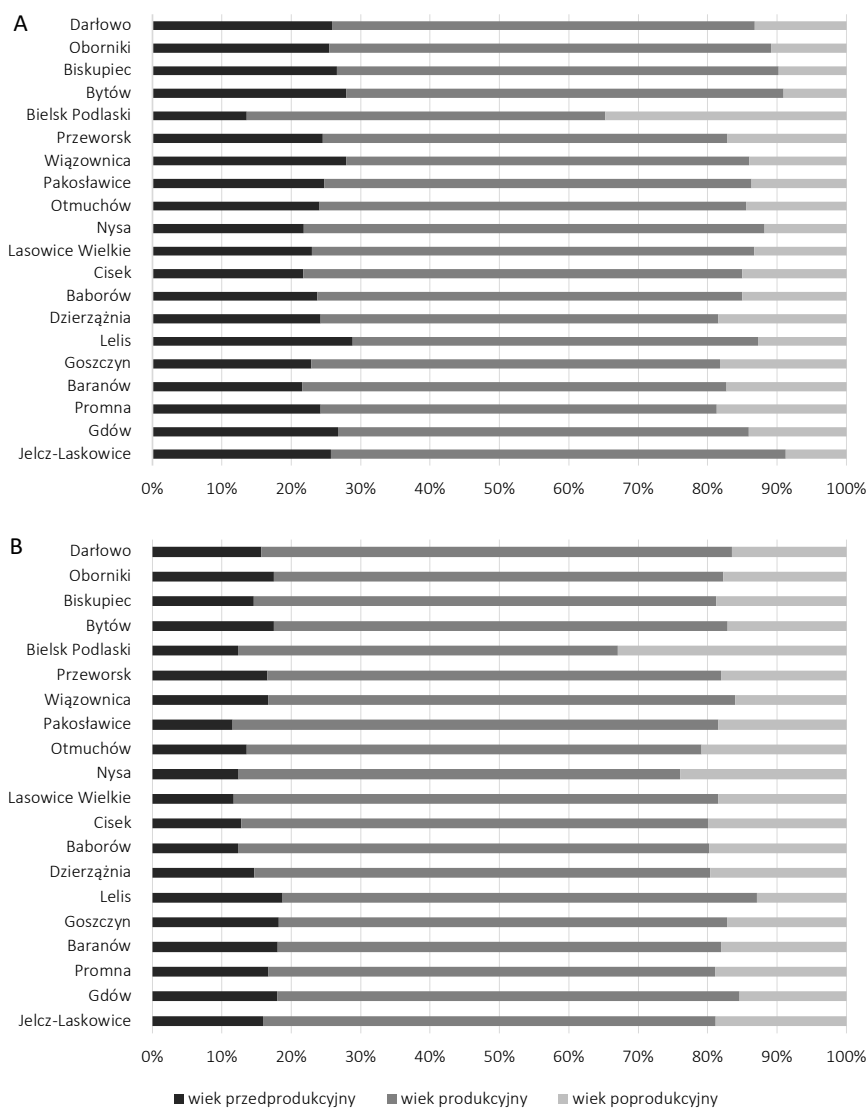
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Niezbędny jest tu podział ludności według wieku oparty na przesłankach społeczno-ekonomicznych, w ramach którego wyodrębnia się trzy duże grupy wiekowe: wiek przedprodukcyjny, produkcyjny i poprodukcyjny.

Wszystkie gminy odnotowały zmiany w strukturze wieku według grup typu ekonomicznego, w tym zmniejszenia się udziału osób w wieku przedprodukcyjnym (ryc. 17A, B). W blisko połowie jednostek gminnych odsetek osób w wieku 0-17 lat był mniejszy w 2017 r. o ponad 10 p.p. w stosunku do roku 1995 (największy spadek w Pakośławicach – 13,2%). Korzystnym zjawiskiem było zwiększenie się udziału osób w wieku produkcyjnym (w wyniku w wejścia w ten wiek osób z młodszych roczników wieku), taka sytuacja zaistniała w 18 gminach. Wśród analizowanych gmin tylko w Bielsku Podlaskim nie zwiększył się odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym, ale ten udział pomimo niewielkiego spadku był alarmistycznie bardzo wysoki, zarówno w 1995 r. (34,8%), jak i w 2017 r. (33%)³.

³ W Programie Rozwoju Lokalnego gminy Bielsk Podlaski na lata 2016-2020 na stronach 26-27 możemy przeczytać: „W porównaniu do pozostałych obszarów wiejskich województwa podlaskiego, obszar gminy Bielsk Podlaski charakteryzuje się korzystną strukturą wiekową - większym udziałem ludności w wieku przedprodukcyjnym i produkcyjnym oraz mniejszym udziałem ludności w wieku poprodukcyjnym. Sukcesywnie

Malejąca liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym i jej wzrost w wieku poprodukcyjnym zmieniły radykalnie obciążenie demograficzne ludności w wieku produkcyjnym tymi populacjami w gminach (tab. 11). Wskaźniki dla lat 1995 i 2017 informują o dużym spadku obciążenia ludności w wieku produkcyjnym populacją w wieku przedprodukcyjnym, znaczącym zaś wzroście obciążenia ludnością w wieku poprodukcyjnym.

Rycina 17: Struktura ludności według ekonomicznych grup wieku w analizowanych gminach w roku 1995 (A) i 2017 (B)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL

spada liczba ludności w wieku poprodukcyjnym” Autorka opracowania nie podziela tej optymistycznej diagnozy, a dostępne dane statystycznych zamieszczone na stronie GUS w bazie BDL (z których także korzystali autorzy Programu) jednoznacznie świadczą o niekorzystnej strukturze ludności gminy Bielsk Podlaski.

Tabela 11: Obciążenie demograficzne ludności w wieku produkcyjnym ludnością w wieku przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym w analizowanych gminach w 1995 i 2017 r.

Gminy	Współczynnik obciążenia demograficznego					
	1995			2017		
	ogółem	osobami w wieku przedprodukcyjnym	osobami w wieku poprodukcyjnym	ogółem	osobami w wieku przedprodukcyjnym	osobami w wieku poprodukcyjnym
Jelcz-Laskowice	52,6	39,2	13,4	53,4	24,4	28,9
Gdów	69,1	45,3	23,8	50,0	26,9	23,1
Promna	75,4	42,6	32,8	55,3	25,9	29,4
Baranów	63,6	35,3	28,3	56,5	28,3	28,2
Goszczyn	69,9	38,9	31,0	54,8	28,2	26,6
Lelis	71,3	49,4	21,9	46,3	27,4	18,9
Dzierżążnia	74,6	42,3	32,3	52,3	22,4	29,9
Baborów	63,3	38,8	24,5	47,2	18,1	29,1
Cisek	58,2	34,4	23,8	48,8	19,0	29,7
Lasowice Wielkie	56,9	36,1	20,8	43,1	16,8	26,4
Nysa	50,6	32,8	17,8	57,2	19,6	37,7
Otmuchów	62,7	39,1	23,6	52,5	20,7	31,9
Pakośćawice	62,5	40,2	22,3	42,8	16,5	26,3
Wiązownica	72,1	48,0	24,1	48,6	24,8	23,8
Przeworsk	71,5	42,1	29,5	53,1	25,4	27,7
Bielsk Podlaski	93,8	26,4	67,4	82,8	22,5	60,3
Bytów	58,7	44,3	14,4	53,1	26,8	26,3
Biskupiec	57,0	41,8	15,3	50,2	22,0	28,2
Oborniki	57,0	40,0	17,0	54,3	26,9	27,4
Darłowo	64,2	42,5	21,7	47,4	23,1	24,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Do analizy struktury wieku według grup ekonomicznych wykorzystano jedną z procedur analizy wielozmiennej - trójkąt Ossana (Runge 2007). Jest to specyficzne narzędzie, znajdujące zastosowanie w przypadku cech, których wielkości liczbowe dają się zgrupować w trzy klasy. Można się nią posłużyć dla grup ekonomicznych wieku, w ramach którego wyodrębnią się trzy grupy. W efekcie charakter struktury wieku w danej jednostce wyraża położenie odpowiadającego jej punktu, który znajduje się w miejscu przecięcia się trzech linii równoległych do trzech boków trójkąta. Trójkąt ten podzielono na sześć klas określających różne etapy rozwoju struktury wieku ludności. Jako kryterium podziału zastosowano średnie arytmetyczne z udziału poszczególnych grup wieku w całej populacji ludności Polski (tab. 12). Ponieważ odniesiono się do struktury wieku mieszkańców kraju, metoda ta pozwala także określić sytuację, w tym aspekcie, badanych gmin w stosunku do ogółu ludności.

W wyniku przeprowadzonej procedury typologicznej wykazano, że w badanych gminach struktura wieku ekonomicznego jest nieco korzystniejsza niż w całej ludności miejskiej w Polsce. W 1995 r. w klasie starości demograficznej znalazło się 10 gmin, stabilizacja wystąpiła w 8 jednostkach, a tylko w dwóch 2 gminach (Lelis i Bytów) struktura wieku według grup ekonomicznych wskazała na ich przynależność do klasy młodości demo-

graficznej (tab. 13). Po ponad dwóch dekadach najliczniejszą grupę stanowią gminy (14 jednostek), które znalazły się w stadium stabilizacji demograficznej - był to w głównej mierze efekt wzrostu udziału ludności w wieku produkcyjnym (o czym pisano wyżej). Należy także odnotować, że 8 gmin pomiędzy 1995 a 2017 r. (Gdów, Promna, Baranów, Goszczyn, Dzierżążnia, Baborów, Cisek i Przeworsk) zmieniło klasę swojej przynależności określającą stadium rozwoju ludności - w tym przypadku struktura badanych gmin uległa odmłodzeniu w stosunku do struktury wieku ogółu mieszkańców kraju.

Tabela 12: Klasy określające etapy rozwoju struktury wieku ekonomicznego ludności (w %)

Klasy	Wiek przedprodukcyjny	Wiek produkcyjny	Wiek poprodukcyjny	Stadium rozwoju ludności
	1995			
ML1	>27,6	<58,6	<13,8	Młodość demograficzna
ML2	>27,6	>58,6	<13,8	
SB1	>27,6	<58,6	>13,8	Stabilizacja demograficzna
SB2	<27,6	>58,6	<13,8	
ST1	<27,6	>58,6	>13,8	Starzenie się demograficzne
ST2	<27,6	<58,6	>13,8	
2017				
ML1	>18,0	<61,2	<20,8	Młodość demograficzna
ML2	>18,0	>61,2	<20,8	
SB1	>18,0	<61,2	>20,8	Stabilizacja demograficzna
SB2	<18,0	>61,2	<20,8	
ST1	<18,0	>61,2	>20,8	Starzenie się demograficzne
ST2	<18,0	<61,2	>20,8	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Tabela 13: Klasy struktury wieku ekonomicznego w gminach w 1995 i 2017 r.

Gminy	Klasy struktury wieku ekonomicznego		Gminy	Klasy struktury wieku ekonomicznego	
	1995	2017		1995	2017
Jelcz-Laskowice	SB2	SB2	Nysa	SB2	ST1
Gdów	ST1	SB2	Otmuchów	ST1	ST1
Promna	ST2	SB2	Pakosławice	SB2	SB2
Baranów	ST1	ML2	Wiązownica	SB1	SB2
Goszczyn	ST1	ML2	Przeworsk	ST2	SB2
Lelis	ML1	ML2	Bielsk Podlaski	ST2	ST2
Dzierżążnia	ST2	SB2	Bytów	ML2	SB2
Baborów	ST1	SB2	Biskupiec	SB2	SB2
Cisek	ST1	SB2	Oborniki	SB2	SB2
Lasowice Wielkie	SB2	SB2	Darłowo	SB2	SB2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL.

Sytuacja demograficzna analizowanych wsi

Analiza uwarunkowań demograficznego rozwoju obejmuje 21 wsi, położonych w 20 gminach wiejskich lub wiejsko-miejskich na terenie 10 województw naszego kraju (tab. 14). Jednostki te są zróżnicowane ze względu na wiele aspektów ich rozwoju, w tym także cech demograficznych.

Wsie poddane analizie są jednostkami o bardzo odmiennej liczbie ludności, ich potencjał w 2011 r. wynosił od ponad 2 tys. (Grzęska - 2023 os.) do zaledwie kilkudziesięciu osób (Zielnowo - 74 os.). W grupie wsi zaledwie trzy były dużymi jednostkami (powyżej 1 tys. mieszkańców), w siedmiu potencjał liczył od 500 do 1 tys., a w pozostałych (11 wsi) liczba ludności nie przekraczała pół tysiąca (ryc. 18). W latach 2002-2011 w ośmiu wsiach odnotowano ubytek liczby ludności, największy (ponad 10 p.p.) wystąpił w Grabowcu, Zabrodziu i Miejscu Odrzańskim. W Jodłowie jako jedynej wsi nie zmieniła się liczba ludności, a pozostałe jednostki zwiększyły swój potencjał ludnościowy. Największy wzrost (blisko 58 p.p.) odnotowały Miłoszyce (ryc. 19). W analizowanym okresie łączny potencjał analizowanych jednostek zmniejszył się z 12,2 do 11,5 tys. osób.

Relacje między liczbą mężczyzn i kobiet nie są stałe, zmieniają się w czasie i są zróżnicowane w przestrzeni. Jest to z jednej strony skutek naturalnych procesów biologicznych, takich jak: stale występująca wśród noworodków przewaga liczby chłopców nad liczbą dziewcząt, większej częstości zgonów mężczyzn niż kobiet, z drugiej zaś wynik ruchów wędrowniczych ludności, uwarunkowanych różnymi procesami: gospodarczymi, społecznymi, kulturowymi. Pod wpływem niejednakowej dynamiki liczby mężczyzn i kobiet na wsiach, w latach 2002-2011 zmieniały swoje wartości nie tylko współczynniki feminizacji (zaliczane w klasyfikacji statystycznej do współczynników natężenia), lecz także powstały różnice we wskaźnikach struktury ludności według płci.

W populacji ogółem analizowanych wsi w 2002 r. udział mężczyzn stanowił 49,5%, udział kobiet 50,5%. Jest to rezultat niewielkiej przewagi liczebnej kobiet nad liczbą mężczyzn. W 2011 r. nie stwierdzono w strukturze ludności według płci omawianej zbiorowości zasadniczych zmian - udział mężczyzn wyniósł 49%.

Zarówno w 2002, jak i 2011 r. odnotowano przewagę liczebną kobiet nad mężczyznami w 13 wsiach, najwyższą wartość współczynnika feminizacji odnotowały Pakosławice (118) i Zielnowo (114) w 2002 r. oraz Księżę Pole (112) i Miejsce Odrzańskie (108) w 2011 r. W analizowanym okresie w siedmiu wsiach zaobserwowano przejście od maskulinizacji do feminizacji (Jodłów, Księżę Pole, Miejsce Odrzańskie, Długowola, Marszowice, Nasiadki i Słowino), zaś w pięcie wystąpił odwrotny proces, czyli społeczeństwa tych jednostek się zmaskulinizowały (Nowołoskoniec, Dzierżążnia, Gronowice, Miłoszyce i Pakosławice) - por. ryc. 20.

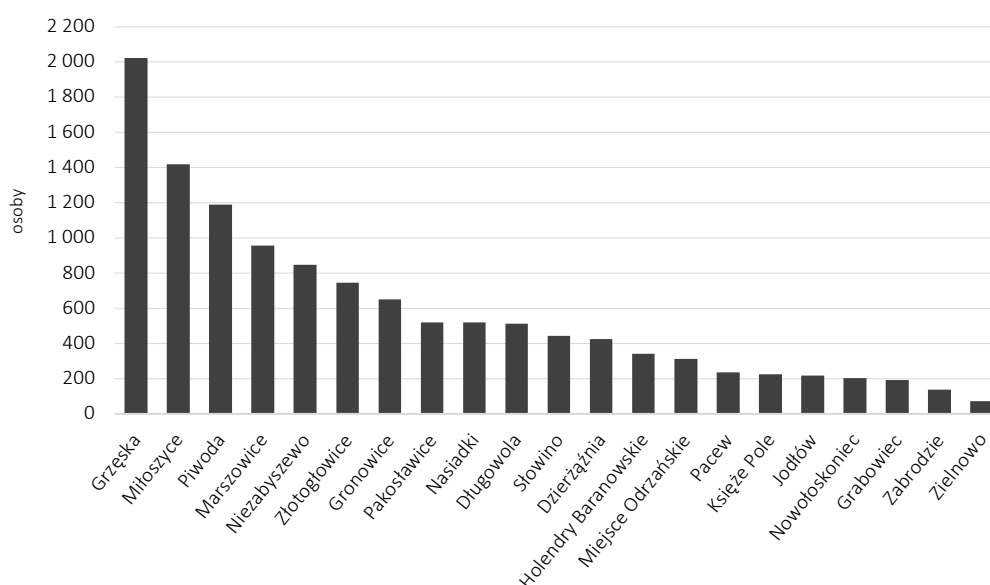
Dla aktualnego i perspektywicznego rozwoju społeczno-gospodarczego, a także i demograficznego ważne znaczenie ma nie tylko dynamika liczby ludności, zmiany w jej strukturze według płci, lecz także zmiany w strukturze według wieku. Szczególną uwagę przywiązuje się tu do wzajemnych relacji liczbowych między populacją dzieci i młodzieży, zbiorowością ludzi dorosłych i ludnością w starszym wieku. Z relacji tych wynikają bowiem ważne - bieżące i przyszłe - zadania dla wielu dziedzin życia społeczeństwa. Niezbędny jest tu podział ludności według wieku oparty na przesłankach społeczno-ekonomicznych, w ramach którego wyodrębnia się trzy duże grupy wiekowe: wiek przedprodukcyjny (0-17 lat), produkcyjny (18-59 lat kobiety, 18-64 lata mężczyźni) i poprodukcyjny (60 i więcej lat kobiety, 65 i więcej lat mężczyźni).

Tabela 14: Wykaz wsi i ich przynależność administracyjna

Lp.	Wieś	Gmina	Rodzaj gminy	Powiat	Województwo
1	Czerwona*/ Gronowice	Lasowice Wielkie	wiejska	kluczborski	opolskie
2	Długowola	Goszczyn	wiejska	grójecki	mazowieckie
3	Dzierżążnia	Dzierżążnia	wiejska	płoński	mazowieckie
4	Grabowiec	Bielsk Podlaski	wiejska	bielsko-podlaski	podlaskie
5	Grzęska	Przeworsk	wiejska	przeworski	podkarpackie
6	Holendry Baranowskie	Baranów	wiejska	grodziski	mazowieckie
7	Jodłów	Otmuchów	miejsko-wiejska	nyski	opolskie
8	Księżę Pole	Baborów	miejsko-wiejska	głubczycki	opolskie
9	Marszowice	Gdów	wiejska	wielicki	małopolskie
10	Miejsce Odrzańskie	Cisek	wiejska	kozielski	opolskie
11	Miłoszycze	Jelcz-Laskowice	miejsko-wiejska	oławski	dolnośląskie
12	Nasiadki	Lelis	wiejska	ostrołęcki	mazowieckie
13	Niezabyszewo	Bytów	miejsko-wiejska	bytowski	pomorskie
14	Nowołoskoniec	Oborniki Wielkopolskie	miejsko-wiejska	obornicki	wielkopolskie
15	Pacew	Promna	wiejska	białobrzegi	mazowieckie
16	Pakosławice	Pakosławice	wiejska	nyski	opolskie
17	Piwoda	Wiązownica	wiejska	jarosławski	podkarpackie
18	Słowino	Darłowo	wiejska	sławieński	zachodniopomorskie
19	Zabrodzie	Biskupiec	miejsko-wiejska	olsztyński	warmińsko-mazurskie
20	Zielnowo	Darłowo	wiejska	sławieński	zachodniopomorskie
21	Złotogłowice	Nysa	miejsko-wiejska	nyski	opolskie

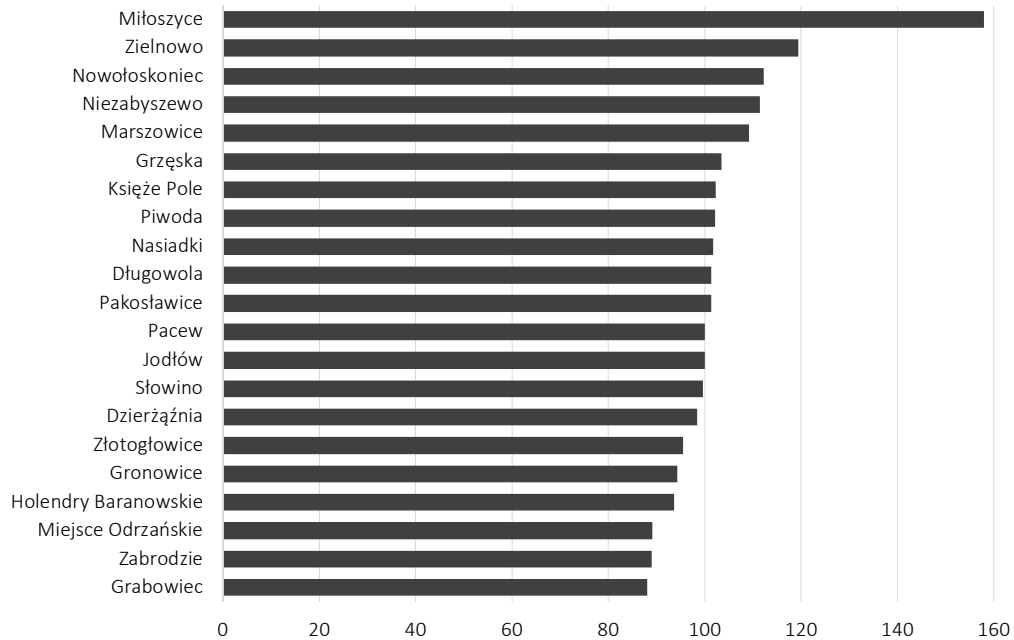
Uwagi: *Przysiółek Czerwona to część wsi Gronowice. Dane statystyczne zamieszczone na stronie GUS, dotyczą miejscowości statystycznych, w tym przypadku Gronowic. Dalsza analiza statystyczna obejmująca uwarunkowania demograficzne wsi dotyczyć będzie Gronowic.

Źródło: opracowanie własne.

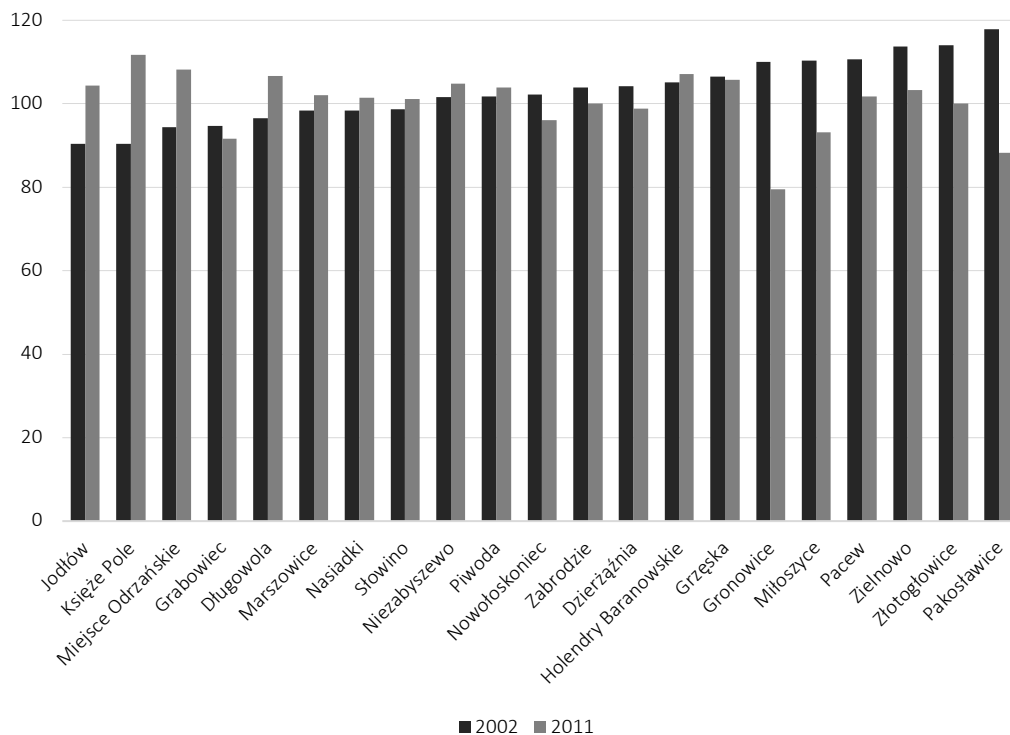
Rycina 18: Liczba ludności w badanych wsiach w 2011 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie NSP 2011

Rycina 19: Zmiany liczby ludności w latach 2002-2011 w badanych wsiach (2002=100%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie NSP 2002 i NSP 2011

Rycina 20: Współczynnik feminizacji w badanych wsiach w 2002 i 2011 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie NSP 2002 i NSP 2011

Należy odnotować dość znaczne zmiany struktury ludności według grup ekonomicznych wieku w analizowanych jednostkach wiejskich. Przemiany te dotyczą głównie dwóch grup wiekowych, tj. osób w wieku przedprodukcyjnym i produkcyjnym. W 2002 r. w pięciu wsiach udział najmłodszej części społeczeństwa przekraczał 30% (Nasiadki, Marszowice, Holendry Baranowskie, Niezabyszewo, Nowołoskoniec), w 2011 r. już tylko w Nasiadkach co trzeci mieszkaniec był w wieku przedprodukcyjnym. Wyjątkowym przypadkiem jest wieś Grabowiec, w której udział dzieci i młodzieży był bardzo niski (13-14%) zarówno w 2002, jak i 2011 r. (por. ryc. 21).

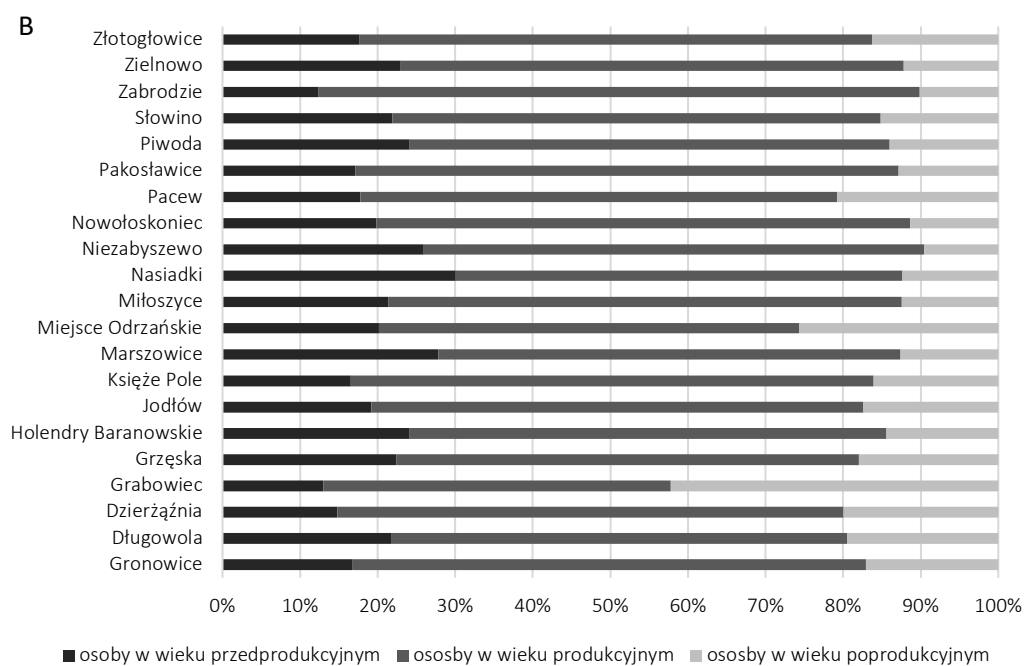
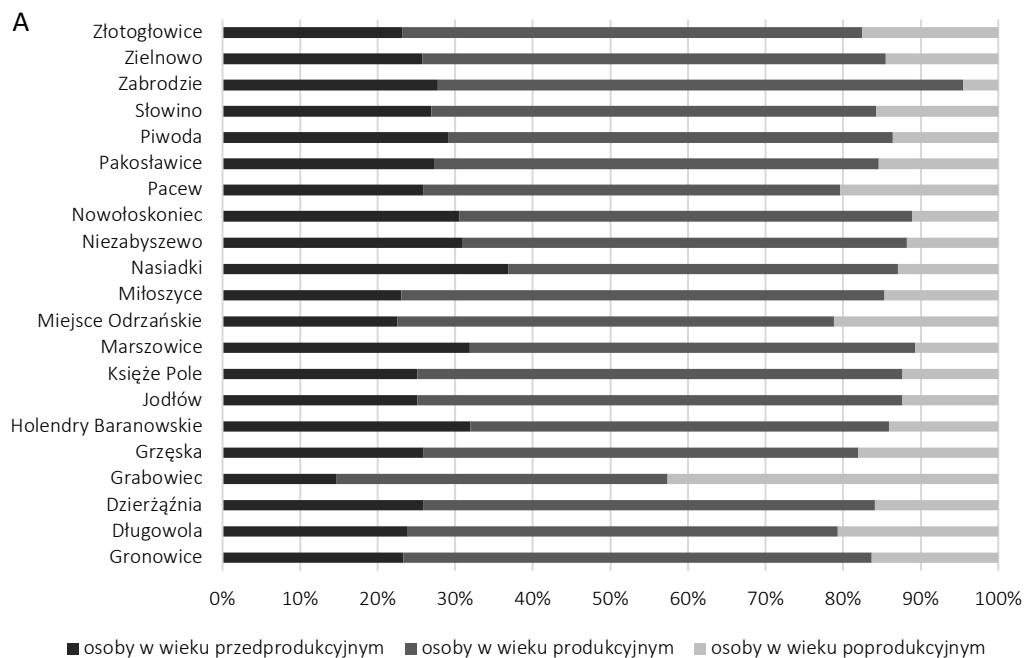
W analizowanym okresie zmniejszył się udział osób w wieku przedprodukcyjnym, osoby te powiększyły liczbę osób w wieku produkcyjnym. Udziały ludności dorosłej w Nowołoskoncu i Pakosławicach zwiększyły się nawet o ponad 10 p.p., tylko w jednej wsi - Miejscu Odrzańskim, udział ludności w wieku produkcyjnym zmniejszył się. W połowie liczby wsi niewielkiemu zwiększeniu uległy także udziały ludności w wieku poprodukcyjnym.

Malejąca liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym, znaczny wzrost w wieku produkcyjnym oraz niewielki w wieku poprodukcyjnym nie zmieniły radykalnie obciążenia demograficznego ludności w wieku produkcyjnym tymi populacjami (tab. 15). Wspomniany wzrost odsetka ludzi dorosłych przyczynił się do spadku wartości współczynnika obciążenia demograficznego. Jednak w dłuższej perspektywie czasowej nastąpi w sposób naturalny wzrost obciążenia w wyniku postępującego starzenia się społeczeństwa.

Tabela 15: Obciążenie demograficzne ludności w wieku produkcyjnym ludnością w wieku przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym w analizowanych wsiach w 2002 i 2011 r.

Lp.	Wieś	Współczynniki obciążenia demograficznego					
		2002			2011		
		ogółem	osobami w wieku przedprodukcyjnym	osobami w wieku poprodukcyjnym	ogółem	osobami w wieku przedprodukcyjnym	osobami w wieku poprodukcyjnym
1	Gronowice	65,7	38,6	27,1	50,9	25,2	25,7
2	Długowola	80,4	43,1	37,4	70,2	37,1	33,1
3	Dzierżążnia	71,8	44,4	27,4	53,2	22,7	30,6
4	Grabowiec	134,4	34,4	100,0	123,3	29,1	94,2
5	Grzęska	78,3	46,1	32,2	67,6	37,5	30,1
6	Holendry Baranowskie	85,2	59,2	26,0	62,7	39,2	23,4
7	Jodłów	59,9	40,1	19,7	57,6	30,2	27,3
8	Księżę Pole	59,9	40,1	19,7	48,3	24,5	23,8
9	Marszowice	74,3	55,6	18,7	67,8	46,7	21,1
10	Miejsce Odrzańskie	77,7	40,1	37,6	84,6	37,3	47,3
11	Miłoszyce	60,6	37,0	23,6	51,0	32,3	18,7
12	Nasiadki	99,2	73,4	25,8	73,6	52,2	21,4
13	Niezabyszewo	74,8	54,1	20,6	54,9	40,1	14,8
14	Nowołoskoniec	71,4	52,4	19,0	45,3	28,8	16,5
15	Pacew	85,8	48,0	37,8	62,8	29,0	33,8
16	Pakosławice	74,2	47,5	26,8	42,7	24,4	18,4
17	Piwoda	74,5	50,8	23,7	61,8	39,0	22,7
18	Słowino	74,5	47,1	27,5	58,8	34,8	24,0
19	Zabrodzie	47,6	41,0	6,7	29,0	15,9	13,1
20	Zielnowo	67,6	43,2	24,3	54,2	35,4	18,8
21	Złotogłowice	69,0	39,3	29,7	51,2	26,6	24,6

Źródło: opracowanie własne.

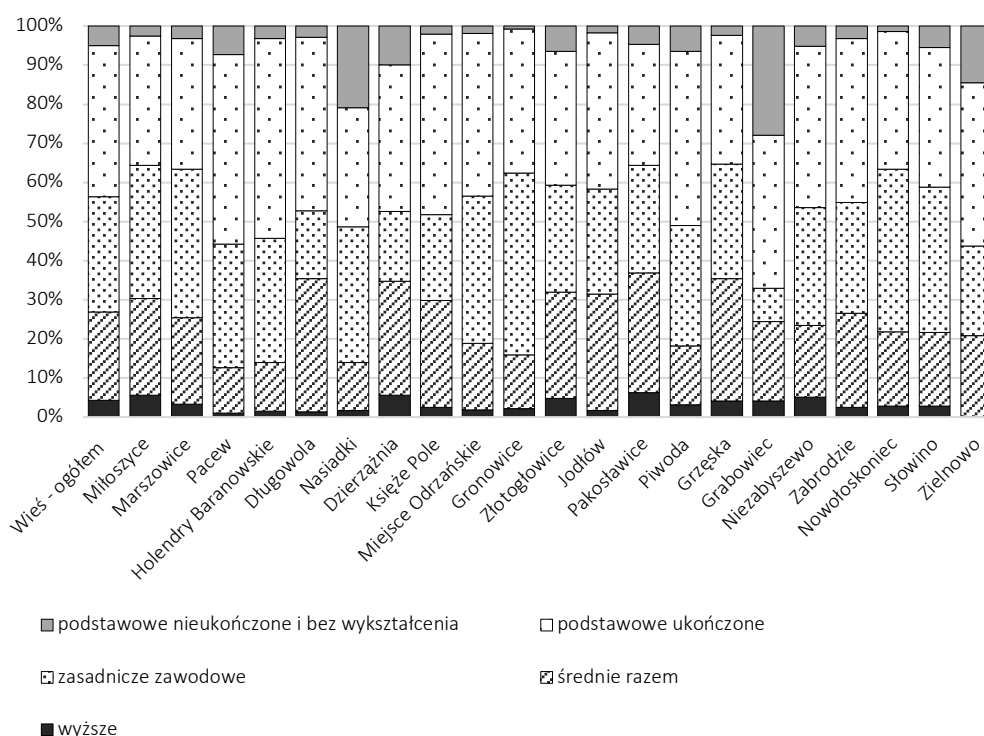

Rycina 21: Struktura ludności według ekonomicznych grup wieku w badanych wsiach w roku 2002 (A) i 2011 (B)

Źródło: opracowanie własne na podstawie NSP 2002 i NSP 2011

Istotną cechą społeczną różnicującą populację ludzką jest wykształcenie. Wilkin (1998) uważa, że wykształcenie jest powszechnie uznawane za główny element kapitału ludzkiego, najważniejszego czynnika rozwoju cywilizacyjnego i gospodarczego. Gospodarstwa kierowane przez wykształconych rolników zazwyczaj uzyskują lepsze efekty produkcyjne, cechuje je także skuteczniejsze wykorzystanie zasobów ziemi, pracy i środków obrotowych. Ludność wiejska charakteryzuje się niższym wykształceniem niż ludność miejska. Na niski poziom wykształcenia ludności wiejskiej wskazują badania różnych autorów, którzy zwracają uwagę na to, że jest to jeden z najważniejszych problemów rozwoju rolnictwa w kraju (Kisiel, Lizińska 2002; Zajdel 2010).

Na podstawie dostępnych danych statystycznych z NSP 2002 dokonano porównania struktury poziomu wykształcenia mieszkańców wsi. Najwyższym poziomem wykształcenia (wyższe i średnie razem) legitymizowali się mieszkańcy Pakosławic, Długowoli, Grzęski i Dzierżążni, w których co trzeci mieszkaniec posiadał wykształcenie wyższe lub średnie (ryc. 22). Jednak odsetek osób z wykształceniem wyższym był bardzo niski, wahał się od 0 (Zielnowo) do 6,2% w Pakosławicach. Tylko w czterech miejscowościach udział mieszkańców z najwyższym wykształceniem przewyższał odsetek najlepiej wykształconych we wsiach ogółem. Zdecydowanie najgorszą sytuację pod względem wykształcenia można odnotować w Grabowcu, gdzie ponad 2/3 mieszkańców miało wykształcenie podstawowe (39,1%) lub podstawowe nieukończone i bez wykształcenia (27,9%).

Rycina 22: Struktura ludności według wykształcenia w badanych wsiach w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie NSP 2002

Wnioski – próba syntezy

Przeprowadzona analiza danych statystycznych pozwala na stwierdzenie, że w analizowanych wsiach wystąpiła duża dynamika przemian ludnościowych. W analizie uwzględniono mierniki obrazujące zmiany potencjału demograficzno-społecznego (liczby ludności i jej struktury). Odnosząc się do średniej wartości gminy dla omówionych wyżej miar, określono sytuację wsi w tych obszarach (tab. 16). Przeprowadzono prostą procedurę oceny kształtowania się zjawisk demograficznych (dla roku 2002 i 2011), przypisując każdej jednostce wartość liczbową (0 - wartość zbliżona do wartości średniej, +1 - powyżej wartości średniej, -1 - poniżej wartości średniej) uwzględniając charakter każdej z miar (jako cechy pozytywnej lub negatywnej).

Wyniki tej procedury potwierdzają, że przemiany demograficzne we wsiach są zróżnicowane, a ich sytuacja w zakresie kształtowania się potencjału ludnościowego jest w zdecydowanej liczbie przypadków odmienna od gmin, w których leżą. Najwięcej wsi odnotowało niekorzystne zmiany potencjału ludnościowego, tj. wyludnianie, zaburzoną strukturę płci i wieku oraz niski poziom wykształcenia. Relatywnie najgorsze warunki ludnościowe (w stosunku do gminy) zaobserwowano w Miejscu Odrzańskim, Nasiadkach, Zabrodziu i Zielnowie.

Tabela 16: Zróżnicowanie potencjału ludnościowego analizowanych wsi

Lp.	Wieś	Charakterystyki demograficzno-społeczne				Suma
		Potencjał	Struktura płci	Struktura wieku	Struktura wykształcenia	
1	Gronowice	0	0	0	-1	-1
2	Długowola	0	+1	-1	-1	-1
3	Dzierżążnia	0	+1	-1	+1	+1
4	Grabowiec	0	0	-1	+1	0
5	Grzęska	0	-1	0	+1	0
6	Holendry Baranowskie	-1	0	+1	-1	-1
7	Jodłów	+1	0	0	-1	0
8	Księżę Pole	+1	0	0	-1	0
9	Marszowice	0	0	+1	0	+1
10	Miejsce Odrzańskie	0	-1	-1	-1	-3
11	Miłoszyce	0	0	0	0	0
12	Nasiadki	0	-1	0	-1	-2
13	Niezabyszewo	0	0	+1	-1	0
14	Nowołoskoniec	0	0	0	-1	-1
15	Pacew	+1	+1	-1	-1	0
16	Pakosławice	+1	-1	0	+1	+1
17	Piwoda	0	0	0	-1	-1
18	Słowino	-1	+1	-1	0	-1
19	Zabrodzie	-1	-1	+1	-1	-2
20	Zielnowo	0	-1	0	-1	-2
21	Złotogłowice	0	+1	+1	-1	+1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Przedstawiony wyżej obraz demograficzny wsi jest bardzo zróżnicowany. Jego syntezę umożliwi typologia według ich cech demograficznych. Dla celów typologicznych wybrano jednak tylko dostępne zmienne, które opisują sytuację demograficzną, w tym potencjał ludności i jego zmiany, struktury według płci i grup ekonomicznych. Wydzielono siedem typów, a nazwy utworzono od ich najbardziej wyróżniających cech (tab. 17). Były to następujące typy:

- depopulacyjny z postępującym starzeniem,
- depopulacyjny z zaawansowanym starzeniem,
- depopulacyjny z maskulinizacją,
- umiarkowanego wzrostu ludności z postępującym starzeniem,
- umiarkowanego wzrostu ludności z maskulinizacją,
- umiarkowanego wzrostu ludności przy znacznym udziale ludzi młodych,
- znacznego wzrostu ludności przy znacznym udziale ludzi młodych.

Najczęściej występującym typem wśród analizowanych wsi jest typ, który określono jako umiarkowany wzrost ludności przy znacznym udziale ludzi młodych. Występuje on w ośmiu wsiach - Długowola, Nasiadki, Piwoda, Grzęska, Marszowice, Niezabyszewo, Nowołoskoniec i Zielnowo. Wsie te odznaczają się (jeszcze) dość korzystną sytuacją demograficzną - wykazują przyrost liczby ludności i choć można zaobserwować zmiany w strukturze wieku (rozpoczęcie procesu starzenia), to udział najmłodszej subpopulacji jest w dalszym ciągu większy niż osób w wieku poprodukcyjnym. Biorąc pod uwagę wymienione cechy, także korzystnie kształtują się one we wsi Miłoszyce (znacznym wzrostem ludności przy znacznym udziale ludzi młodych), gdzie odnotowano największy przyrost ludności. Łącznie w dziesięciu wsiach odnotowano niekorzystne zjawisko starzenia się ludności, były to zarówno typy określone jako depopulacyjne, jak również o umiarkowanym wzroście ludności.

Typy demograficznego rozwoju zestawiono z typami rolniczym wsi, szukając związków pomiędzy sytuacją ludnościową a charakterem rolniczym wsi. W blisko połowie wsi, które zostały zaklasyfikowane jako typy o dominującej funkcji rolniczej (5 wsi) i przewadze funkcji rolniczej (5 wsi) zidentyfikowano niekorzystne procesy demograficzne, takie jak depopulacja i starzenie się ludności. Postępujące zmiany w strukturze wieku są widoczne prawie we wszystkich wsiach, nawet jeśli nadal występuje przewaga udziału najmłodszej części społeczeństwa nad najstarszymi. Świadczy o tym zmniejszający się odsetek dzieci i młodzieży we wszystkich wsiach. Niekorzystne przemiany dotyczą także struktury płci przejawiające się w kilku przypadkach anormalną relacją liczbową pomiędzy kobietami a mężczyznami - w tym przypadku maskulinizacją.

Tabela 17: Typy rozwoju demograficznego a typy IRWIR analizowanych wsi

Lp.	Wieś	Typ rolniczy	Typ demograficzny
1	Czerwona*/Gronowice	przewaga funkcji rolniczej	typ depopulacyjny z maskulinizacją
2	Długowola	przewaga funkcji rolniczej	typ umiarkowanego wzrostu ludności przy znacznym udziale ludzi młodych
3	Dzierżążnia	dominacja rolnictwa tradycyjnego	typ depopulacyjny z zaawansowanym starzeniem
4	Grabowiec	dominacja rolnictwa tradycyjnego	typ depopulacyjny z zaawansowanym starzeniem
5	Grzęska	przewaga funkcji rolniczej	typ umiarkowanego wzrostu ludności przy znacznym udziale ludzi młodych
6	Holendry Baranowskie	przewaga funkcji rolniczej	typ depopulacyjny z postępującym starzeniem
7	Jodłów	wielofunkcyjne, równowaga sektorów	typ umiarkowanego wzrostu ludności z postępującym starzeniem
8	Księżę Pole	dominacja rolnictwa wielkoobszarowego	typ umiarkowanego wzrostu ludności z postępującym starzeniem
9	Marszowice	wielodochodowe, rozdrobnione rolnictwo	typ umiarkowanego wzrostu ludności przy znacznym udziale ludzi młodych
10	Miejsce Odrzańskie	przewaga funkcji rolniczej	typ depopulacyjny z zaawansowanym starzeniem
11	Miłoszyce	zurbanizowane, redukcja funkcji rolniczej	typ znacznego wzrostu ludności przy znacznym udziale ludzi młodych
12	Nasiadki	dominacja rolnictwa tradycyjnego	typ umiarkowanego wzrostu ludności przy znacznym udziale ludzi młodych
13	Niezabyszewo	wielofunkcyjne, równowaga sektorów	typ umiarkowanego wzrostu ludności przy znacznym udziale ludzi młodych
14	Nowołoskoniec	zurbanizowane, redukcja funkcji rolniczej	typ umiarkowanego wzrostu ludności przy znacznym udziale ludzi młodych
15	Pacew	dominacja rolnictwa tradycyjnego	typ umiarkowanego wzrostu ludności z postępującym starzeniem
16	Pakosławice	dominacja rolnictwa wielkoobszarowego	typ umiarkowanego wzrostu ludności z maskulinizacją
17	Piwoda	dominacja rolnictwa tradycyjnego	typ umiarkowanego wzrostu ludności przy znacznym udziale ludzi młodych
18	Słowino	dominacja rolnictwa wielkoobszarowego	typ depopulacyjny z postępującym starzeniem
19	Zabrodzie	dominacja rolnictwa wielkoobszarowego	typ depopulacyjny z postępującym starzeniem
20	Zielnowo	dominacja rolnictwa wielkoobszarowego	typ umiarkowanego wzrostu ludności przy znacznym udziale ludzi młodych
21	Złotogłowice	zurbanizowane, redukcja funkcji rolniczej	typ depopulacyjny z postępującym starzeniem

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Wyobrażenia przestrzenne jako forma reprezentacji wsi

Paulina Tobiasz-Lis, Pamela Jeziorska-Biel, Marcin Wójcik

*Jeśli nie zamienisz swojego życia w opowieść,
staniesz się tylko fragmentem cudzej historii*

- Terry Pratchett

Wprowadzenie

Koncepcja przestrzeni odegrała zasadniczą rolę w kształtowaniu się geografii człowieka jako odrębnej dyscypliny badawczej (np. Harvey 1989; Gregory 1994; Soja 1996). Różne konceptualizacje przestrzeni mają wpływ na współczesne interpretacje zmienności obiektów geograficznego poznania, takie jak terytorium (organizacja społeczna i polityczna przestrzeni), miejsce (wartościowanie przestrzeni) i krajobraz (aspekt wizualny przestrzeni).

W tym opracowaniu podejmowany jest problem wyobrażeń wsi, w specyficznym okresie, kiedy przestrzeń wiejska i żyjący w niej ludzie doświadczają szybkich strukturalnych i kulturowych przemian związanych z oddziaływaniem wielu czynników (transformacja, globalizacja, polityka wspólnotowa). Uwagę zwraca się tu również na możliwości tkwiące w podejściach wywodzących się z *reflexive turn* (por. Woolgar 1988; Bourdieu, Wacquant 1992; Archer 2007). Zrozumienie i wyjaśnienia współczesnych zjawisk społecznych, kulturowych czy przestrzennych wymaga nadania im szerszej interpretacji i głębszego kontekstu. Można tego dokonać, sięgając do podejść, w których rozumienie i przyjęcie perspektywy „drugiego” odnosi się do wiedzy związanej z doświadczeniem innego umysłu i podmiotu, który podobny jest do nas samych. Jako jednostki, koncentrujemy się wówczas na różnych formach ekspresji, m.in. mowie, tekście, co pozwala na „emпатиę” wobec partnera interakcji. W podejściach rozumiejących, stawia się w centrum uwagi znaczenia przenikające życie społeczne, a w szczególności znaczenia działań ludzkich i przekazów komunikacyjnych, jakie ludzie wymieniają między sobą (Sztompka 2016, s. 58). Znaczenie wytwarza się w procesie interakcji między ludźmi (Blumer 1986, s. 4), uzyskiwane jest więc od ludzi, a następnie wpływa na działanie jednostek. Dlatego tak istotne wydaje się odkrywanie znaczeń i definicji, jakie ludzie przypisują sytuacjom, przedmiotom, miejscom, innym osobom, gdyż to one generują i są odpowiedzialne za ludzkie zachowania.

Taki sposób prowadzenia badań – opartych na poszukiwaniu odpowiedzi w faktach jednostkowych, w świecie ludzkich wartości, uczuć i emocji, dotyczy również geografii wsi, co pozwala sięgać do nieodkrytych jeszcze sfer rozumienia „miejsc” tworzonych przez grupy społeczne w różnych uwarunkowaniach i kontekstach przemian (Morris, Evans 2004; Riley, Harvey 2007; Prince, Evans 2009; Dymitrov i in. 2017). Mieszkańcy wsi funkcjonujący w specyficznym otoczeniu kulturowym oraz zamieszkujący określone „miejsce” nieustannie wchodzi z nim w różnorodne interakcje (społeczność i terytorium), których efektem jest wyobrażenie przestrzeni jako jedna z form jej reprezentacji.

Cel i metodologia badań

Przyjęcie określonych założeń teoretycznych, wiąże się ze zgodą na wynikające z nich założenia: ontologiczne, epistemologiczne oraz metodologiczne (Silverman 1997, s. 138). W podejściach wywodzących się z *reflexive turn* badania grup ludzkich prowadzone są w kontekście historycznym, społecznym, a także przestrzennym (Soja 1996). Zakłada się, że możliwe jest zrozumienie rzeczywistości w takiej postaci, w jakiej jawi się ona jej uczestnikom (aktorom społecznym), którzy stale konstruują i rekonstruują swoje działania (Sławecki 2012). Przyjęcie w prezentowanych badaniach takiej perspektywy dotyczącej poznania rzeczywistości, a następnie dobór odpowiednich narzędzi badawczych, daje możliwość spełnienia założonych celów.

Głównym celem badawczym było określenie wiedzy przestrzennej i wyobrażeń przestrzennych mieszkańców wsi w okresie przemian związanych m.in. ze społecznymi doświadczeniami post-socjalistycznej transformacji oraz wejściem Polski do Unii Europejskiej. W badaniu zgromadzono wiedzę o tym, jak mieszkańcy wybranych wsi postrzegają swoją przestrzeń zamieszkania, tj. jakie znaczenia przypisują konkretnym miejscom w przestrzeni, co jest dla ludzi w tej przestrzeni ważne. Przedmiotem badań była więc społeczna waloryzacja przestrzeni wsi. W opracowaniu próbujemy odpowiedzieć na pytanie, czy można wskazać jakieś ogólne prawidłowości rządzące procesem wyobrażania, kiedy to przestrzeń przekształca się i zyskuje cechy miejsca (Tuan 1977).

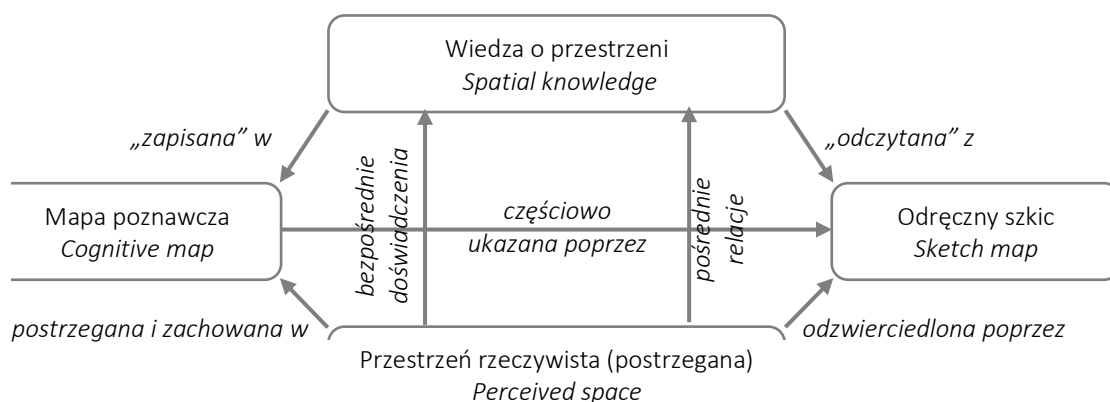
Procedura badania społecznej waloryzacji przestrzeni wsi była procesem wieloetapowym. Prace przeprowadzono w okresie maj-wrzesień 2017 roku w dwudziestu jeden wsiach Polski dobranych w sposób celowy, na podstawie istotnych wartości krajobrazowych, w postaci wyraźnie zachowanych lub możliwych do odczytania historycznych układów przestrzennych¹. W pierwszej kolejności, w okresie od maja do września 2017 roku, prowadzono badania społeczne z wykorzystaniem techniki wywiadu kwestionariuszowego na próbie 189 mieszkańców wsi, które wybrano ze względu na dobrze zachowany, historyczny układ przestrzenny. Próba ta miała charakter dostępnościowy, z uwagi na trudności, które wiążą się z pozyskaniem respondentów na terenach wiejskich i zbudowaniem zaufania przez pochodzących z zewnątrz ankieterów. W każdym przypadku dobór osób uczestniczących w badaniu miał charakter kwotowy. Próbowano zachować proporcje podstawowych cech demograficzno-społecznych populacji poszczególnych osiedli, takich jak: wiek, płeć i wykształcenie. Niewielka liczba respondentów – po kilka-kilkanaście osób w każdej wsi, była uzasadniona ze względu na podstawowy cel prowadzonych badań, którym jest wstępna eksploracja zjawiska, a także ich jakościowy charakter. Zdecydowano się na zastosowanie tej techniki ze względu na wiele zalet, które ona za sobą niesie, z których najistotniejszą jest standaryzacja wypowiedzi respondentów.

¹ O doborze wsi więcej w części wprowadzającej pracy (aut. M. Wójcik).

Od wszystkich osób uczestniczących w badaniu uzyskuje się te same informacje, co daje możliwość uogólniania wniosków. Wywiad kwestionariuszowy to technika o wysokim stopniu standaryzacji oparta na bezpośrednim procesie komunikowania się, gdzie narzędziem badawczym jest kwestionariusz wywiadu (Babbie 2007, s. 276).

Kwestionariusz wywiadu wykorzystywany w niniejszych badaniach zbudowany był z 21 pytań zasadniczych, wyłączając z tego metryczkę. Pytania kwestionariuszowe dotyczyły wyobrażeń i wartościowania obszaru wsi przez mieszkańców (skojarzeń, ocen, najważniejszych cech, poczucia wyjątkowości, znajomość historii, istnienia miejsc centralnych, charakterystycznych, oswojonych i ważnych. Wzorując się na postępowaniu badawczym szczegółowo opisanym w pracy K. Lyncha (1960), respondentów proszono o naskicowanie wsi podczas standaryzowanego wywiadu, kierując do wszystkich jednakowe polecenie: „Proszę, aby wykonał/a Pan/i mapę swojej miejscowości w taki sposób, jakby miał/a Pan/i opisać to miejsce nieznanemu. Proszę uwzględnić wszystkie charakterystyczne Pana/Pani zdaniem cechy miejscowości”. Uzyskano w ten sposób 172 szkice, z uwagi, że 10 osób odmówiło jego wykonania, a 7 odrzucono ze względu na zbyt małą ilość elementów, co uniemożliwiło ich analizę. Podczas wykonywania szkiców przez respondentów, ankieterzy notowali reakcje, a także zapisywali kolejność i sekwencję rysowanych elementów.

W niniejszym opracowaniu oparto się na dwóch podejściach do wiedzy przestrzennej *spatial knowledge*, zakładając, że analizowane tutaj odręczne szkice przestrzeni *sketch maps* są procesualne i reprezentacyjne, tj. nigdy nie są kompletne, w pełni pamiętane, lecz wypełniają się nowymi treściami wraz z kolejnymi doświadczeniami przestrzennymi człowieka (Kitchin, Dodge 2007). Wyobrażenia przestrzeni mają swoje korzenie w geografii behawioralnej i w psychologii, są wyrazem tego, w jaki sposób ludzie kształtują i doświadczają przestrzeń - stanowią obraz relacji pomiędzy człowiekiem, a otaczającą go przestrzenią. „Obraz przestrzeni jest efektem dwutorowego procesu pomiędzy obserwatorem i przedmiotem obserwacji. To co dostrzega obserwator jest formą zewnętrzną, ale to w jaki sposób interpretuje i kieruje on swą uwagę na tę formę wpływa na to, co naprawdę widzi” (Lynch 1960 s. 131). Wyobrażenia przestrzenne powstają w trakcie złożonego procesu percepcji - postrzegania, doświadczania i zapamiętywania otoczenia człowieka (Downs, Stea 1974, 1977; Gould, White 1974; Hayden 1995) - ryc. 23.

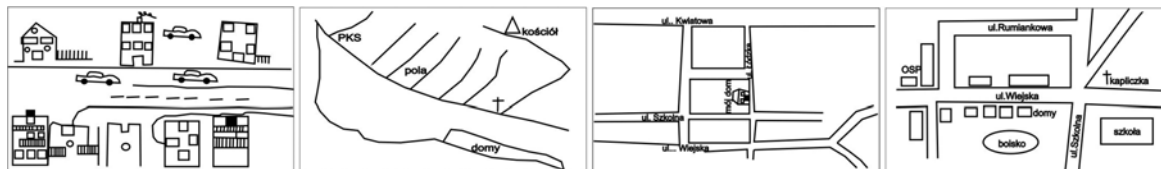

Rycina 23: Zależności pomiędzy pojęciami: wiedza o przestrzeni, przestrzeń postrzegana, mapa poznawcza, odręczny szkic

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Wang, Worboys 2017

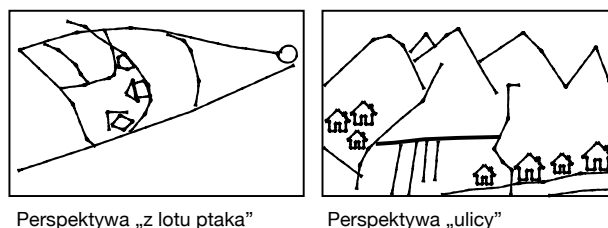
Zawartość uzyskanych szkiców analizowano według 21 komponentów, które można zgrupować wg następujących, czterech kategorii: 1) Proces rysowania szkicu: kolejność rysowanych elementów; liczba rysowanych elementów; stosowanie etykiet słownych, skrótów i akronimów; uwzględnianie miejsca zamieszkania; sposób wykorzystania kartki; 2) Elementy konstrukcji szkicu: centrum, granice, symbole, legenda; skala rysowanych elementów; orientacja szkiców; sposób prezentacji przestrzeni (odwzorowanie); 3) Treść szkicu: elementy krajobrazu naturalnego i kulturowego; obszary, węzły, krawędzie, ścieżki, punkty orientacyjne; 4) Personalizacja: elementy o osobistym znaczeniu; elementy bez osobistego znaczenia; pierwszy zaznaczony element; sąsiedztwo.

Ciekawą propozycję klasyfikacji odręcznych szkiców, zwłaszcza w perspektywie analizy szkiców wsi, zaprezentowała F. C. Ladd (1970). Autorka nie prosiła respondentów o naszkicowanie całego miasta, a jedynie okolicy ich miejsca zamieszkania, sąsiedztwa. W efekcie uzyskała szkice o dużo mniejszym zasięgu, ale jednocześnie dużo bardziej szczegółowe i często dużo bardziej przypominające rysunek prezentujący typowy miejski krajobraz niż mapę. Wśród szkiców sąsiedztwa F. C. Ladd (1970) wyróżniła cztery następujące typy: 1) szkice obrazkowe, które najczęściej prezentowały ulicę; 2) szkice schematyczne, które zawierały informacje o ulicach, obszarach, ale sposób prezentacji był dość ogólny; 3) szkice przypominające mapę, które mogłyby posłużyć jako mapa i pomóc w orientacji w terenie, ale zawierały niewielką liczbę elementów; 4) mapy z punktami orientacyjnymi, które pozwalały rozpoznać okolicę i mogłyby pomóc zorientować się w terenie (ryc. 24).

Rycina 24: Typy szkiców wg. F. C. Ladd (1970)
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Walmsley 1988

Uproszczoną wersję tej klasyfikacji, która jednocześnie nawiązuje do dwóch podstawowych strategii rysowania odręcznych szkiców, to jest: „perspektywy taksówkarza” oraz „perspektywy pilota samolotu” opisanych przez Mordwę (2003), wykorzystano w analizie szkiców krajobrazu boliwijskich lasów tropikalnych (Wartmann, Purves 2017). Autorzy zidentyfikowali trzy różne perspektywy, wykorzystane przez osoby biorące udział w badaniu: 1) widok z lotu ptaka, podobny do zdjęć lotniczych; 2) perspektywa ulicy – ryc. 25. oraz 3) perspektywę mieszaną.

Rycina 25: Typy szkiców wg. F. M. Wartmann i R. S. Purves (2017)
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Wartmann, Purves 2017

Wyniki analizy i interpretacji odrębnych szkiców wybranych wsi w Polsce zaprezentowano, odwołując się do wymienionych wyżej komponentów analitycznych oraz ze względu na skalę badanych jednostek osadniczych, do klasyfikacji szkiców sąsiedztwa zaproponowanej przez F. M. Wartmann i R. S. Purvesa (2017).

Drugi etap prac badawczych dotyczących społecznych reprezentacji wsi prowadzono z wykorzystaniem techniki wywiadu swobodnego ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji. Jest to technika oparta na bezpośrednim sposobie komunikowania się, gdzie narzędzie badawcze stanowią dyspozycje badawcze, będące szczegółową listą poszukiwanych informacji. W płaszczyźnie teoretycznej nawiązano tu do koncepcji narracyjnej. W tym ujęciu podstawowe miejsce zajmuje również proces nadawania znaczeń, a rzeczywistość jest nie tylko doświadczana za pomocą języka, ale i przez język jest konstruowana. Oznacza to, że umysł ludzki ujmuje rzeczywistość w formę opisów, narracji, interpretuje dziejące się zdarzenia jako określone historie, opowieści, a doświadczenia osobiste porządkuje w formie narracji posiadających własny sens. Od owej narracji, a w szczególności od ramy narracyjnej, od której zależy to, jak jednostka doświadcza siebie i otaczający świat oraz które aspekty rzeczywistości zostaną dostrzeżone, nazwane i wyrażone (Neisser 1967). Narracja jako koncepcja opisu i interpretacji rzeczywistości wyrasta z ujęć podmiotowych, gdzie największą uwagę koncentruje się na człowieku i jego relacji ze światem (Wójcik 2017). Opowieści jako swoiste punkty widzenia i przekonań stanowią niezwykle cenny materiał do badań wyobrażeń, również przestrzennych, o otoczeniu ludzi oraz społeczności, w skład których oni wchodzi (Lewicka 2012). Niezwykle ważne staje się również odniesienie do wartości „miejsca” jako pola „światów przeżywanego”. Analiza pojęć narracji w odniesieniu do „miejsca” wskazuje, że jest ona strukturą znaczącą w odniesieniu do zdarzeń i działań oraz wiąże się z poszukiwaniem całościowego sensu i spłotu wydarzeń. Wieś jako „miejsce” jest jednocześnie przestrzenią zamieszkiwania i areną codziennych zdarzeń oraz doświadczeń. Sfera „zamieszkiwania” łączy wszystkie sposoby życia wiejskiego (Wójcik 2012). Idea „zamieszkiwania” ma wymiar ponadczasowy i niezależnie od zmieniających się uwarunkowań, zwłaszcza współczesnego postępu technologicznego, odzwierciedla się w procesie zakładania rodziny, budowy domu, zagospodarowania bliskiej przestrzeni według własnych zasad i przekonań. Sens ten wpisuje się w humanistyczną interpretację przestrzeni, która w procesie „uczłowieczenia” (oswojenia się z nią ludzi) staje się „miejscem”.

Celem tej części badań jest wydobycie narracji o wsiach, które są konstruowane przez samych mieszkańców. Z opowieści tych wyłania się obraz wsi jako miejsc znaczących, często ukochanych, bliskich, naznaczonych szczególnym sensem i wartością dla respondentów. W tym przypadku dyspozycje zostały zorganizowane w trzy główne bloki tematyczne:

1. kształtowanie się biografii respondenta w związku z miejscowością, którą zamieszkuje, oraz jego stosunek do niej;
2. stosunek respondenta do ważnych miejsc na mapie miejscowości;
3. aktywność społeczna respondenta na rzecz miejscowości i przestrzeni, którą zamieszkuje.

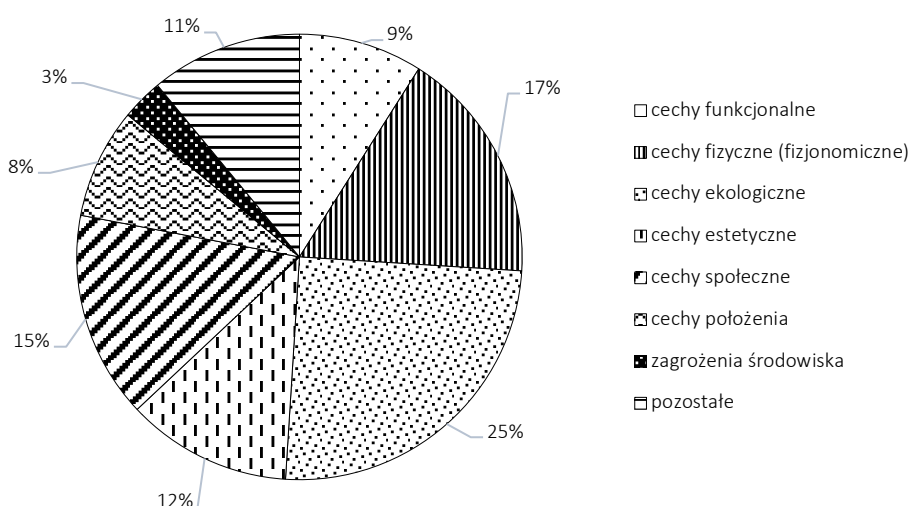
Pytania miały na celu pobudzenie respondenta do konstruowania opowieści, stanowiły rodzaj bodźca skierowanego w stronę opowiadającego. Sprzyja temu ekspresyjno-biograficzny, ale i narracyjny charakter techniki wywiadu swobodnego, oparty na równości, współzależności i wspólnocie między badaczem a badanym. Wywiad ten podobny jest w swej konstrukcji do codziennej rozmowy i posiada ważną funkcję społeczną – potwier-

dzania wspólnych treści społecznych. Technika ta została więc uznana za adekwatną i najbardziej uzasadnioną do realizacji głównego celu badań. Łącznie przeprowadzono 11 wywiadów pogłębionych z osobami zamieszkałymi w 11 celowo wybranych wsiach: Piwoda, Księżę Pole, Miłoszyce, Czerwona, Holendry Baranowskie, Długowola, Zielnowo, Słowino, Pacew, Nowołoskoniec, Niezabyszewo. Wsie wybrano na podstawie doboru rozmówców, a byli nimi aktywni, dostępni i chętni do podzielenia się swoimi opowieściami, mieszkańcy.

Waloryzacja przestrzeni wsi

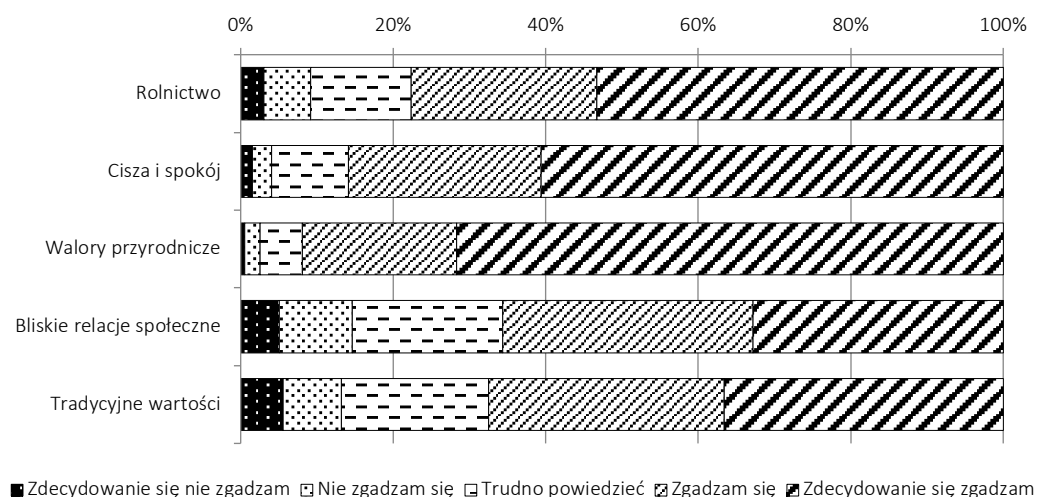
Respondentów w pierwszej kolejności zapytano o główne skojarzenia z własną wsią. Wśród pierwszych skojarzeń przeważały określenia uwytatniające osobistą identyfikację z miejscem: „mój dom”, „miejsce zamieszkania”, „moje miejsce na ziemi”, „tutaj mieszkam”, „dom rodzinny”. W drugiej kolejności mieszkańcy wsi, poszukując skojarzeń wyjaśniali pochodzenie nazwy miejscowości. Zwracano również uwagę na ich ogólne położenie względem regionów kulturowych i historycznych, zagospodarowanie i funkcje rolnicze, a także podkreślano walory przyrodnicze i dobre relacje społeczne.

W przypadku cech najważniejszych koncentrowano się przede wszystkim na walorach przyrodniczych, krajobrazowych i ekologicznych (czysta, ładna, zadbane, piękne widoki, żyzne gleby), jak i funkcjonalnych (rolnicza, sadownicza, dobrze skomunikowana, dobrze wyposażona w usługi, infrastrukturę, bezpieczna) czy społecznych (pracowici, sympatyczni, mili ludzie, spójna społecznie) – ryc. 26). Wyjątkowość wsi mieszkańcy widzą w ich topograficznym położeniu, krajobrazie, historii, zabytkach, relacjach społecznych.

Rycina 26: Kategorie najważniejszych cech miejscowości wskazywanych przez mieszkańców
Źródło: opracowanie własne

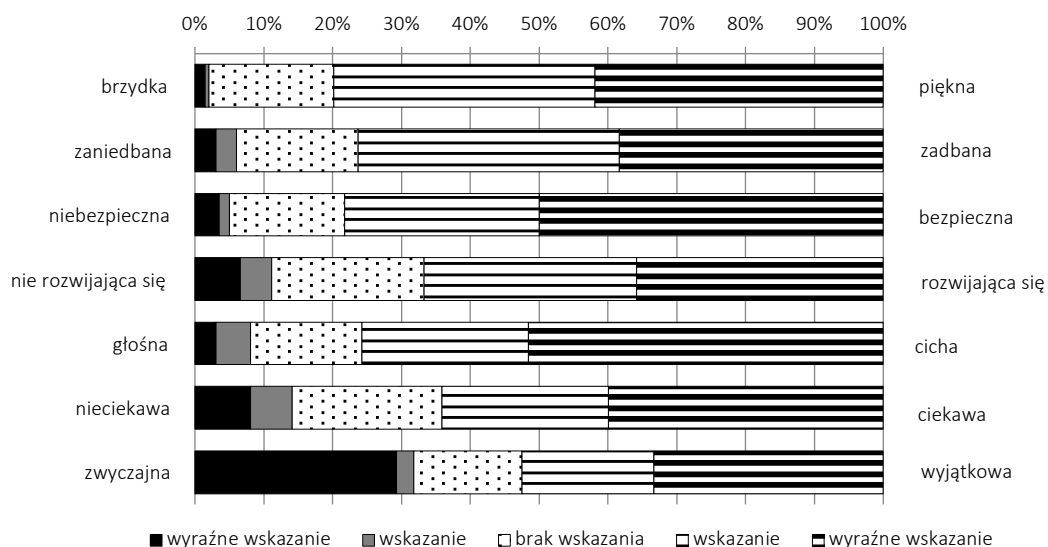
Respondenci zapytani o to, co znaczy dla nich pojęcie „wieś”, bardzo silnie wskazali na walory przyrodnicze, ciszę i spokój oraz rolnictwo (ryc. 27). W mniejszym stopniu zaś na tradycyjne wartości i bliskie relacje. Jednakże trzeba zaznaczyć, iż połączenie odpowiedzi: „zdecydowanie się zgadzam” i „zgadzam się”, i tak czyni wszystkie te kategorie silnie odczuwalnymi atrybutami wsi. Stanowi to dowód na wciąż dominujący, tradycyjnie pojmowany, wizerunek i przypisane zalety, jakie wynikają z zamieszkiwania na wsi. Jednocześnie relatywnie największa liczba respondentów opowiedziała się za odpowiedzią, iż pojęcia „wieś” zdecydowanie nie należy utożsamiać z bliskimi relacjami i tradycyjnymi wartościami. Osłabienie pozycji kategorii bliskich relacji i tradycyjnych wartości w przypisaniu ich do pojęcia „wieś” może stanowić potwierdzenie tezy o postępującej atomizacji i indywidualizacji społeczeństwa, jako problemów dotyczących również obszary wiejskie.

Rycina 27: Znaczenie pojęcia „wieś” w opinii respondentów

Źródło: opracowanie własne

Respondentów zapytano również o to, jak oceniają oni swoją miejscowość w zakresie przeciwstawnych określeń: *brzydka - piękna, zaniedbana - zadbana, niebezpieczna - bezpieczna, nierozwijająca się - rozwijająca się, głośna - cicha, nieciekawa - ciekawa, zwyczajna - wyjątkowa* (ryc. 28). Jak pokazuje poniższy wykres, odpowiedzi respondentów zaskakują pozytywnie. Połowa badanych bardzo wyraźnie oceniła swoją wieś jako miejsce bezpieczne i ciche, 42% określiło ją jako miejsce piękne, 40% jako miejsce ciekawe, a 38% jako zadbane, 35% jako rozwijające się, a 32% jako miejsce wyjątkowe. Gdyby jednak wziąć pod uwagę również te wskazania, które nie były zupełnie jednoznaczne, ale wciąż pozytywne, to wśród respondentów wyłania się obraz własnej miejscowości jako przestrzeni pięknej (80%), bezpiecznej (78%), cichej i zadbanej (75%). Mimo tego, jednocześnie aż 29% respondentów zdecydowanie uznała swoją miejscowość za zwyczajną (kategoria negatywna). Biorąc jednak pod uwagę całość ocen badanych, i fakt, że stanowią one o bardzo korzystnym odbiorze najbliższego otoczenia przez mieszkańców, relatywnie wysoka ocena własnej wsi jako miejscowości zwyczajnej, może sugerować brak świadomości wagi i znaczenia różnych cennych zasobów. Podczas prowadzenia badań, wielu z respondentów nie rozumiało zainteresowania tą konkretną miejscowością jako przypadkiem badawczym, nie dostrzegając w niej niczego wyjątkowego i godnego uwagi. Zdarza się bowiem, iż przyzwyczajenie i codzienne obcowanie z lokalnymi zasobami, nawet cennymi, zubożają na nie, czyniąc je zwyczajnymi i powszechnymi w odbiorze. Wobec powyższego równie ważne, co stan i zachowanie samych zasobów, wydaje się ich społeczne wartościowanie.

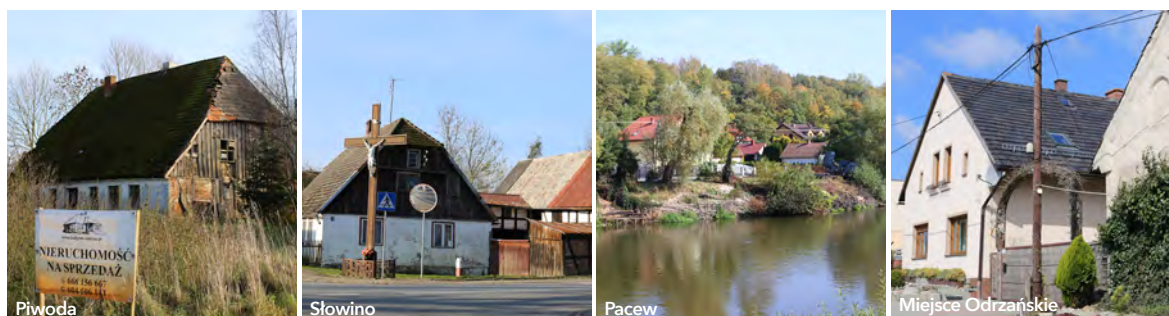

Rycina 28: Ocena miejscowości przez respondentów (skala dychotomiczna)

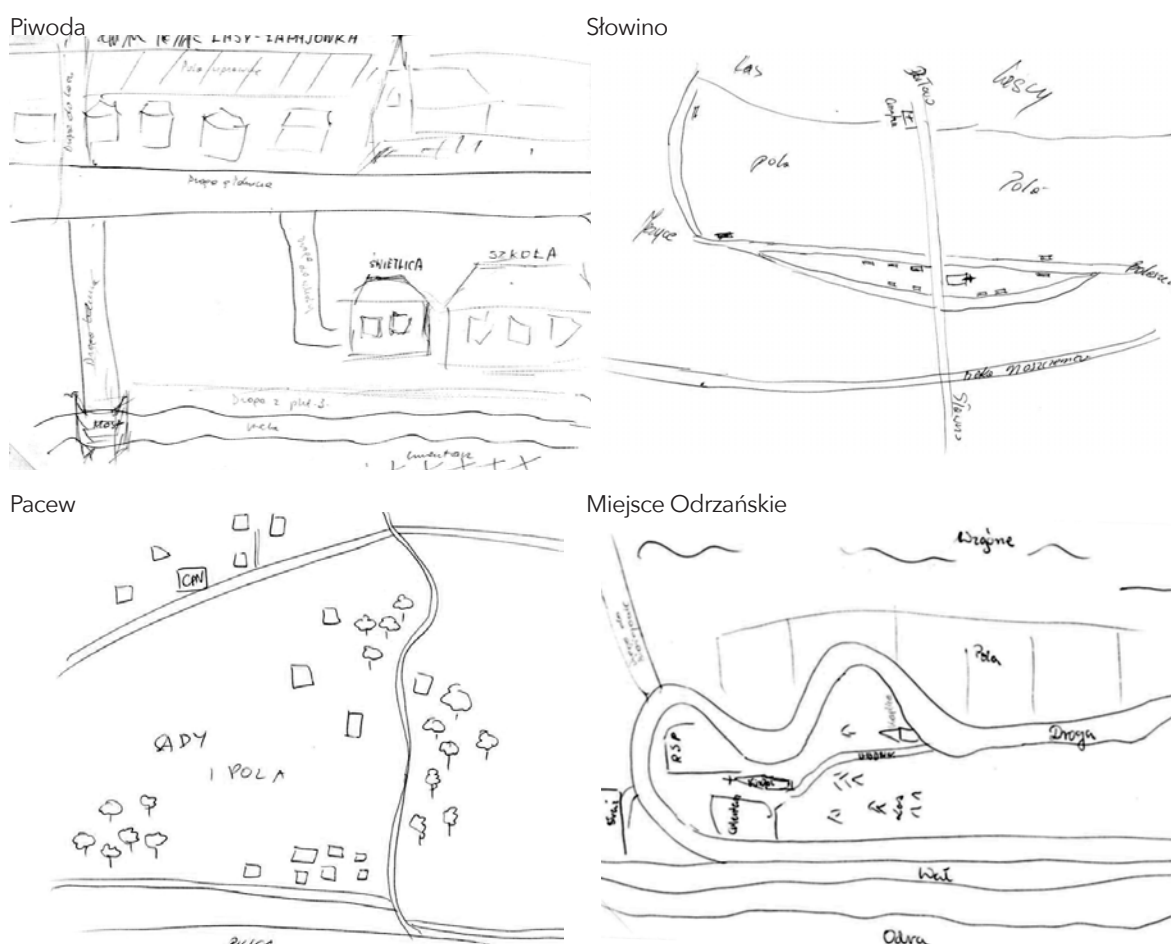
Źródło: opracowanie własne

Proces rysowania szkiców

Szkice wszystkich wsi, bez względu na ich charakter wynikający z określonych uwarunkowań przyrodniczych, historycznych czy społeczno-ekonomicznych, rozpoczynano od głównej drogi, wzdłuż której rozwijała się osada. Dodatkowo, w co czwartym szkicu podawano nazwy sąsiednich miejscowości, do których prowadzi rysowana wcześniej droga. Wówczas wsie ukazywano w szerszej perspektywie lokalnej sieci osadniczej, a podczas wykonywania szkicu opowiadano o powiązaniach łączących mieszkańców z wyszczególnionymi miejscowościami. Po uwzględnieniu, w zależności od wielkości wsi, jednej drogi lub kilku dróg, stanowiących „oś konstrukcyjną” większości szkiców, respondenci koncentrowali się na obiektach o ważnych funkcjach społecznych, tj.: kościoły, przydrożne kapliczki, cmentarze, szkoły, przystanki PKS, remizy strażackie. To właśnie te elementy dominowały we wszystkich wyobrażeniach wsi. Poza siecią dróg i istotnymi punktami orientacyjnymi w szkicach uwzględniano także tereny mieszkaniowe, w tym własne miejsce zamieszkania (18 szkiców) lub domy należące do krewnych. Ciekawe, zwłaszcza w perspektywie współczesnych przemian społeczno-gospodarczych polskiej wsi, wydaje się bardzo rzadkie rysowanie rozłogów, które pojawiały się jedynie w co dziesiątym

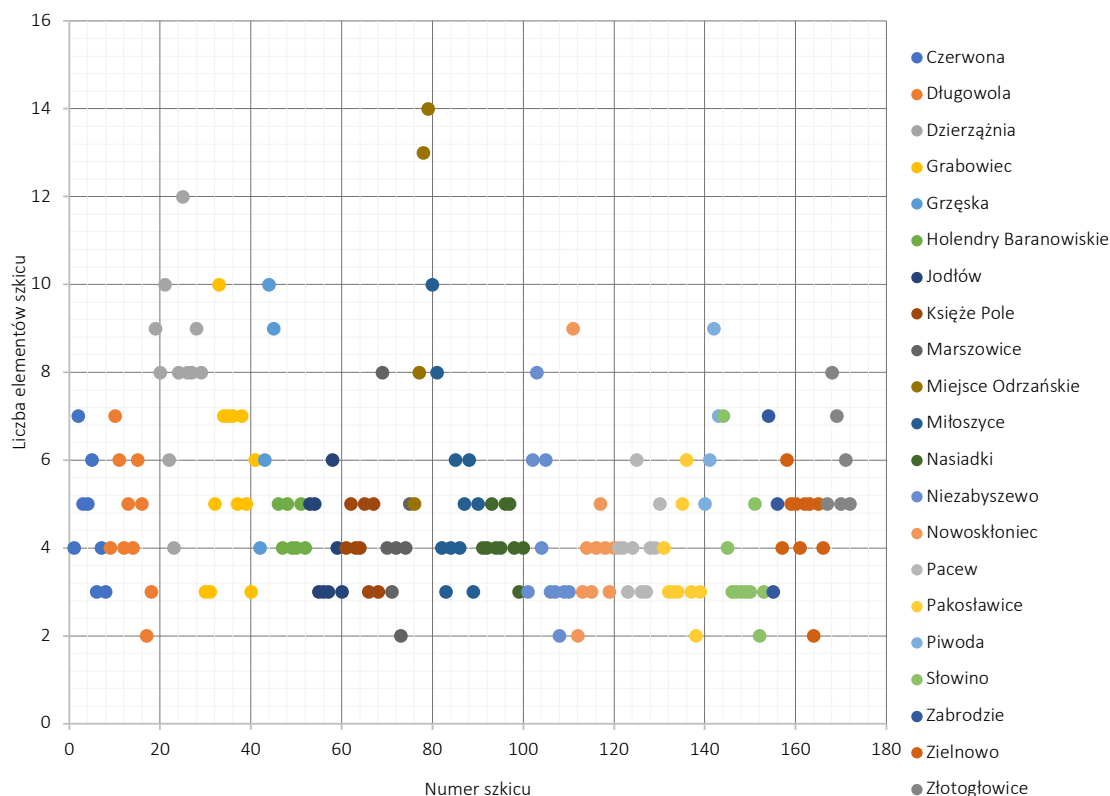

szkicu tych wsi, gdzie dominują funkcje rolnicze (Pacew, Piwoda, Miejsce Odrzańskie, Słowino). Dużo częściej uwzględniano lasy znajdujące się w okolicy rysowanej wsi (ryc. 29). Tereny leśne bywały w takich przypadkach swoistym „punktem odniesienia”, który pomagał w poprawnej orientacji szkicu względem stron świata (por. tab. 18).

Rycina 29: Sposób uwzględnianiu rozłogów w szkicach wsi
Źródło: opracowanie własne

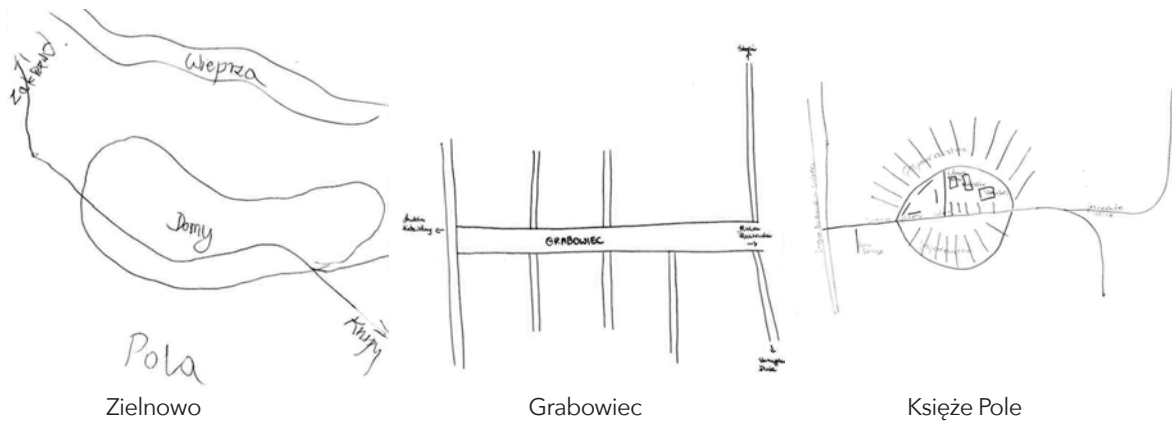
W każdym ze 172 analizowanych odręcznych szkiców 21 miejscowości, zidentyfikowano od 2 do 14 elementów (ryc. 30). Były to: drogi, linie kolejowe, rzeki, jeziora, rowy melioracyjne, stawy, domy mieszkalne, osiedla, obiekty użyteczności publicznej, strefy przemysłowe, lasy, pola uprawne, przydrożne kapliczki, przystanki autobusowe, przystanki kolejowe, place zabaw, boiska, sąsiednie wsie. W każdym szkicu powtarzające się elementy (np. domy, drogi, obiekty użyteczności publicznej) liczone tylko raz. Średnio, w szkicu uwzględniono 5 elementów, przy dość wysokim odchyleniu standardowym od średniej, które wynosi 2,14. W większości szkiców (137) stosowano etykiety w postaci nazw lub numerów dróg, nazw lub opisów obiektów geograficznych takich jak: rzeka, jezioro, czy poszczególnych miejsc, obiektów lub fragmentów wsi (ryc. 31-33). Wszyscy respondenci wykonywali szkice na kartce formatu A4 i taka powierzchnia okazała się dla wszystkich wystarczająca, choć trzeba zaznaczyć, że co trzeci szkic przedstawia tylko wybrany przez respondentów fragment miejscowości - najczęściej jest to miejsce centralne, albo inne miejsce znaczące we wsi (np. plac zabaw lub kościół).

Rycina 30: Liczba elementów uwzględnianych w odręcznych szkicach poszczególnych wsi
 Źródło: opracowanie własne

Elementy konstrukcji szkiców

Zidentyfikowano trzy różne perspektywy odręcznych szkiców wsi, które respondenci wybrali do ich konstrukcji: 1) perspektywę z lotu ptaka; 2) perspektywę ulicy i 3) perspektywę mieszaną. Większość szkiców (125) wykonywano z wykorzystaniem pierwszej perspektywy - z wysokim punktem widokowym i prostopadłym widokiem na powierzchnię Ziemi, na podobieństwo zdjęć lotniczych czy profesjonalnych map. W klasyfikacji szkiców sąsiedztwa F. C. Ladd (1970), w zależności od ich stopnia szczegółowości, rysunki o tej perspektywie określane są jako szkice schematyczne, rysunki przypominające mapę lub mapy z punktami orientacyjnymi. Wykorzystanie przez respondentów perspektywy z lotu ptaka umożliwiło odzwierciedlenie całych wsi, a nawet wskazanie i nazywanie terenów sąsiednich. Szkice wykonane w tej perspektywie są bardziej abstrakcyjne i wewnętrznie zintegrowane (ryc. 31). Tylko 14 szkiców wykonano z perspektywy ulicy, prezentując niewielkie fragmenty wsi, w których znajdują się ważne obiekty - kościół, szkoła, kapliczka, przy których mieszkańcy spotykają się, spędzają wspólnie czas, nawiązują i pielęgnują sąsiedzkie relacje (ryc. 32). Pozostałe 33 szkice wykonano w perspektywie mieszanej - łączącej obydwa sposoby prezentacji wsi, przy czym należy tutaj wyróżnić dwie strategie: pierwsza - w której fragment wsi (najczęściej centrum) jest przedstawiony w perspektywie ulicy, a otoczenie (pola uprawne, lasy) w perspektywie z lotu ptaka; oraz druga - kiedy wieś przedstawiono z lotu ptaka, a okolicę w tle, w postaci rysunku perspektywicznego (ryc. 33).

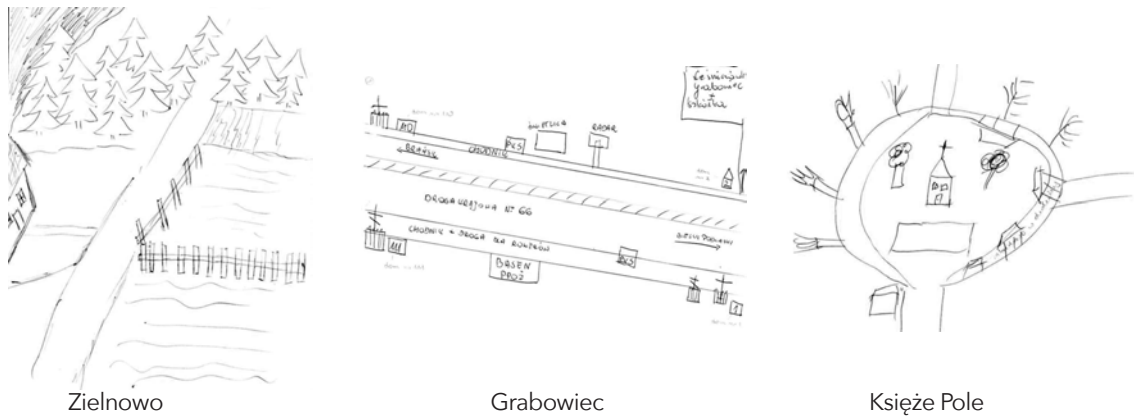

Zielnowo

Grabowiec

Księżę Pole

Rycina 31: Szkice wsi wykonane z wykorzystaniem perspektywy z lotu ptaka
 Źródło: opracowanie własne

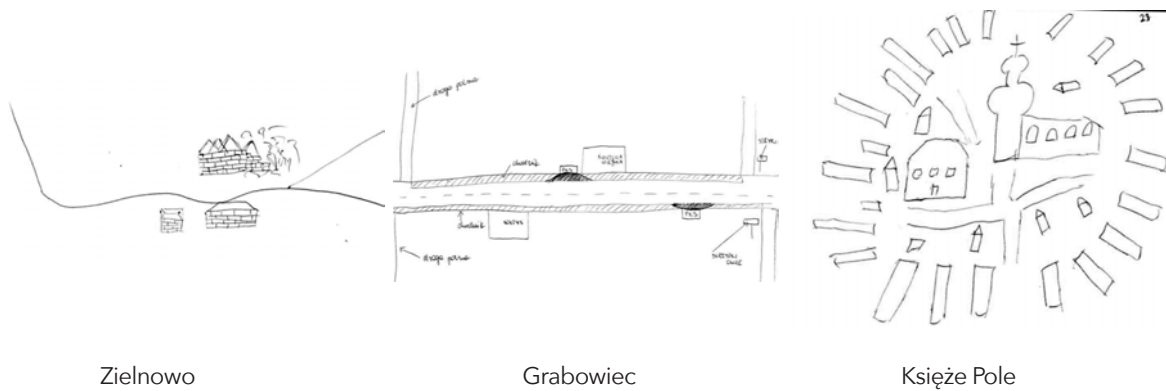

Zielnowo

Grabowiec

Księżę Pole

Rycina 32: Szkice wsi wykonane z wykorzystaniem perspektywy ulicy
 Źródło: opracowanie własne

Zielnowo

Grabowiec

Księżę Pole

Rycina 33: Szkice wsi wykonane z wykorzystaniem perspektywy mieszanej
 Źródło: opracowanie własne

Zamiast skali geograficznej skala elementów uwzględnionych w wykonanych szkicach wsi często odzwierciedlała relatywne znaczenie niektórych obszarów: ważne miejsca były umieszczane w centrum szkicu i przeskalowane, przez co zajmowały więcej miejsca na rysunku, podczas gdy elementy uważane za mniej ważne rysowano w mniejszej skali. W tym samym celu operowano także różną grubością linii w zależności od rangi odwzorowywanych dróg, a także zróżnicowanym charakterem etykiet (duże litery, małe litery, podkreślenia). Podobne prawidłowości opisał B.I. Sletto (2009), zwracając uwagę, iż w prowadzonych przez niego badaniach, uczestnicy przeskalowywali w swoich szkicach te obszary i obiekty, z którymi łączyły ich pozytywne wspomnienia. Również R. Kitchin i S. Friendschuh (2000) postulowali, żeby zamiast porównywać szkice ze standardowymi mapami kartograficznymi i interpretować rozbieżności jako „zniekształcenia” rzeczywistej przestrzeni, należy je traktować jako społecznie skonstruowane reprezentacje, osadzone w pewnym kontekście, gdzie wybór określonej skali obiektów lub odległości nieeuklidesowej może wskazywać na ich lokalne lub nawet indywidualne znaczenie.

W 140 szkicach wyraźnie oznaczono centrum miejscowości – poprzez wspomniane wyżej przeskalowanie obiektów, ich nagromadzenie czy umieszczenie w środkowej części rysunku. Jednocześnie w przeprowadzonym wywiadzie, respondenci identyfikowali centrum wsi poprzez obiekty infrastruktury społecznej takie jak: kościół, szkoła, sklep, świetlica (dom kultury), remiza OSP, plac zabaw. Granice wsi uwzględnione w 81 szkicach definiowano poprzez znaki i drogowskazy, charakterystyczne obiekty - „ostatni obiekt we wsi”, rzeki, tory kolejowe, wzdłuż linii lasów i pól - „tam, gdzie kończą się pola”, czy poprzez charakterystyczny układ dróg, np. Długowola - „wieś pomiędzy drogami”.

W żadnym szkicu nie wykonano legendy, co należy tłumaczyć faktem opisywania uwzględnionych elementów w samym rysunku, a także stosowaniem wystarczająco czytelnych symboli dla przedstawianych obiektów (np.: krzyże dla miejsc sakralnych – kościoły, kapliczki, cmentarze; drzewo dla terenów leśnych, alei drzew, sadów; kwadrat lub symbol domu dla zabudowy mieszkaniowej).

Zróżnicowanie orientacji szkiców wsi wynika z szeregu czynników, na które zwracano także uwagę w badaniach wyobrażeń, prowadzonych z zastosowaniem tej metody w miastach (Mordwa 2003, Tobiasz-Lis 2013), m.in.:

- 1) z występowania charakterystycznych obiektów w przestrzeni wsi, które tę orientację ułatwiają, np. kościół, układ dróg i zabudowy, rzeka, linia kolejowa, staw (tab. 18);
- 2) z zasięgu przestrzennego szkicu – im większy, tym częściej szkic obejmuje charakterystyczne elementy struktury przestrzennej i zorientowany jest w kierunku północnym;
- 3) z miejsca zamieszkania osoby rysującej szkic, które wpływa na uwzględnioną w szkicu perspektywę i kierunki odpowiadające codziennym doświadczeniom przestrzeni.

Analizowane w pracy odręczne szkice wsi w większości orientowano w kierunku północnym (łącznie 90 szkiców). Orientacja południowa, czyli „odwrócenie” kierunków przez respondentów wynikała najczęściej z przyjętej strategii rysowania wsi z perspektywy miejsca zamieszkania. Mieszkając w północnej części wsi, własny dom rysowano „na dole” kartki, a resztę miejscowości wraz z obiektami istotnymi z perspektywy codziennych doświadczeń przestrzeni, powyżej. Orientacja wschodnia zdarzała się w przypadku wsi, w których pierwszym obiektem uwzględnianym na szkicach był kościół, tradycyjnie orientowany na wschód.

Tabela 18: Elementy ułatwiające orientację odręcznych szkiców badanych wsi

Lp.	Wieś	Punkt odniesienia podczas orientacji szkicu
1	Czerwona	Gospodarstwo wewnątrz oraz prowadzące do wsi drogi – na północ dawny cmentarz ewangelicki
2	Długowola	Stawy oraz obiekty infrastruktury społecznej (OSP)
3	Dzierżążnia	Główna droga – oś wzdłuż której rozwijała się wieś, równoległe płynąca rzeka Płonka
4	Grabowiec	Las na północy wsi, okoliczne wsie
5	Grzęska	Droga kolejowa oraz trasa E-40 (A4)
6	Holandry Baranowskie	Autostrada A2
7	Jodłów	Okoliczne miejscowości
8	Księżę Pole	Kościół
9	Marszowice	Rzeka Raba, układ drogi głównej i dróg lokalnych
10	Miejsce Odrzańskie	Rzeka Odra
11	Miłoszyce	Linia kolejowa, droga główna, Jelcz-Laskowice
12	Nasiadki	Układ dróg, lasy
13	Niezabyszewo	Jeziro Niezabyszewskie
14	Nowołoskoniec	Stawy Rybne
15	Pacew	Rzeka Pilica
16	Pakosławice	Kościół i cmentarz, układ dróg
17	Piwoda	Kościół i szkoła po przeciwnej stronie drogi głównej
18	Słowino	Kościół
19	Zabrodzie	Droga nr 57 Biskupiec-Szczytno
20	Zielnowo	Plac zabaw, świetlica, kapliczka, rzeka Wieprza
21	Złotogłowice	Okoliczne miejscowości

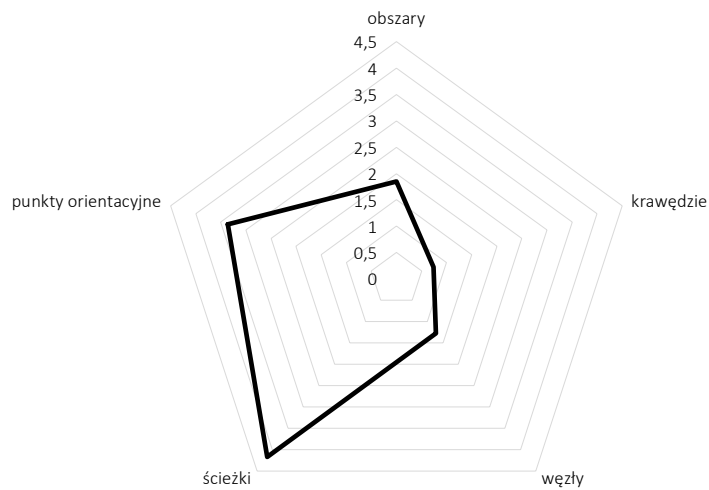
Źródło: opracowanie własne.

Treść szkiców

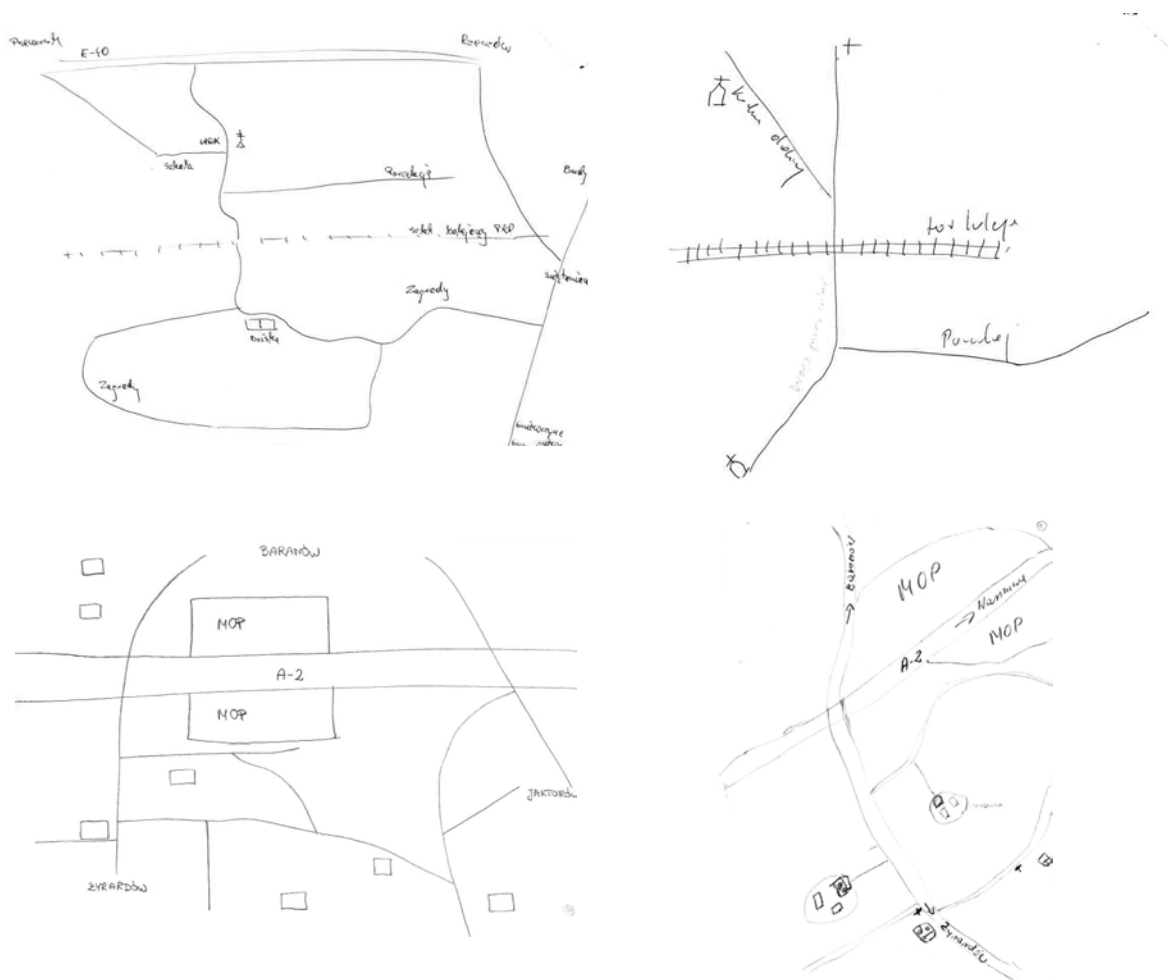
Przestrzeń wiejską charakteryzuje dużo mniejsza niż miasta złożoność form, funkcji i znaczeń, a mimo to, w strukturze szkiców będących formą subiektywnych wyobrażeń tej przestrzeni zapisanych w świadomości mieszkańców można wyróżnić elementy opisane w pionierskiej pracy K. Lyncha (1960) o wyobrażeniach amerykańskich miast (ryc. 34).

Podstawą konstrukcji szkiców wsi są ścieżki *paths* (średnio 4,5 w każdym szkicu). Są to kanały, wzdłuż których poruszają się ludzie. W przypadku wsi mogą być nimi ulice, chodniki, ścieżki rowerowe. W strukturze wyobrażeń wielu ludzi jest to element dominujący, ponieważ obserwują oni wieś w trakcie poruszania się wzdłuż ścieżek, podczas gdy pozostałe elementy są do szkiców dodawane i pozostają ze ścieżkami w ścisłej relacji przestrzennej. Punkty orientacyjne *landmarks* (średnio 3,5 w każdym szkicu) są punktami odniesienia używanymi podczas codziennych doświadczeń przestrzeni. Zazwyczaj stanowią je charakterystyczne ze względu na swoją formę lub funkcję budynki, znaki czy detale architektoniczne, ale także takie elementy zagospodarowania przestrzeni wsi jak stawy rybne, które wypełniają wyobrażenia większości mieszkańców. Część z nich, zwłaszcza jeśli dzięki swym rozmiarom góruje ponad zabudową całej wsi, wyznacza jej dominantę percepcyjną i staje się symbolem, np. kościół w Księżym Polu czy w Słowniu (por. ryc. 9-11). Węzły *nodes* (średnio 1,5 w każdym szkicu) to miejsca, do których można wejść, które mogą być istotnymi „wydarzeniami” w trakcie poruszania się wzdłuż ścieżek, stąd ich koncepcja nawiązuje silnie do koncepcji pierwszego z elementów wyróżnionych przez K. Lyncha (1960). Jednocześnie bardzo często wiążą się z centralnymi częściami wsi, dlatego ich rola w strukturze szkiców jest bardzo istotna. Węzłami mogą być place wiejskie, place zabaw, skrzyżowania dróg, runda, przystanki autobusowe czy kolejowe. Krawędzie *edges* (uwzględniane średnio w co drugim szkicu) najczęściej stanowią rodzaj bariery, ograniczenia przestrzeni lub przerwy między obszarami, choć bywa także, że je z sobą łączą. W przypadku analizowanych tutaj szkiców wsi krawędzie stanowiły rzeki, linie kolejowe, drogi ekspresowe, czy autostrady (np. Holendry Baranowskie, Grzęska) (ryc. 35). Obszary *aeras* (średnio 2 w każdym szkicu) to fragmenty wsi o określonym charakterze i funkcji, wyróżniane w przestrzeni, np.: pola uprawne, sady, łąki tereny leśne. W przypadku dużych, zurbanizowanych wsi w odrębnych szkicach uwzględniano także osiedla, co – jak wspomniano wcześniej – pozwala porównywać je do szkiców miast lub ich fragmentów (ryc. 36). Obok ścieżek, obszary są drugim elementem, który może zdominować szkice wykonywane przez respondentów.

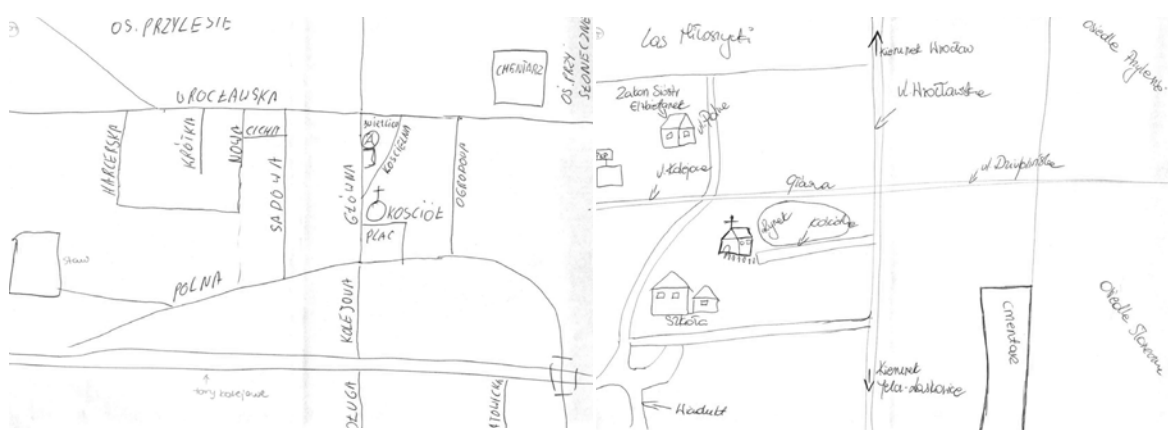
Rycina 34: Struktura odręcznych szkiców wsi. Średnia liczba elementów przypadająca na szkic
 Źródło: opracowanie własne

Rycina 35: Przykłady krawędzi w szkicach wsi:
 tory kolejowe we wsi Grzęska i autostrada A2 we wsi Holendry Baranowskie
 Źródło: opracowanie własne

Odręczne szkice wsi, ich kształt, strukturę i zawartość, można interpretować w kontekście dwóch zasadniczych kwestii - wielkości, charakteru zagospodarowania i pełnionych funkcji wsi, a zwłaszcza, jakości infrastruktury społecznej oraz przyjętej, przez poszczególne osoby biorące udział w badaniu, strategii rysowania szkicu. W pierwszym przypadku - im większe zróżnicowanie, złożoność form, funkcji i znaczeń, tym bogatsze wyobrażenia, przybierające kształt rozbudowanych szkiców, często nieróżniących się znacząco od szkiców miast. Szkice mieszkańców wsi zurbanizowanych (np. Miłoszyce, Nowołoskonec, Złotogłowie), w których dostrzec można zanikanie funkcji rolniczej i dynamiczny rozwój działalności pozarolniczych, przypominały szkice miast typu gałęziowego, kiedy respondenci uwzględniają okolice swojego miejsca zamieszkania.

Elementy uwzględniane przez mieszkańców wsi w odręcznych szkicach ich miejscowości wyraźnie ukazują krajobraz wiejski, krajobraz rolniczy jako typ krajobrazu kulturowego - będącego wynikiem działalności człowieka. Świadczy o tym proporcja elementów krajobrazu naturalnego (rzeka, jezioro, wzgórza, lasy, łąki, pojedyncze drzewa) względem elementów krajobrazu kulturowego (drogi, pola uprawne, sady, tereny zabudowane), która wynosi odpowiednio 73 do 753 we wszystkich analizowanych szkicach wsi.

Rycina 36: Przykład obszarów w szkicach wsi - osiedla we wsi Miłoszyce
Źródło: opracowanie własne

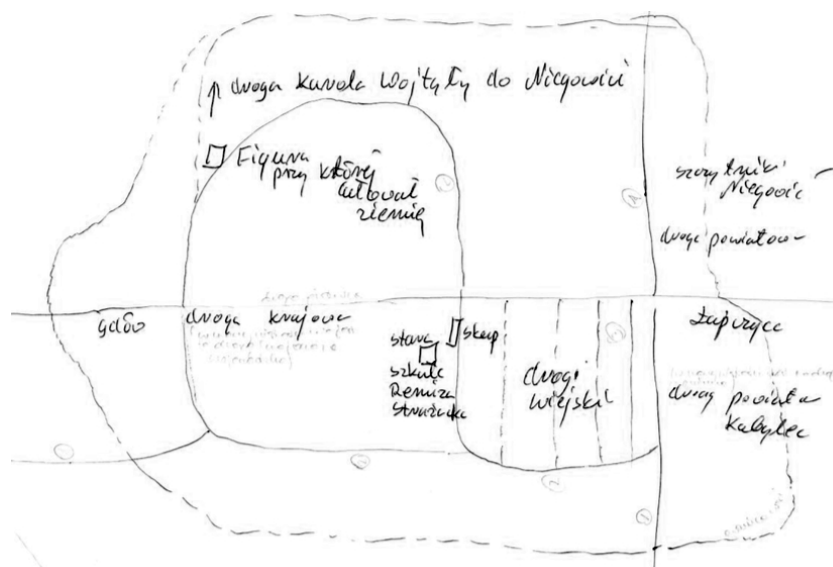

Personalizacja szkiców

Analiza prezentowanych szkiców wsi potwierdza, że percepcja przestrzeni polega w pierwszej kolejności na identyfikacji, czyli rozpoznaniu składników środowiska, i odróżnieniu jednych elementów od innych, ich strukturalizacji, czyli określeniu relacji przestrzennych między składnikami środowiska, oraz na wartościowaniu, czyli określeniu znaczeń poszczególnych elementów dla podmiotu percypującego. Określona przestrzeń czy obiekt w przestrzeni stanowiące przedmiot percepcji musi „coś znaczyć” dla użytkownika, aby móc zapisać się w jego świadomości w postaci mapy poznawczej *cognitive map*, możliwej do odczytania na przykład na podstawie odręcznego szkicu (por. ryc. 23).

Tylko w nielicznych szkicach wyraźnie zaznaczono bardzo osobisty stosunek do miejsc poprzez określenie „mój”, „moje”, ale z przeprowadzonych wywiadów wynika, że mieszkańcy silnie identyfikują się z przestrzenią wokół nich, choćby ze względu na pierwsze skojarzenia, takie jak: „moje miejsce”, „mój dom”. Elementy, które uwzględniano w szkicach, są zdecydowanie częściej wyrazem postrzegania miejsc jako „nasze” – wspólne, budowane przez pokolenia. Prezentowane w niniejszym opracowaniu odręczne szkice wsi stanowią obraz indywidualnych i zbiorowych relacji mieszkańców z ich miejscem życia i jeden z aspektów potrójnej przestrzeni wiejskiej opisywanej przez K. Halfacree'go (2004), tzn. przedstawienia wsi *social representations*. Analiza treści tych przedstawień pozwala jednocześnie na dyskusję na temat pozostałych dwóch aspektów wiejskości, czyli lokalnych praktyk społecznych *rural locality* – zachowań i działań o wymiarze lokalnym oraz codzienności życia wiejskiego *everyday lives* – specyficznego, wiejskiego doświadczania przestrzeni.

Poza wspólnymi elementami, związanymi przede wszystkim z lokalną infrastrukturą społeczną, które rysowano we wszystkich szkicach wsi, bez względu na ich typ morfologiczny, czy charakter pełnionych funkcji, zdarzały się takie szkice, w których zapisywano lokalne historie, ważne dla kształtowania się wspólnoty, lokalnej społeczności. Uwzględniano stare cmentarze (Czerwona), wojenne mogiły (Miłoszyce). Poniżej, przykład szkicu wsi Marszowice, gdzie w drodze do pierwszej parafii w Gdowie, przy przydrożnej kapliczce Karol Wojtyła (późniejszy papież Jan Paweł II) ucałował ziemię (ryc. 37).

Rycina 37: Lokalna historia wsi zapisana w odręcznym szkicu
Źródło: opracowanie własne

Wieś jako miejsce w narracji osobistej

Problem określenia identyfikacji przestrzennej, tj. wartości i znaczenia desygnatów przestrzeni wiejskich, jest jednym z najważniejszych elementów w kształtowaniu spójności środowiska wiejskiego życia. Z narracji respondentów wyłania się obraz wsi jako miejsc i przestrzeni różnorodnych, o specyficznych cechach i wartościach, rozpoznawalnych i identyfikowalnych tylko w przeprowadzonych wywiadach – rozmowach:

a) wieś jako miejsce tożsamości i ciągłości pokoleniowej:

„Rodzice, dziadkowie przybyli tu w 45 roku na przełomie września i października, jesteście ze Wschodu, konkretnie, spod Lwowa (miejscowość Zaródce). I cała ta miejscowość została wysiedlona, i Niemcy autochtoni musieli wyjechać. I rodzice tu się osiedlili, dziadkowie, i tak mieszkamy tu do dnia dzisiejszego, ojciec już zmarł, babcia też, jeden dziadek zmarł tutaj, drugi został zabity przez Ukraińców w 45 roku 9 maja. Rodzice zajmowali się rolnictwem. Do dnia dzisiejszego, został brat na gospodarstwie, który to prowadzi. Mam jeszcze siostrę, która pracuje w Urzędzie Gminy (...) Jak tu rodzice się sprowadzili, to mój ojciec pochodził z wielodzietnej rodziny, ich dziewięcioro tam było, oni tu byli młodzi, dopiero jak się poženili, powychodzili za mąż, to te okoliczne miejscowości zaczęły zamieszkiwać. W Księżym Polu został tylko ojciec z trzema siostrami. Teraz z mojej bliskiej rodziny, zamieszkuje tu brat i siostra, i mama i ich dzieci, kuzyni” (Księżę Pole, M).

„Moja rodzina to rdzenni mieszkańcy, z mojej wiedzy to mieszkam tu od pokoleń. Ze strony mamy i ze strony ojca, rodzina tu mieszkała. Jestem związana z tą miejscowością po prostu od urodzenia. Tu do szkoły podstawowej chodziłam. Jak miałam 14 lat, to na gospodarstwie zostałam, bo mama zmarła i tu musiałam zostać z ojcem, byłam najmłodsza. Tu w Piwodzie, tu w tym domu, gdzie jestem. Tu cały czas mieszkam, tu wyszłam za mąż. Sąsiad to mój kuzyn. Kiedyś mieliśmy taką dużą posesję, co ją kościołowi podarowaliśmy. Mieszkamy tu od pokoleń. Nie znam tej historii, skąd tyle tego pola było, skąd się to wzięło. Z kuzynami pokrewieństwo się znajdzie, ale ta wieź nie jest już utrzymywana. Ze strony mamy jest tu więcej osób. Dawniej te związki małżeńskie zawierano, że nie wyjeżdżano daleko. Takie to zamknięte raczej było (...) Mój prapradziadek już tu mieszkał. Byłam u księdza, szukałam w tych księgach metrykalnych, ale ksiądz też nie ma tak daleko z tamtych lat” (Piwoda, K).

„Odkąd pamiętam, mieszka tu cała moja rodzina, to jedyne miejsce, jakie znam na ziemi, moje od zawsze” (Długowola, M).

„Tu jest nasze miejsce, tu jest nasz dom i nigdzie się stąd nie wybieramy” (Niezabyszewo, K).

b) wieś jako miejsce zakorzenienia i przywiązania:

„Nie chciałabym mieszkać gdzie indziej, ponieważ jestem zakorzeniona w miejscu, w którym żyję” (Holendry Baranowskie, K).

„Ja przyznam się Panu, ja tu korzeniami wrosłam, i mnie tu szanują, jak na przykład budowali kościół, ja tu pisałam różne przemowy... ludzie tu pracowali na moim podwórku, tak że no... znają mnie od dawna, tak że wiedzą kto ja jestem i kim jestem, i w jakiś sposób zdobyłam sobie szacunek u ludzi. Chyba nie potrafiłabym żyć bez tego środowiska. Nawet ta przyroda jest moim rodzinnym domem. Znam tu każdą ścieżkę. Tu dzieci urodziłam. Tu mieszkam. Tu sobie dom urządziłam” (Piwoda, K).

„Tak, czuję się związany z tą miejscowością, miałem propozycję... zresztą ja mam mieszkanie we Wrocławiu, mogę mieszkać w każdej chwili we Wrocławiu, ale nie... jakoś tu korzenie moje zapuściłem... (...) Wie Pan, może to jest kwestia przyzwyczajenia, może też... ja nie wiem, czy tutaj ludzie tacy dobrzy są, kłócą się, to temperament ukraiński jest, korzenie nasze stamtąd się wywodzą, ale ja ich lubię, nawet za to. Jak tak wyjeżdżam na dłużej, i wracam, to tak jakoś lepiej się czuję. A tu tak praktycznie mówiąc, nie ma do czego wracać (śmiech)” (Księżę Pole, M).

„Ja już tak na przykład jak mocno zmęczony jestem, biorę rower i jadę sobie tak dookoła, tak popatrzeć na to wszystko... na cmentarz – dosyć przyjemny cmentarz, jeżeli to miejsce można nazwać przyjemnym. I to mnie chyba trzyma, że co tydzień idę do kościoła, rano spotykam się z tymi ludźmi pod kościołem chwilę, rozmawiamy (...) Raczej jestem zadowolony z tego, gdzie mieszkam, chociaż czasem dopieką mi ci ludzie, ale szybko mi przechodzi” (Księżę Pole, M).

c) wieś jako miejsce kultywowania tradycji i źródło anegdot:

„Kiedyś we wsi w samym środku biegnącej po okręgu drogi znajdowała się karczma. Według opowiadań starszych, pewnego razu jeden z gości karczmy będący pod wpływem alkoholu obszedł wieś 7 razy, zanim trafił do gospodarza, u którego nocował. Człowiek ten powiedział do gospodarza, że nie spotkał do tej pory wsi, w której było aż 7 karczm. W rzeczywistości karczma była tylko jedna, a specyficzny kształt wsi (okrąg) i upojenie alkoholowe spowodowały, że człowiek ten myślał, że za każdym razem przechodzi obok innej karczmy. Współcześnie karczmy już nie ma. Nie zachowały się też jej żadne szczątki” (Czerwona, K).

„Piwoda to słynęła z pracowitości, tu byli tacy ludzie, co wszystko robili pierwsi w okolicy. Nawet mamy taką mowę, że «Piwodzianie zawsze są pierwsi». I mieliśmy taką szczególną gwarę takiego rozciągania. W pobliskiej miejscowości też mówią inaczej, ale my bardziej rozciągamy, a oni już takie deformacje w wyrazach wprowadzają (...) U nas te odpusty to są, odpust Matki Boskiej Częstochowskiej w sierpniu... i w dniu świętego Walentego. Nawet wiąże się z tym historia tej wsi. Bo ludzie z Jarosławia uciekali przez las i wybudowali kapliczkę w lesie św. Walentego, żeby patron strzegł od chorób, od zarazy. Tak tu u nas mówiono, choć teraz jest od zakochanych. Odpust jest też na Walentego. I cała Piwoda w tym uczestniczyła” (Piwoda, K).

„W miarę możliwości staramy się kultywować tradycje, pamiętać, jak żyli nasi przodkowie. Oto kilka z nich:

- Przebierańce – u nas była taka grupa ludzi, która jeździła po przebierańcach. Było to w latach 90. Przebierali się, stroili ciągnik i dwukołówkę. Jechali z orkiestrą. Jeździli po wsiach i robili różne numery. Pewnego razu przebrali się dla żartu i poszli do urzędu brać ślub;
- Dyngusiarze – tak określało się dzieci, które się przebierały w rozmaite stroje i chodziły po dyngusie. Trzeba było wówczas bardzo uważać, żeby nie zostać oblanym;
- Na 8 września święcenie ziarna przed siewem – każdy mieszkaniec niesie ziarno do poświęcenia w Kościele. I każdy tego przestrzega, ludzie starają się o to dbać;
- Na 26 sierpnia mamy odpust parafialny – na który robimy wieniec. Fajne jest to, że wieniec ten robiony jest właśnie na odpust parafialny do Kościoła, a później wykorzystywany jest również na dożynkach gminnych” (Holendry Baranowskie, K).

d) wieś jako miejsce pamięci ważnych wydarzeń historycznych:

„Na terenie Miłoszyc mieściła się filia niemieckiego obozu koncentracyjnego. Więźniowie obozu byli wykorzystywani do budowy fabryki Jelcza, a wcześniej ta fabryka nazywała się Krupa i budowano w niej działa zbrojeniowe dla Niemców podczas wojny. Dużo ludzi zginęło w obozie. W Miłoszycach jest mogiła upamiętniająca zgładzonych w obozie więźniów” (Miłoszyce, M).

„Bo kiedyś babcia opowiadała, że to była długa wola, bo to były zabudowania jeden po drugim, teraz się ludzie wyprowadzili z tej wsi, bo paliło się często (...) Historia była taka, że przyjechał tu Niemiec do dziadka i te domy mu się nie podobały, i jak zaczął palić... prawdziwa to jest historia, jak ja miałem 25 lat, to w latach 40. było” (Długowola, M).

„Przez obszar Holendrów Baranowskich szła grupa Kampinos. Niedaleko nas, w Budach Zosińskich, jest cmentarz partyzantów AK. Na terenie gminy są kamienie, kapliczki upamiętniające masowe rozstrzelania ludzi. W czasie wojny w Holendrach Baranowskich mieszkańcy ukrywali partyzantów” (Holendry Baranowskie, K).

„Historię tej miejscowości znam od 45, jak się tu przeprowadziliśmy. Wiedzy takiej historycznej to nie mam, wiem jednak, jak jest zbudowana, bo to jest jedna z takich dziwnych miejscowości, bo ona jest zbudowana na kole, gdzie są w Europie tylko dwie takie miejscowości, to z lotu ptaka widać. Poza tym to nie mam takiej wiedzy. Wiem, co tu było przed wojną, że tu była szkoła muzyczna, była piekarnia, była rzeźnia, to była prężna miejscowość (...) Kiedyś była tu taka waga wozowa, może to wydać się śmieszne dla Pana, ludzie mogli sobie ważyć tam za jakąś małą odpłatnością, ludzie mogli sobie ważyć, która jeszcze po wojnie funkcjonowała, potem ją zburzyli (...) I kolej tu przebiegała. Tą drogę kolejową, to budowali więźniowie polityczni, ale za czasów niemieckich, masę tych ludzi tam zginęło, bo to wszystko ręcznie, ładnie to robili, bo mosty takie piękne są, wiadukty, i to jest nieczynne teraz. Nawet tutaj w Boborowie i w Głupczycach – są takie miejscowości, kręcili film, bo to chodziło o stację” (Księżę Pole, M).

e) wieś jako miejsce ważne, bliskie i oswojone:

„Dla tej wioski, gdzie ponad 90% ludzi jest wierzących, najważniejszy jest kościół (ważny z tej funkcji, którą pełni, którą powinien pełnić, bo wokół tego kościoła nic się za bardzo nie dzieje). Było kiedyś boisko, ale nie ma już chłopaków, żeby grali w piłkę, więc odpada. W remizie coś się dzieje, bo chłopaki coś tam urządzają, świetlica, poza tym nie ma większych takich miejsc atrakcyjnych. W remizie chłopaki spotykają się 2-3 razy w tygodniu, urządzają sobie tam jakieś zawody (...) Remiza kiedyś była bardzo prężna, ważna, bo tu było więcej chłopaków, więcej mieszkańców, potem to zanikło, i teraz, parę lat temu, odbudowano to. Mobilizowaliśmy ich i ci chłopcy stworzyli dosyć przyjemną taką przystań, można powiedzieć. Ta remiza była, od zarania dziejów była, od przed wojny była w tym budynku, ale to zanikło i po pewnym czasie,

trochę z mojej inicjatywy i innego radnego, zaczęliśmy namawiać chłopaków, oni nie mieli żadnej motywacji, żeby tym się zajmować, bo tym się zajmują społecznie. Młodzi zaczęli się tym interesować, starsi się nie wcinają. Ale tam zapraszają mnie na jakieś imprezy, organizują jakieś zabawy dla siebie, mają fundusz. Większość mieszkańców tak postrzega te ważne miejsca" (Księżę Pole, M).

„Dla mnie bardzo ważny jest kościół, bo jestem sąsiadką i jest na mojej posesji wybudowany, wiadomo, jestem z nim emocjonalnie związana... dużo się dzieje wokół kościoła. Szkoła, bo tam chodziłam do szkoły i pracowałam, no i cmentarz, to wiadomo... i wójt tam kaplicę wybudował... to duża wygoda, bo dawniej zmarli w domach byli" (Piwoda, K).

„Kiedyś ważnymi miejscami dla mnie i dla mieszkańców były krzyże i kapliczki, ponieważ mieszkańcy spotykali się przy nich i śpiewali majówki, głównie młodzież jednak. Teraz ta tradycja trochę zanika. Czasami jednak starsze babcie przychodzą i śpiewają" (Holendry Baranowskie, K).

„Staw miłoszycki, bo tam spędziłam całe dzieciństwo. Dużo ludzi jeździło tam się kąpać. Staw ten był i jest bardzo czysty. Do dziś jest to rezerwowe ujęcie wody pitnej. Żyją w nim raki, małże. Nie ma żadnego dopływu z zewnątrz" (Miłoszyce, M).

„Ważnym miejscem dla mnie jest mój dom, który kupiliśmy z mężem po ślubie. Dom, w którym obecnie mieszkamy. Dom ten liczy ponad 200 lat. Gdy zaczęliśmy jego remont na strychu, odkryliśmy datę jego wybudowania. Na ścianie wydrapany był rok 1795, więc zakładamy, że wtedy został wybudowany. Dom ten jest dla mnie ważnym miejscem, bo przeżyłam tu prawie całe życie z mężem. Tu wychowały się nasze dzieci, a teraz wychowują nasi wnukowie. Myślę, że nasz dom nie jest postrzegany przez innych jako coś wyjątkowego. To zwykły dom, jakich we wsi wiele. Jest on ważny dla mnie i dla mojej rodziny. Dla innych mieszkańców myślę, że nie ma szczególnej wartości" (Pacew, K).

f) wieś jako miejsce atrakcyjne do życia:

„Ja bym wszystkim polecała naszą wieś jako miejsce zamieszkania. Niech młodzieży nie ubywa, a przybywa. Niech przyjeżdżają, osiedlają się, zakładają rodziny" (Niezabyszewo, K).

„Ale na pewno jest tu spokojnie, nie ma łobuzerstwa, to jest chyba tylko ten plus. Powietrze jest też czyste, bo tu nie ma nic wokoło, nie ma przemysłu. Bo tu żadnych atrakcji to tu za bardzo nie ma, chyba tu się mieszka, pojedzie do Czech, na narty, bo tutaj też tak praktykujemy, czy do zaprzyjaźnionego miasta... Jest atrakcja, bo przez nasze pola, szedł na Wiedeń Sobieski" (Księżę Pole, M).

„Tutaj u nas na wsi jest cisza, spokój. Jest bezpiecznie, nie ma złodziei. Nigdy nikomu nic nie zginęło. Ludzie są bardzo pomocni i życzliwi. W razie potrzeby, jeden drugiemu pomaga. Nie ma hałasu przejeżdżających samochodów. Na wsi nie ma żadnej dużej hodowli świń czy kur, nie ma więc nieprzyjemnego zapachu. Dobrze nam się tu żyje" (Czerwona, K).

„Ja kocham swoją wieś. Wsi spokojna, wsi wesoła, tak o niej mówią" (Zielnowo, M)

Podsumowanie

Wyobrażenie przestrzeni jest jedną z form jej społecznej reprezentacji. Takie spojrzenie na wieś odkrywa symboliczne znaczenie społecznie tworzonego środowiska życia. Przyjęcie takiej perspektywy spojrzenia na obszary wiejskie, pozwala nie tylko na analizę praktyk społecznych związanych z daną przestrzenią i jej wartościowanie, ale także na poszukiwanie mniej oczywistych sensów i znaczeń, jakie dla mieszkańców posiada sama wieś lub jej poszczególne części (miejsca). Należy mieć świadomość tego, iż przedmiotem postrzegania jest zawsze określona rzeczywistość – materialne i niematerialne środowisko życia ludzi. Dostarcza ono różnego rodzaju informacji, które są filtrowane przez ludzi zależnie od ich predyspozycji psychicznych, społecznych i kulturowych. W rezultacie przedmiotem oceny i waloryzacji, jest nie tyle sama owa rzeczywistość, ile jej obraz w świadomości człowieka. Odkrywanie sfery semiotycznej przestrzeni, a więc jej znaczenia dla postrzegającego podmiotu i jednocześnie treści, jaką przestrzeń komunikuje zarówno w sferze dosłownej, jak i przenośnej, stanowi współcześnie ważne i bardzo ciekawe wyzwanie dla badaczy obszarów wiejskich.

Znaczenia miejsc określane są z jednej strony przez cechy szczególne i specyficzne samych miejsc, typu: uroda krajobrazu, powiązanie z ważnymi wydarzeniami, wyróżniki, etc.; a z drugiej, przez ludzkie doświadczenia, na przykład: biografie, osobiste sentymenty, przywiązanie, skojarzenia, sympatie, smaki czy zapachy, itp. Dodatkowo istotne jest to, iż każda przestrzeń może być znacząca, choć nie każda ma z góry zakodowane znaczenie.

Dostrzega się wciąż stereotypowe pojmowanie znaczenie pojęcia „wieś”. Dominuje tradycyjnie pojmowany wizerunek wsi, z przypisaniem mu konkretnych zalet, jakie wynikają z zamieszkiwania na wsi. Respondenci bardzo silnie wskazali na walory przyrodnicze, ciszę i spokój oraz rolnictwo jako cechy specyficzne i charakterystyczne dla wsi. To one wystąpiły przed takimi kategoriami, jak tradycyjne wartości i bliskie relacje. Postrzeganie miejsc ważnych w przestrzeni wsi również jest relatywnie przewidywalne i wskazuje na pewną typowość odpowiedzi respondentów. Z badań wynika, iż obiekty infrastruktury społecznej to miejsca spotkań, miejsca najmłodsze, te, w których widać rozwój, miejsca piękne, charakterystyczne i te, w których czas płynie najszybciej. Obiekty sakralne zostały ocenione jako miejsca, „w które się ucieka”, piękne, w których czas płynie najwolniej. Miejsca charakterystyczne i niebezpieczne są zaś tymi w których czas płynie najszybciej. Elementy środowiska przyrodniczego w społecznej percepcji pojawiają się jako miejsca charakterystyczne, piękne, te, w których czas się zatrzymał i jako najstarsze – niejako niezbywalne atrybuty wsi. Jeśli mowa o starej zabudowie, mieści się ona w kategoriach miejsc brzydkich i takich, w których widać kryzys, ale jednocześnie miejsc, w których czas się zatrzymał i miejsc najstarszych. Infrastruktura drogowa jest przez respondentów postrzegana przede wszystkim jako przestrzeń niebezpieczna, ale również jako miejsca brzydkie i kryzysowe oraz takie – co cieszy – w których widać rozwój, czyli podlegające inwestycjom i odnowie. Kategoria dom dość wyraźnie, aczkolwiek niejednoznacznie, pojawia się jako miejsce, w którym czas płynie najszybciej i najwolniej jednocześnie, oraz miejsce, w które się ucieka – bezpieczne, zastane oswojone i pewne. Nowa zabudowa w sposób naturalny wypełnia miejsca, w których widać rozwój oraz miejsca najnowsze.

Szkice przedstawiające wyobrażenia przestrzenne wsi mają duże znaczenie w badaniach indywidualnych relacji człowiek-środowisko. Odręczny rysunek jako forma strukturyzacji świata powstająca w ludzkim umyśle ma wiele funkcji poznawczych i praktycznych, poszerzając perspektywy badań o kwestię przestrzeni subiektywnej. Szkice wsi pozwalają określić nie tylko charakter wyobrażeń (formę), ale także przez zawarte w nim treści można opisać współczesną naturę „wiejskości” i jej przejawy.

Funkcja poznawcza odnosi się przede wszystkim do interpretacji wsi jako pewnego terytorium, na którym zachodzą procesy społeczne, co odzwierciedla się w uwzględnianych w sposób symboliczny, typach instytucji. Zasadnicza różnica w kształtowaniu się środowiska społecznego wsi w stosunku do środowiska miejskiego polega na kluczowej roli sąsiedztwa w reprodukcji relacji interpersonalnych. W tym przypadku ważna jest skala, która odnosi się do wyobrażenia struktury materialnej (morfologii, czyli budowy wsi) oraz charakteru relacji człowieka ze środowiskiem, które w znacznej mierze oparte są na funkcjonalnych i społecznych związkach pomiędzy „środkiem” (w tym przypadku najczęściej rodzinnym domem) a kolejnymi strefami otoczenia odpowiadającymi głównie bliższemu i dalszemu sąsiedztwu.

W aspekcie funkcjonalnym zawarta jest użyteczność środowiska oraz sposoby łączenia się poszczególnych przestrzeni („miejsc”) będących przedmiotem codziennych doświadczeń. Mieszkańcy wsi poprzez szkic ukazują przede wszystkim formy zamieszkiwania wsi (ich jednorodność lub różnorodność), przez co można wnioskować o spójności lub jej braku w wymiarze architektoniczno-krajobrazowym. Łączność jest natomiast nie tylko funkcją granicy domostw, zagród, działek, ale głównie wyraża się ona przez wyobrażenie przestrzeni wspólnej, publicznej oraz zawartych w niej różnego rodzaju instytucjach (funkcja ruchu). W aspekcie społecznym mieści się głównie sfera symboliki, która wynika już z samego wyboru, a następnie z wielkości i stopnia generalizacji określonych elementów. Instytucje uwzględnione w szkicu należy wówczas w dużej mierze traktować jako emanacje życia wspólnoty. Informują nas one o sposobach komunikacji społecznej, a co za tym idzie, możemy uzyskać wiedzę nie tylko o sposobie subiektywnego odzwierciedlenia przestrzeni, ale również wiele dowiadujemy się o samym rysującym i jego związku z wsią.

Jak ujawniły przeprowadzone badania, perspektywa narracyjna pozwala na „wniknięcie” badacza do świata respondenta, spojrzenie jego oczyma na sprawy dla niego ważne, w których jest on obecny. Nierzadko udaje się też odkryć znaczenia towarzyszące wydarzeniom z życia badanego, mieć refleksyjny wgląd w definicje sytuacji, jakie ujawnia w rozmowie badany. Narracja jest pewnym sposobem rozumienia rzeczywistości przez ludzi, który objawia się tym, że pamiętają przeszłość jako ciąg określonych historii i że wyobrażają sobie przyszłość, na przykład planując coś, w formie scenariuszy możliwych opowiadań. Nie jest tak, że historie „zdarzają się” ludziom w życiu, to raczej specyficzna struktura ich wiedzy o świecie determinuje narracyjny sposób widzenia rzeczywistości.

Zarówno postrzeganie, jak i odczuwanie swojego miejsca zamieszkania przez respondentów można było ująć w pięć podstawowych kategorii:

- a) wieś jako miejsce tożsamości i ciągłości pokoleniowej;
- b) wieś jako miejsce przywiązania i zakorzenienia;
- c) wieś jako miejsce kultywowania tradycji i źródło anegdot;
- d) wieś jako miejsce pamięci ważnych wydarzeń historycznych;
- e) wieś jako miejsce ważne, bliskie i oswojone;
- f) wieś jako miejsce atrakcyjne do życia.

W opowieściach mieszkańców wieś jawi się jako miejsce o szczególnym znaczeniu i wartości. Często jest to też pierwsze i jedyne miejsce zamieszkania respondenta, co dodatkowo potęguje bliskość wytwarzanych więzi. To miejsce tożsamości oraz osobistych

identyfikacji wytwarzanych w toku realizacji codziennych czynności i rytuałów. Dodatkowo, dzięki obiektywizacji doświadczenia w języku, następuje jego włączenie do większej całości, jaką jest tradycja w postaci instrukcji moralnych, inspirującej, alegorii religijnych czy innych form (przekazywanych obyczajów, czy powtarzanych anegdot). Co ciekawe, zarówno samo to doświadczenie, jak i związane z nim szersze znaczenie, mogą być następnie powielane każdemu nowemu pokoleniu. W ten sposób tworzy się społeczny zasób wiedzy, specyficzny dla danej społeczności. W opinii respondentów, ich przestrzeń zamieszkania jest naznaczona miejscami dla nich ważnymi i oswojonymi. Nadawanie i odczytywanie określonych wartości i sensów tych poszczególnych miejsc jest rozumiane przeważnie w obrębie jednej wspólnoty. Znaczenia, które są w ten sposób zachowywane, ulegają zestaleniu, to znaczy zastygają w pamięci jako całości rozpoznawalne i warte zapamiętania.

Praktyczny wymiar tego sposobu badania wsi współczesnej ma duży związek z planowaniem wsi, zwłaszcza w warunkach jej szybkiej dezagraryzacji. Szkice w dużej mierze uzmysławiają nam zanik funkcji produkcyjnej wsi, a tym samym marginalizację roli rozłogu w kształtowaniu związków funkcjonalnych i społecznych. Właściwe planowanie wsi powinno uwzględniać rolę natury (przyrody) w wytwarzaniu wiejskości. Harmonia środowiska wsi jest wynikiem wchodzenia człowieka w relacje z naturą, które mają różne podłoże (produkcyjne i nieprodukcyjne). Dla zachowania specyfiki wsi ważne jest planowanie terenów otwartych, które powinny służyć współczesnemu społeczeństwu w takim samym stopniu jak niegdyś rozłogi w utrzymywaniu potrzeb biologicznych (żywność) i społecznych mieszkańców wsi. Dlatego istotne jest planowanie takich funkcji wsi, których charakter będzie uwzględniał formy praktyk społecznych odnoszących się zagospodarowania powierzchniowego. Szkice mogą w tym przypadku okazać się niezwykle pomocne, zwłaszcza na etapie identyfikacji podstawowych problemów planowania rozwoju lokalnego związanych z kwestią słabnących relacji społecznych, czy obrazowości i czytelności elementów struktury przestrzeni wsi, które są wyrazem dynamicznych przemian współczesnego świata. Uzyskujemy bowiem informacje na temat jakości przestrzeni życia codziennego poszczególnych osób, miejsc ważnych zarówno z perspektywy indywidualnych doświadczeń, jak i doświadczeń całych społeczności lokalnych.

Wizje wsi w strategiach rozwoju gmin

Oskar Wolski

Wprowadzenie

Polityka jest z założenia procesem zaplanowanym i zorientowanym na osiągnięcie określonych celów praktycznych oraz ideowych. Jej realizacja wymaga przygotowania dokumentów, określających dziedzinę podejmowanej interwencji, i których rolą jest wytyczenie ram interwencji.

Na poziomie lokalnym, na którym odpowiedzialny za prowadzoną politykę jest samorząd gminny, realizacja zadań własnych obejmuje nie tylko zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty, lecz także m.in. realizację polityki rozwoju (Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym; Ustawa z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju). Choć samorzady gminne nie mają ustawowego obowiązku opracowywania „strategii rozwoju”, to jednak biorąc pod uwagę obowiązek realizowania polityki rozwoju, trudno wyobrazić sobie takie działania bez posiadania dokumentu spełniającego tę rolę.

Strategia rozwoju gminy¹ definiuje na ogół wizję obszaru, która określa, jakie cechy będzie on miał, jeśli zawarte w strategii cele zostaną osiągnięte. Wspomniane cele dotyczą aspektów społecznych, gospodarczych i przestrzennych i sumarycznie skupiają się wokół podnoszenia jakości życia na danym obszarze. Strategia obejmuje także opis danego obszaru, identyfikuje jego mocne i słabe strony, określa kierunki rozwoju i działania jemu służące. Ma więc pewien narracyjny charakter, a wizja obszaru nią objętego sama w sobie jest pewnym wyobrażeniem.

Strategia rozwoju, a także zawarte w nich wizje obszaru, którego dotyczą, stanowią przy-

¹ Nazwy sporządzanych dokumentów mogą nieznacznie się różnić, np. „Lokalna strategia rozwoju gminy”, „Strategia rozwoju zrównoważonego gminy” itp.

kłady reprezentacji (formalnych) wsi (Halfacree 2006; Lefebvre 1991)². Lefebvre i Halfacree rozumieją je jako przestrzeń wytwarzaną przez m.in. naukowców, planistów i biurokratów. Grupy te identyfikują to, co jest przeżywane i postrzegane w przestrzeni z tym, co jest wyobrażane o przestrzeni. Oznacza to tworzenie określonych wyobrażeń na jej temat, które są komunikowane, np. za pomocą różnego rodzaju dokumentów, i mają swoje odzwierciedlenie w przestrzeni materialnej. W ten sposób dochodzi więc do „utowarowienia” przestrzeni (wsi).

Formalne wyobrażenia na temat przestrzeni są „dominujące” nad pozostałymi elementami modelu zaproponowanego przez Lefebvre'a/Halfacree'go, czyli praktykami przestrzennymi (wiejskimi lokalizmami) i przestrzeniami reprezentacji (codziennymi życia wiejskiego), choć wszystkie one się przenikają i pozostają w relacji do siebie (Lefebvre 1991; Halfacree 2006; Jones 1995; Svendsen 2004). Sposób, w jaki na siebie oddziałują, jest zmienny, co czyni relacje między nimi pełne napięć. Przykładem takowych jest chociażby to, że przestrzeń postrzegana podlega normom i zasadom, które często są rezultatami przyjętych rozwiązań w aspekcie formalnym, czyli takich, które są zgodne z reprezentacjami formalnymi (komunikatami je reprezentującymi).

Zarówno o reprezentacjach formalnych wsi, jak i rozwoju wsi nie można mówić, nie definiując, czym jest wieś. Co do tego brak jest jednak konsensusu w środowisku naukowym (np. Woods 2009; Halfacree 2006). Częstokroć wieś definiuje albo arbitralnie (to, co naukowcy uznają, że jest wsią; Ilbery 1998), albo w opozycji do miasta. W tym drugim przypadku, który jest dominujący, wieś oznacza obszary niemiejskie oraz procesy społeczne, ekonomiczne, style życia i kultury tam obecne. Biorąc pod uwagę współczesne zróżnicowanie obszarów wiejskich, można założyć, że to w dużej mierze sami mieszkańcy obszarów niemiejskich (oraz ich kultury, wartości, style życia, stopień identyfikacji z miejscem, profesja itd.) kształtują to, czym jest wieś. W związku z tym, budowanie reprezentacji formalnej przez samorządy gminne sprowadza się do definiowania własnej tożsamości wiejskiej. Konsekwentnie, budowane reprezentacje mogą być różne, bo różnie wieś i wiejskość są postrzegane i rozumiane przez aktorów wiejskich, którzy wytwarzają przestrzeń. Na powyższe nakłada się jeszcze problem ciągłości cech społeczno-kulturowych i gospodarczych obszaru, tzn. na ile aktorzy wiejscy, budując reprezentację własnego obszaru wiejskiego (wsi), chcą być „wiejscy”, na ile chcą być postrzegani jako gmina „wiejska”, gmina „rolnicza”, gmina „tradycyjna”, a na ile chcą zerwać z wiejską spuścizną i być „miejscy”, czy też „zmodernizowani”.

W przypadku reprezentacji formalnych, takich jak dokumenty strategiczne na poziomie lokalnym (gminnym), warto wskazać, że współcześnie ich budowanie nie musi być dziełem tylko naukowców, planistów i biurokratów, bowiem w przygotowaniu tych dokumentów uczestniczą przedstawiciele całej społeczności wiejskiej. Uczestnictwo to odbywa się zarówno poprzez formalne (wynikające z obowiązków narzuconych samorządom gminnym przez ustawodawcę w związku z uczestnictwem społeczeństwa w procesie), jak i nieformalne kanały. Przy czym, w praktyce ma ono charakter najczęściej jedynie konsultacji, czy też możliwości wnoszenia poprawek do projektów.

Dylematy kształtowania reprezentacji wsi mogą mieć swoje źródło zarówno w samych aktorach wiejskich, o czym już wspomniano, jak i mogą być następstwem przemian obszarów wiejskich w ogóle, zwłaszcza ich dynamiki i kierunku. Gospodarka wiejska w coraz mniejszym bowiem stopniu oparta jest na rolnictwie, a coraz bardziej jest wielofunkcyjna

² Więcej o wytwarzaniu przestrzeni wg Lefebvre i potrójnie złożonym modelu badań przestrzeni wiejskiej wg Halfacree'go, czytelnik znajdzie w pracy M. Wójcika pt. *Koncepcja „przedstawień przestrzennych” (spatial representations). Geneza, rozwój i wyzwania dla badań geograficznych*, w niniejszym zbiorze.

(np. Baldock i in. 2001; van der Ploeg i in. 2000; Marsden 1999; Galdeano-Gomez i in. 2010). Zmiany w tkance społecznej wsi wykazują się być może jeszcze większą dynamiką, bowiem związane są przede wszystkim z migracjami, w tym urbanizacją i kontrurbanizacją (np. Boyle, Halfacree 1998), a w dalszej kolejności z pewnymi, mającymi charakter globalny, procesami, takimi jak m.in. konsumpcjonizm, atomizacja, czy zmieniające się wzorce postępowania i komunikowania. Ponadto, migranci stanowią zróżnicowaną grupę, częstokroć różniącą się od ludności miejscowej choćby stylami życia, a wynikające z tego interakcje stanowią wyzwanie dla lokalnej kultury (Terluin 2003; Wójcik 2012). Te składowe przemiany wsi wpływają na jej społeczne wyobrażenie. Wieś nie jest współcześnie postrzegana jako przestrzeń produkcyjna, w pewien sposób jednowymiarowa, prosta i czytelna. Przeciwnie, jest także przestrzenią konsumpcji (Cloke 2006): aktywności turystycznej, rekreacyjnej, kulturowej czy społecznej, a także umożliwiającą obcowanie z naturą (np. Murdoch, Pratt 1993; Marsden 1999; Crouch 2006; Halfacree 2012; Wójcik 2012).

I. Terluin (2003) podsumowuje współczesne procesy zachodzące na obszarach wiejskich za pomocą trzech typów dynamik. Pierwszy stanowi dynamika terytorialna, na którą składają się obecne w danym obszarze (i nigdzie indziej) uwarunkowania lokalne i regionalne, struktury, tradycje przedsiębiorczości, publiczne i prywatne sieci powiązań, etyka pracy, tożsamość regionalna, poziom partycypacji oraz atrakcyjność środowiska kulturalnego i naturalnego. Typ drugi to dynamika zmian ludnościowych, która jest nadawana zarówno przez przyrost naturalny, jak i migrację. Typ trzeci odwołuje się z kolei do dynamiki procesów globalnych, niejako dotykających wszystkie obszary wiejskie. Proces globalizacji, pod wpływem którego znajdują się obszary wiejskie, tworzy powiązania tego, co lokalne, z tym, co globalne.

Pomimo zróżnicowania wsi, na pewnym poziomie uogólnienia jej problemy są dosyć uniwersalne, bo dotyczą sposobu dostosowania się do zmiennych warunków życia społeczno-gospodarczego i kulturowego na wsi (Wolski 2018a). Za próbę jego rozwiązania można traktować – ponownie – sformułowanie wizji obszaru. To wizja wyraża to, w jaki sposób samorząd lokalny (wieś, aktorzy wiejscy) chce funkcjonować w zastanej rzeczywistości, a reprezentacja formalna wsi stanowi komunikat jej dotyczący.

Choć praca dotyczy praktycznych aspektów zarządzania procesem rozwoju na szczeblu lokalnym – strategii rozwoju gminy – koncentruje się przede wszystkim na aspekcie poznawczym. Taki też charakter mają pytania badawcze, na które odpowiedź stanowi jej cel. Pytania te wynikają z zarysowanego powyżej problemu, którego podsumowanie można przedstawić za pomocą wzajemnie przenikających i zapętlających się terminów: polityka lokalna – wizja – reprezentacje formalne przestrzeni – wiejskość – obszar wiejski – polityka lokalna. Wspomniane pytania są następujące:

- Jak samorządy gminne rozumieją pojęcie wizji (rozwoju) obszaru wiejskiego w strategiach rozwoju?
- Czy wizje i wynikające z nich cele rozwojowe (strategiczne lub operacyjne) zawierają nawiązania do „wiejskości”, „wsi”, „tradycji”, „tożsamości” i im podobnych? Jeśli tak, to jak je rozumieją? Czy wizje odwołują się do wiejskich lokalizmów, rozumianych jako cechy specyficzne i wyróżniające dany obszar wiejski na tle innych?
- Jaka jest rola rolnictwa w procesie planowania strategicznego? Czy wizje/cele zawierają nawiązania do lub są zgodne z wiodącą funkcją³ obszaru wiejskiego?

³ Zgodnie z typologią zaproponowaną przez M. Stanny i A. Rosnera (2014).

- Czy strategie rozwoju podkreślają indywidualność poszczególnych miejscowości⁴ (wyodrębnionych na poziomie lokalnym części obszaru wiejskiego)? Czy poszczególne miejscowości odgrywają własną rolę w procesie rozwoju gminy?

Razem, odpowiedzi na powyższe pytania pozwoliły ustalić, jaka jest reprezentacja formalna wsi (obszaru wiejskiego i miejscowości, które były obszarem badań w projekcie) w strategiach rozwoju gmin.

Metodyka

Przedmiotem badań było 20 strategii rozwoju wybranych gmin wiejskich lub miejsko-wiejskich (przede wszystkim w częściach poświęconych obszarom wiejskim takich gmin), do których należały miejscowości będące obszarem badań w projekcie „Reprezentacje przestrzenne osiedli wiejskich w Polsce”⁵. W szczególności, uwagę poświęcono reprezentacjom formalnym wsi za ich pomocą budowanym i w nich zawartych.

Strategie rozwoju są dokumentami najbardziej powszechnymi ze wszystkich dokumentów strategicznych i planistycznych na szczeblu lokalnym, zarówno ze względów praktycznych, jak i prawnych (np. w porównaniu lokalnymi programami rewitalizacji, których sporządzanie wiąże się bezpośrednio wyłącznie z realizacją tejże rewitalizacji, lub lokalnymi strategiami rozwoju, których sporządzanie wynika z realizacji programu LEADER/RLKS finansowanego w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich UE), a także posiadają rzeczywisty wpływ na realizację polityki lokalnej w perspektywie średniookresowej (np. w porównaniu do planów odnowy miejscowości, które często mają charakter dokumentów jedynie „wspierających” rozwój oddolny i celowy). Ich rolę można także zrozumieć z perspektywy wspomnianego wcześniej modelu badań przestrzeni wg Lefebvra/Halfacree’go, gdzie reprezentacjom formalnym przypisuje się istotne, wręcz dominujące miejsce w procesie wytwarzania przestrzeni. Biorąc pod uwagę przesłanki praktyczne i teoretyczne, można stwierdzić, że wizja obszaru (jego reprezentacja formalna), zawarta w tym dokumencie ma przełożenie na to, jak wygląda życie na wsi.

Jako że sam dobór wsi do badań projektowych można nazwać pewną reprezentacją (choć innego typu, niż analizowana w niniejszej pracy), reprezentacje formalne wsi wyrażone między innymi wizją obszaru i jego celami rozwojowymi można nazwać „reprezentacją reprezentacji”. Spis tych dokumentów zawarto na końcu pracy.

W pracy zastosowano jakościowe metody badań. Przeprowadzono analizę treści (Babbie 2007) strategii rozwoju wybranych gmin. Kodowaniu podlegały treści (komunikaty) jawne i ukryte (czyli te, które niebezpośrednio zostały wyrażone takim, a nie innym doбором słów, kontekstem, prezentacją treści itd., a także wyrażające pewien głębszy sens). Analizując treści, poszukiwano odpowiedzi na sformułowane pytania badawcze. Zastosowano także wybrane założenia teorii ugruntowanej, tzn. nie stawiano hipotez co do tego, jaka jest – ogólnie rzecz ujmując – formalna reprezentacja wsi w analizowanych dokumentach i w jaki sposób jest ona budowana. W zamian, kodowano możliwie największą liczbę, którymi były słowa i zwroty opisujące wizje obszaru, ze szczególnym uwzględnieniem m.in. takich słów kluczowych jak wspomniane: „wieś”, „wiejskość”, „tradycja”, „tożsamość”, wynikających z charakterystyki typu funkcjonalnego gminy lub do-

⁴ Wszystkie, stanowiące obszar badań miejscowości posiadały status sołectwa, z wyjątkiem Czerwonej, która jest integralną częścią wsi Gronowiec (gmina Lasowice Wielkie).

⁵ NCN 2014/13/B/HS4/00481. O wyborze sołectw (osiedli wiejskich) do badań w ramach projektu pisze M. Wójcik w niniejszej pracy.

tyczących samych miejscowości. Interpretując uzyskane wyniki, zastosowano metodę ekspercką.

Rezultaty badań

Wybrane zagadnienia dotyczące przygotowania strategii rozwoju

Strategie rozwoju gmin zostały przygotowane albo samodzielnie przez samorządy, albo prace zlecono podmiotom zewnętrznym. Za strategię opracowaną samodzielnie uznano taką, która nie posiadała nazwy ani logotypu podmiotu zewnętrznego. Takową posiadały gminy: Baranów, Bielsk Podlaski, Biskupiec, Darłowo, Dzierżążnia, Gdów, Goszczyn, Jelcz-Laskowice, Lasowice Wielkie, Lelis, Oborniki, Otmuchów i Przeworsk. Pozostałe gminy (Baborów, Bytów, Cisek, Nysa, Pakosławice, Promna i Wiązownica) posiadały strategię przygotowane przez podmioty zewnętrzne lub przy ich współpracy.

W obu przypadkach przy opracowaniu dokumentów mogła uczestniczyć społeczność lokalna. Jej uczestnictwo mogło mieć dwojaki charakter. Pierwszy dotyczy uczestnictwa w badaniach sondażowych realizowanych przez samorządy lub podmioty zewnętrzne opracowujące dokument (strategie następujących gmin zawierały rozdziały lub załączniki przedstawiające treść ankiety lub rezultaty badań⁶: Baranów, Bielsk Podlaski, Biskupiec, Bytów, Cisek, Darłowo, Gdów, Goszczyn, Lasowice Wielkie, Nysa, Oborniki⁷, Przeworsk i Wiązownica). Drugi dotyczy bezpośredniego uczestnictwa w przygotowaniu treści dokumentu (o którym świadczyła lista zaangażowanych osób przedstawiona w dokumencie, co dotyczyło gmin Baranów i Goszczyn). Możliwe jednak, że część strategii nie zawierała informacji o uspołecznieniu procesu jej przygotowania.

Zakres merytoryczny w większości przypadków był podobny, choć objętość i jakość przygotowania poszczególnych zagadnień poświęconych czy to diagnozie stanu gminy, czy planowaniu strategicznemu były różne. Horyzont czasowy strategii wynosił od sześciu (Dzierżążnia) do siedemnastu lat (Bielsk Podlaski). W przypadku ośmiu strategii nawiązywał on do okresów programowania polityki unijnej, tzn. że strategię sięgały w przyszłość do 2020 roku.

Wizja (wsi?)

Spośród 20 analizowanych strategii rozwoju, cztery (gmin Bielsk Podlaski, Darłowo, Dzierżążnia i Przeworsk) nie zawierały komunikatu nazwanego „wizją”. W tych, gdzie sposób rozumienia pojęcia „wizja” został przedstawiony komunikatem jawnym (Baranów, Bytów, Cisek, Lelis, Pakosławice i Promna), jest ona rozumiana jako wyraz aspiracji i wyobrażeń na temat przyszłości obszaru, wyraz możliwości działania samorządu i lokalnej społeczności, pożądaną obraz przyszłości, do jakiej dążą, a także samo dążenie do realizacji celu głównego. Ogólnie jednak wizje – w tym w komunikatach niejawnych – wskazują pewne cechy obszarów, które uwzględniają interesy różnych aktorów wiejskich (najczęściej są to mieszkańcy, przedsiębiorcy, inwestorzy i turyści) i zapewniają im odpowiednie możliwości.

⁶ W większości przypadków, w strategiach wskazywano, że na kształt dokumentu wpływ miały przeprowadzone konsultacje społeczne. Niemniej, w związku z brakiem wyjaśnień na temat ich zakresu i metodyki, w niniejszej pracy zrezygnowano z posłużenia się informacjami o konsultacjach jako wyznacznikiem uspołecznienia procesu opracowania strategii.

⁷ Ankieta została skierowana do pracowników jednostek organizacyjnych urzędu miasta i gminy Oborniki.

Odniesienie do szeroko rozumianej wiejskości ogranicza się w strategiach rozwoju właściwie do pewnej tradycji, tożsamości i folkloru i najczęściej ma miejsce na poziomie opisu celów operacyjnych (działań rozwojowych) (Biskupiec, Dzierżążnia, Gdów, Goszczyn, Lelis, Oborniki, Pakosławice i Promna) lub zadań rozwojowych (Baranów i Bytów), rzadziej na poziomie opisu wizji i celów strategicznych (Cisek, Goszczyn, Lasowice Wielkie i Oborniki), a więc pojawia się dopiero na niższych szczeblach procesu planowania strategicznego. W przypadku strategii gminy Baborów, na poziomie opisu celów strategicznych odwołano się także do sielskości wsi, natomiast w strategii gminy Goszczyn, na poziomie opisu celów operacyjnych, do wartości życia wiejskiego.

Jednocześnie, to, co można utożsamiać z wsią, rzadko kiedy było w strategiach zdefiniowane. Najczęściej w tym kontekście pojawiały się dosyć ogólne stwierdzenia, co stanowi o wyjątkowości obszaru (wiejskiego), tradycji, tożsamości czy wartościach, choć niejednokrotnie przypisywano im ważną rolę w procesie rozwoju. Opisywano je poprzez historię obszaru, zwyczaje, inwentaryzację dziedzictwa kulturowego, realizowane imprezy kulturalne (w czym można się doszukać także lokalizmów), czy odniesienia do rolnictwa. Należy przy tym wyjaśnić, że „tradycyjny” bywał rozumiany jako „odbywający się raz do roku” „cykliczny”, a jeśli rozumiany był jako „od zawsze”, to raczej w ujęciu metaforycznym, bowiem nie wskazywano konkretnej przyczyny leżącej w przeszłości obszaru, punktu na osi czasu, do którego taka tradycja miałaby się odwoływać. Jeśli tradycje rozumieć jako „tradycyjne imprezy”, to w nawiązaniu do poprzedniego zdania należy stwierdzić, że to kalendarz imprez kulturalnych definiował, czym jest tradycja (a raczej „tradycyjne imprezy”). Podobnie rzecz miała się z „tożsamością” czy „wartościami” wsi, gdzie słowa te stosowane było bardziej jako zabieg językowo-stylistyczny, w związku z chęcią podkreślenia cech obszaru i wzbudzenia pewnych skojarzeń.

W strategiach rozwoju powoływano się także na tożsamość regionalną, której czytelność była – w porównaniu do wiejskości obszaru – wyższa. Zakorzenie obszaru uwidocznione było w wizji rozwoju gminy Nysa („Śląsk”) oraz celach i zadaniach rozwojowych gmin Bytów („Kaszuby”), Cisek („Śląsk”), Lasowice Wielkie („Śląsk Opolski”) i Lelis („Kurpiowszczyzna”). Powszechne były odniesienia także do tożsamości lokalnej.

Jedynie w strategii gminy Goszczyn odniesiono się w wizji obszaru do jego wyróżników, czy lokalizmów, gdzie wspomniano o tradycjach sadowniczych wokół których zbudowano elementy wizji („Rolnicy kultywować będą tradycje sadownicze, produkując owoce o najwyższych standardach światowych”, Strategia rozwoju gminy Goszczyn 2003–2018, s. 46). W innych przypadkach, jeśli lokalizmy się pojawiły, dotyczyły lokalnych zwyczajów i „tradycji”, w postaci np. Regionalnych Zawodów Dekarzy (Lasowice Wielkie). Nie były

to więc elementy, o które oparto wizje lub cele strategiczne rozwoju obszaru wiejskiego, choć mogły rzeczywiście wpływać na odczuwaną tożsamość.

W strategiach rozwoju gmin, definiując obszar się jako „wiejski”, ma się na myśli trzy konteksty znaczeniowe. W pierwszym, „wiejski” wyraża typ gminy, pewną kategorię administracyjno-prawną obszaru (gmina wiejska). W drugim, przymiotnik ten wykorzystuje się by wytłumaczyć podobieństwa obszarów lub skalę zjawisk na nich zachodzących, zazwyczaj problemowych oraz by zaprezentować ich przyczynę (np. „Struktura podmiotowa gospodarki gminy podlega przemianom **zgodnym z trendami obserwowanymi w terenach wiejskich** subregionu”, Strategia rozwoju gminy Goszczyn 2003–2018, s. 24; „Niska gęstość zaludnienia w gminie Gdów **jest spowodowana wiejskim charakterem** gminy”, Strategia rozwoju gmin Gdów do roku 2020, s. 7; „Istotnym problemem jest również migracja osób młodych i wykształconych z obszaru gminy w celu poszukiwania pracy, **zjawisko to należy jednak uznać za powszechne w większości gmin wiejskich w kraju**”, Strategia rozwoju gminy Przeworsk na lata 2016–2020, s. 64; podkreślenia własne autora). W trzecim kontekście, „wiejski” wyraża specyfikę (rozwojową) obszaru, co zwłaszcza jest widoczne w przypadku gmin miejsko-wiejskich. Zauważa się tam, że potrzeby rozwojowe miasta i wsi są różne (np. „wyeksponowanie na poziomie wizji charakteru gminy pod względem administracyjnym sankcjonuje uwzględnienie w „Strategii” **specyficznych potrzeb miasta i obszarów wiejskich**”, Strategia Rozwoju Gminy Nysa na lata 2014–2023, s. 16; podkreślenia własne autora) lub wskazuje się na wieś jako podmiot działań („Zasada partnerstwa rozumiana jako planowa i celowa **współpraca pomiędzy (...) wsią i miastem**”, Strategia rozwoju miasta i gminy Jelcz-Laskowice na lata 2007–2015, s. 46; podkreślenia własne autora).

Podsumowując, wizje i cele rozwoju zawarte w strategiach analizowanych gmin są formułowane według dosyć podobnego schematu, który zawiera odniesienia do poprawy jakości (warunków) życia, stanu infrastruktury, atrakcyjności obszaru (dla mieszkańców, inwestorów, turystów), cech społeczności, położenia i wiodącej funkcji obszaru (ale właściwie tylko wtedy, gdy funkcją dominującą jest rolnictwo, o czym więcej w kolejnym podrozdziale pracy). Brakuje w nich, z nielicznymi wyjątkami, które wskazano, czytelnych odniesień do wiejskości i tego, co z nią może być powiązane, a także do wiejskich lokalizacji. W konsekwencji, nie podkreślają one specyfiki obszarów wiejskich.

Niezabyszewo

Nasiadki

Rolnictwo w procesie planowania strategicznego i funkcja obszaru wiejskiego

Pomimo tego, że gminy reprezentują różne typy funkcjonalne, w wizji lub celach rozwojowych każdej z nich, z wyjątkiem gminy Jelcz-Laskowice, obecne jest rolnictwo. Rola rolnictwa w rozwoju określana jest różnie, zależnie od specyfik lokalnych gospodarek. Niemniej, nie ma zależności między znaczeniem rolnictwa w gospodarce gminy, wyrażonym jej typem funkcjonalnym, a najwyższym poziomem planowania strategicznego, na którym ono występuje. W gminach, gdzie rolnictwo jest funkcją dominującą, w strategiach pojawia się ono na wszystkich poziomach, od wizji (poziom najwyższy) po zadania rozwojowe (poziom najniższy). Podobnie, na najwyższym poziomie planowania (jako wizja) pojawia się ono w gminach, których rolnictwo jest dominujące, przeważające lub jest jednym z równoważnych sektorów gospodarki (tab. 19).

Tabela 19: Związek między typem funkcjonalnym gminy a rolą rolnictwa w planowaniu strategicznym

Gmina	Typ funkcjonalny	Najwyższy poziom planowania strategicznego, na którym odniesiono się do rolnictwa*
Baborów	dominacja rolnictwa wielkoobszarowego	wizja
Baranów	przewaga funkcji rolniczej	cele operacyjne
Bielsk Podlaski	dominacja rolnictwa tradycyjnego	cele strategiczne**
Biskupiec	dominacja rolnictwa wielkoobszarowego	cele operacyjne
Bytów	wielofunkcyjne, równowaga sektorów	cele operacyjne
Cisek	przewaga funkcji rolniczej	cele strategiczne
Darłowo	dominacja rolnictwa wielkoobszarowego	cele strategiczne**
Dzierżążnia	dominacja rolnictwa tradycyjnego	cele operacyjne**
Gdów	wielodochodowe, rozdrobnione rolnictwo	cele operacyjne
Goszczyń	przewaga funkcji rolniczej	wizja
Jelcz-Laskowice	zurbanizowane, redukcja funkcji rolniczej	brak
Lasowice Wielkie	przewaga funkcji rolniczej	cele operacyjne
Lelis	dominacja rolnictwa tradycyjnego	wizja
Nysa	zurbanizowane, redukcja funkcji rolniczej	cele strategiczne***
Oborniki	zurbanizowane, redukcja funkcji rolniczej	cele operacyjne
Otmuchów	wielofunkcyjne, równowaga sektorów	wizja
Pakoślawice	dominacja rolnictwa wielkoobszarowego	zadania rozwojowe
Promna	dominacja rolnictwa tradycyjnego	wizja
Przeworsk	przewaga funkcji rolniczej	cele operacyjne**
Wiązownica	dominacja rolnictwa tradycyjnego	cele strategiczne

Uwagi: * Poziomy planowania strategicznego od najwyższego do najniższego: wizja rozwoju, cele strategiczne (obszary strategiczne), cele operacyjne (pole operacyjne, działania rozwojowe, priorytety), zadania rozwojowe (projekty). Dodatkowo, nie w każdej strategii występują wszystkie cztery poziomy, dlatego wizje rozwoju i cele strategiczne uznano za poziomy najwyższe, a cele operacyjne i zadania rozwojowe za poziomy najniższe; ** - brak wizji rozwoju; *** - rolnictwo pojawiło się nie w samej treści celu strategicznego, ale w opisie do tego celu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Stanny, Rosner 2014 i strategii rozwoju wybranych gmin.

W przypadku gmin, których gospodarki oparte są na rolnictwie w największym stopniu (dominacja rolnictwa), wizje i cele rozwojowe są tylko częściowo zgodne z profilem gospodarczym. Świadczy o tym wspomniany już fakt, że rolnictwo bywa obecne na najniższych poziomach planowania przestrzennego (Pakośćawice – zadania rozwojowe, Biskupiec i Dzierżążnia – cele operacyjne). O takiej zgodności można jednak mówić w dwu przypadkach. Pierwszym, kiedy gmina opiera swoją gospodarkę na rolnictwie i plasuje je wysoko w hierarchii planowania strategicznego (Baborów, Bielsk Podlaski, Darłowo, Lelis, Promna i Wiązownica), oraz drugim, kiedy gmina wykazuje się wielofunkcyjnym lub zurbanizowanym typem funkcjonalnym, a jej wizja i cele strategiczne dotyczą różnych aspektów rozwoju gospodarczego (przede wszystkim miejsko-wiejskie gminy Bytów, Nysa i Oborniki). Wskazać przy tym należy, że na najwyższych poziomach planowania strategicznego samorządy prezentowały dużą rozpiętość celów rozwojowych, które dotyczyły różnorodnych aspektów rozwoju społeczno-gospodarczego, a tym samym podnoszenia jakości życia mieszkańców. W skrajnych przypadkach, prowadziło to jednak do pewnych paradoksów, jak np. zestawienie cech obszarów zurbanizowanego i rolniczego – a więc różnych w swej charakterystyce, także przestrzennej – w wizji rozwoju gminy Goszczyn.

Indywidualność miejscowości i ich rola w procesie rozwoju lokalnego

Strategie rozwoju gmin, pomimo tego, że są dokumentem na poziomie lokalnym, w zdecydowanej większości nie podkreślają wyjątkowości miejscowości wchodzących w skład gmin. Jedynie w dwóch przypadkach poszczególnym miejscowościom przypisano miejsce w procesie rozwoju gminy, choć dokonano tego w różny sposób. Sołectwo Księżę Pole, w gminie Baborów, cechuje się unikatowym układem przestrzennym, który w dokumencie został dostrzeżony i zakwalifikowany jako atut w kontekście ładu przestrzennego. W strategii zawarto także krótkie rozważania na temat tego, czy atut ten może przyczynić się do rozwoju tej miejscowości. W strategii gminy Bytów każde z sołectw stanowiło – samodzielnie lub wspólnie z innymi, maksymalnie dwoma – wydzielony obszar problemowy. W takim ujęciu sołectwo jest podstawową jednostką przestrzenną rozwoju lokalnego, bowiem, jak zauważono w strategii: „Obszar gminy Bytów jest zróżnicowany pod względem funkcjonalnym” (Strategia rozwoju gminy Bytów na lata 2015–2025, s. 79). Pomimo tego, że podobne stwierdzenia pojawiały się także w innych strategiach, w żadnej z nich nie miało to przełożenia na skalibrowanie diagnozy społeczno-gospodarczej do obszaru miejscowości. O ile unikatowość Księżego Pola decydowała o tym, że w strategii rozwoju gminy Baborów poświęcono mu osobne miejsce (a nie każda miejscowość posiada tego typu walor), o tyle podejście, jakie zastosowano przy opracowywaniu strategii gminy Bytów możliwe było do zaadaptowania niezależnie od stopnia unikatowości zasobów miejscowości czy całej gminy.

W pozostałych strategiach (ale także i w dwu wyżej przywołanych), indywidualny charakter miejscowości został sprowadzony do następujących zagadnień: inwentaryzacji przestrzennej (np. zabytki, cenne obiekty przyrodnicze, inne zasoby materialne, opis lokalizacji infrastruktury technicznej), przedstawienie rysu historycznego, lokalizacji zakończonych lub planowanych inwestycji, lokalizacji różnego typu instytucji, opisu zagadnień demograficznych, opisu wybranych cech społeczeństwa (np. aktywności, postaw, ale też obecności jednostek ochotniczej straży pożarnej, czy kół gospodyń wiejskich) oraz opisu wybranych zagadnień gospodarczych (np. podmioty gospodarcze). Jednocześnie, zagadnienia te nie występowały łącznie w każdym dokumencie, a selektywnie.

Jeśli sołectwo rozumieć jako społeczność lokalną, mieszkańców, działających na jego terenie lokalnych liderów (w tym sołtysów i rady sołeckie) lub przedstawicieli organizacji pozarządowych, można mówić o ich upodmiotowieniu w procesie rozwoju poprzez nadanie im roli aktorów rozwoju lokalnego: partnerów, podmiotów wspierających lub realizujących działania⁸. Taką rolę, wyrażoną przypisaniem ich do poszczególnych celów (zadań), pełnią one w strategiach rozwoju gmin: Baborów, Dzierżążnia, Gdów, Goszczyn, Lasowice Wielkie i Promna.

Podsumowanie

Reprezentacje przestrzeni stanowią koncepcję rozwijaną w studiach geograficznych już od dłuższego czasu (np. Harvey 1989; Soja 1996). Kluczowa dla rozwoju tej koncepcji była praca Lefebvre'a (1991). Pomimo faktu, że zagadnienie reprezentacji wsi jest jednym z nowych pól zainteresowań geografii wsi (Woods 2009; Wójcik 2012), doczekały się one konceptualizacji w postaci modelu badań przestrzeni wiejskiej autorstwa Halfacree'go (2006), który także opiera się na teorii wytwarzania przestrzeni („uprzestrzennienia”).

Jednym z aspektów wytwarzania przestrzeni wiejskiej są jej formalne reprezentacje, tzn. wyobrażenia naukowców, planistów, czy biurokratów na jej temat, zawarte w różnego typu dokumentach i materiałach, które jednocześnie dąży do dominacji nad pozostałymi elementami procesu produkcji przestrzeni. Wpływ ten nie jest jednak jedynie teoretyczny. Wydaje się bowiem, że szczególnie istotne jest wyobrażenie wsi zawarte w dokumentach strategicznych, dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego wsi, bowiem te mają bezpośredni wpływ na życie na wsi – jego jakość i pewną specyfikę związaną z miejscem. Wpływ ten szczególnie zaznacza się w skali lokalnej. O ile dokumenty strategiczne na szczeblu ponadnarodowym (np. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich UE), krajowym (PROW krajów członkowskich), a nawet regionalnym (strategie rozwoju obszarów wiejskich województw) stanowią pewną wykładnię dla dokumentów niższego szczebla i wytyczają bardziej ogólne ramy zarządzania procesem rozwoju, o tyle strategie rozwoju gmin są dokumentem precyzyjnie wyznaczającym nie tylko kierunki rozwoju gminy, ale też konkretne cele i zadania rozwojowe, z którymi gmina ma zamiar się zmierzyć. Są tak-

⁸ Z listy tej wyłączono przedsiębiorców i prywatnych inwestorów, jako że ich udział w realizacji celów rozwojowych wiązał się najczęściej z wniesieniem kapitału, lub samej realizacji pewnych, nakreślonych w celach, działań. O ile można także i w ich przypadku mówić o upodmiotowieniu, to raczej wynika ono z partnerstwa biznesowego, a nie na płaszczyźnie partycypacji społecznej.

że dokumentami silnie związanymi z danym obszarem. Obszarem niewielkim, bowiem znajdującym się na najniższym szczeblu planowania procesu rozwoju. Dla mieszkańców danej gminy nie są więc pewnymi, wręcz „abstrakcyjnymi” dokumentami, z których zapisami nie widzą związku i z którymi się nie utożsamiają; są bowiem dokumentami, w których przygotowaniu sami mogli uczestniczyć, które są „ich”.

O zakorzenieniu dokumentu świadczy też fakt, że bywa on przygotowywany w różny, „lokalny” sposób, „po swojemu”, tzn. z przeznaczeniem takiej, a nie innej kwoty z budżetu gminy na jego opracowanie, przy zastosowaniu takich, a nie innych metod opracowania, co prowadzi do powstania opracowań o różnej zawartości merytorycznej i jakości. Zróżnicowanie strategii rozwoju pod tym względem to pierwszy wniosek z przeprowadzonych na potrzeby niniejszej pracy badań, choć trudno wskazać jakiegokolwiek zależności między cechami tych dokumentów a typem gminy (wiejska czy miejsko-wiejska), jej typem funkcjonalnym (uogólniając, rolnicza czy nierolnicza), autorem opracowania (samorząd gminny czy podmiot zewnętrzny), czy poziomem uspołecznienia procesu przygotowania dokumentu (diagnoza stanu i potrzeb obszaru w oparciu o wyniki badań społecznych lub w oparciu o wiedzę urzędników, obecność mieszkańców w zespołach opracowujących strategię lub jej brak). Gdyby porównać strategię rozwoju gmin do książek, można stwierdzić, że strategię może cechować wyrafinowanie godne bestsellerowej książki ekskluzywnie wydanej w twardej oprawie lub prostota obecna w książkach z miękką oprawą, w wydaniu kieszonkowym. Jednakże, sposób wydania nie decydował o zawartości. Strategię przygotowujące samodzielnie przez samorządy częściej bowiem cechowały się prostą strukturą dokumentu, mniejszą objętością, a nawet prostotą języka, jednak wykazywały dobre rozeznanie lokalnych wyzwań rozwojowych, a przez to były przydatne. Choć ocena aspektu merytorycznego strategii nie była celem pracy, powyższe ilustruje przejście od wymiaru teoretycznego do praktycznego opracowywania strategii rozwoju gmin, a także ukazuje kontekst dla pozostałej części podsumowania i wniosków.

Strategie rozwoju gmin powinny być dokumentem nie tylko o zasięgu lokalnym, lecz także spojrzeniem z zewnątrz na konkretną wieś (osiedle wiejskie). Można zadać pytanie, gdzie, jeśli nie w tym dokumencie, należałoby podkreślać indywidualność i tożsamość pojedynczych wsi? Rezultaty przeprowadzonych badań wskazują jednak, że strategię to w większości dokumenty, które te cechy zacierają, zarówno w kwestiach pozytywnych (posiadanie wyjątkowego atutu przez miejscowość), jak i negatywnych (obserwowane problemy). Z pewnością cały obszar gminy ma podobne cechy, ale trudno wyobrazić sobie całkowitą jego homogeniczność. Traktowanie sołectw głównie jako jednostki przestrzennej prowadzonych inwentaryzacji wydaje się niedostateczne, biorąc pod uwagę, jak wiele inicjatyw rozwojowych podejmowanych jest na tym szczeblu (EC 2017), w Polsce chociażby w ramach wojewódzkich programów odnowy wsi (Idziak, Wilczyński 2013; Wolski 2018b).

Być może brak próby uchwycenia cech poszczególnych sołectw prowadzi do „ekstrapolacji bycia podobnym” na szczebel gminny, bowiem gminy – niezależnie od swoich cech – posiadają zbliżone wizje rozwoju. Pewne komunikaty w nich zawarte są dosyć uniwersalne, a same wizje w zdecydowanej większości nie odwołują się do lokalizmów, a tym bardziej do ich wiejskiego charakteru (niezależnie czym miałyby być). Sądzę, że część gmin jest – chociażby statystycznie – przeciętna, jednak jeśli wizja rozwoju jest pewnym wyobrażeniem i pożądanym stanem obszaru w przyszłości (a tak definiują ją samorządy gminne), to trudno zrozumieć, dlaczego władze samorządowe i lokalna społeczność pożądamy dla siebie tej przeciętności i „bycia podobnymi” także i w przyszłości. Taka postawa rodzi niezrozumienie w związku z tym, że w większości wizji rozwoju mowa o atrakcyjności mieszkaniowej i inwestycyjnej, przyciąganiu turystów i nowych mieszkań-

ców. Pod dalszą rozważę stawiam więc pytanie, jak tego dokonać, skoro w strategiach rozwoju, które są dokumentem dedykowanym także potencjalnym, przyszłym mieszkańcom i partnerom biznesowym, nie podejmuje się próby tworzenia wyróżników obszaru? Współcześnie uważa się, że to właśnie specyfika miejsca ma istotne znaczenie w procesie rozwoju (np. Bosworth, Atterton 2012; Bryden, Dowe 1998; Naldi i in. 2015; OECD 2006; Ray 2000; Ward i in. 2005). Jeśli natomiast miejsca posiadają podobne cechy (tzn. nie posiadają zasobów unikatowych), to w procesie rozwoju lokalnego na znaczeniu zyskuje sposób wykorzystania zasobów (np. OECD 2006; EC 2017), który to zasobom powszechnym może nadać cechy specyficzne (Michalska, Zajda 2011).

Analizowane strategie rozwoju to w dużej mierze strategie rozwoju „gmin”, a nie „gmin (miejsko-)wiejskich”, jeśli nie brać pod uwagę rolnictwa, jako sektora lokalnej gospodarki obecnego w planowaniu strategicznym. Wynika to z faktu, że odniesienia do szeroko rozumianej wiejskości (wartości życia wiejskiego, stylów życia, tożsamości, czy tradycji) są dosyć niejasne. Autorzy strategii nie precyzują, jak rozumieją wiejskość i to, co można z nią wiązać. Nawet wówczas, gdy prezentowane są zagadnienia dotyczące historii obszaru, osadnictwa i kultury, to na ogół nie jest to czynione poprzez pryzmat wiejskiej specyfiki obszaru. Uzyskane wyniki bardzo silnie korespondują z rezultatami badań nad reprezentacją wsi w wojewódzkich programach odnowy wsi w Polsce. Tożsamość i wartości życia wiejskiego są dla społeczności wiejskich obecne (w domyśle od zawsze) i ważne, ale jednocześnie właściwie pozbawione są opisu, czym tak naprawdę są (Wolski 2019). Stąd można przypuszczać, że taka wiejskość – jeśli mowa o zespole pewnych pojęć symbolicznych – to w dużej mierze mit wiejskości (Górka 2011). Mit ten jest jednak unowocześniony i dostosowany do celów opracowania, bowiem strategie z reguły nie odwołują się do takich elementów życia na wsi jak jego sielskość (zob. Bell 2006; Mingay 1989; Short 1991), a samorządy starają się być „postępowe”.

Kontekst, w jakim pojawia się przymiotnik „wiejski” w strategiach rozwoju, również dotyczy pewnej reprodukcji powszechnych i utartych sposobów interpretacji zjawisk. Autorzy strategii niejednokrotnie „idą na skróty”, zamiast poszukiwać przyczyn na poziomie lokalnym zdiagnozowanych problemów. Moim zdaniem w dalszej kolejności taka postawa prowadzić może do bierności i ograniczenia wpływu opracowywanych strategii na rozwój obszaru.

Podsumowując, wiele uwagi we współczesnych studiach wiejskich i przy okazji programowania rozwoju wsi poświęca się zróżnicowaniu obszarów wiejskich i, w konsekwencji, różnej specyfice ich problemów (wyzwań rozwojowych). Jednakże w strategiach rozwoju gmin, czyli obszarów na poziomie lokalnym, gdzie owe zróżnicowanie powinno być najłatwiej zauważalne, podejmuje się zagadnienia zbliżone do siebie, a sama specyfika obszarów wiejskich zanika. Wcześniej wspomniano, że pewne problemy wsi są, uogólniając, podobne, ale uwaga ta dotyczyła pewnej agregacji różnych aspektów rzeczywistości wiejskiej. Niemniej to, co może specyfikę obszarów wiejskich różnicować, czyli ich kultura i tożsamość, jest w strategiach często pomijane i to pomimo faktu, że we współczesnym rozwoju aspekt kulturalny ma duże znaczenie (Bell, Jayne 2010). Tak więc albo specyfika obszarów wiejskich jest przeceniana, albo samorządy gminne powinny w większym stopniu wykorzystywać ją do kreowania i wzmacniania procesów rozwojowych na poziomie lokalnym.

Obrazy wsi w mediach

Przypadek wsi: Zielnowo, Holendry Baranowskie i Miłoszyce

Anita Kulawiak

Wprowadzenie

Media są współcześnie jednym z głównych czynników, które mają wpływ na kształtowanie wizerunków miejsc – miast, wsi, dzielnic, obiektów czy instytucji. Wynika to z faktu, że choć od dawna były one nieodłącznym pośrednikiem społecznej komunikacji, to aktualnie, na skutek znacznego upowszechnienia się mediów (zwłaszcza elektronicznych), ich rola w tym zakresie jeszcze bardziej wzrosła. Są one dziś podstawowym pośrednikiem przekazywania informacji (wiedzy) do opinii publicznej. Należy przy tym podkreślić, że udostępniając ludziom obrazy, informacje, często odpowiednio wyselekcjonowane, media nie tylko wpływają na bieg wydarzeń, ale często same te wydarzenia i obrazy kreują (reprezentacje rzeczywistości), do tego stopnia, że niektórzy autorzy nie wahają się nawet postawić tezy, że współczesna rzeczywistość nie istnieje i mamy do czynienia jedynie z jej symulacją (Baudrillard 2005, McLuhan 2004). Jest to jeden z przejawów uczestnictwa mediów w życiu społecznym. Zdaniem J. Thomsona (2006), media nie opisują po prostu wydarzeń, miejsc czy ludzi, gdyż rola bezpośredniego postrzegania świata została przez nie zmarginalizowana, ale poprzez selekcjonowanie informacji i wybór tylko tych, które mogą zainteresować odbiorcę, aktywnie uczestniczą w tworzeniu współczesnego świata społecznego (Thompson, 2006). Posługują się przy tym różnymi technikami (m.in. sugestywny opis, odwoływanie się do utajonych lęków, stereotypów), dzięki czemu są one w stanie zawładnąć ludzkimi emocjami i reakcjami. Tworzone przez nie treści mają tym samym nieprzewidywalną moc, gdyż nie tylko poruszają serca i umysły ludzi (widzów, czytelników), ale przede wszystkim wywołują w nich określone postawy, poglądy, decyzje, a nawet prowadzą do powstania w ich umyśle pewnego stereotypowego sposobu myślenia, które powoduje, że ludzie postrzegają rzeczywistość tak, jak zostanie ona przedstawiona w mediach (reprezetacja). Wpływ mediów na opinię publiczną był i jest przedmiotem wielu badań naukowych. Badania R. Raileya oraz C. van Dorena, dowiodły, że oglądanie filmów oddziałuje na wzrost świadomości miejsc, które są w nich prezentowane, oraz wpływa na podejmowanie przez turystów decyzji o wyborze celów podróży (Railey, van Doren 1992)

Wielu medioznawców podkreśla, że współcześnie żyjemy w świecie wizerunków – nie-trwałych, budowanych w mediach na potrzeby chwili, ale także etykiet, poprzez które postrzegana jest rzeczywistość. Sam termin wizerunek, z uwagi na to, że stanowi przedmiot zainteresowania wielu dyscyplin naukowych, jest niejednoznaczny. Zdaniem P. L. Pearce'a jest on jednym z tych pojęć, które nie przemijają, z nieokreślonym i zmiennym znaczeniem (Pearce 1988). W języku angielskim (*image*) oznacza obraz, rzeczywistość lub wyobrażenie o niej. Łacińskie *imago* oznacza zaś wzór, pierwowzór, wizerunek, urojenie, marzenie, sen.

W języku potocznym przez pojęcie to najczęściej rozumie się sposób, w jaki dana osoba, rzecz jest przedstawiana i postrzegana, lub też wyobrażenie, jakie funkcjonuje w opinii publicznej, w związku z daną osobą, instytucją czy miejscem. W odniesieniu do miejsca (np. miasta, wsi) wizerunek jest wyrażeniem określającym sumę wierzeń, idei i wyobrażeń, jakie osoba ma w stosunku do niego (Mańkowska-Dudek 2011). Wizerunek medialny, który stanowi przedmiot zainteresowania niniejszego artykułu, w literaturze definiuje się natomiast jako zespół cech i/lub zachowań, które budują obraz danej osoby, miejsca, instytucji, czy sprawy w umysłach odbiorców mediów. Innymi słowy jest to ogólny obraz (np. człowieka, przedmiotu, miejsca) w oczach opinii publicznej (Pisarek 2006). Wyróżnia się dwa wymiary kreowania wizerunku medialnego. Pierwszym jest wizerunek (obraz) tworzony przez właścicieli i użytkowników mediów, drugim jest wizerunek tworzony przez samych zainteresowanych (np. celebrytów, polityków, włodarzy miast, wsi).

Celem artykułu jest określenie obrazu (wizerunku) wsi wykreowanego przez media, głównie przez prasę. Innymi słowy artykuł podejmuje problematykę wizerunku medialnego polskiej wsi. Do analizy wybrano trzy wsie: Zielnowo, Holendry Baranowskie oraz Miłoszyce, które to z różnych powodów stały się rozpoznawalne medialnie. Zielnowo to rodzinna miejscowość byłego lidera Samoobrony – Andrzeja Leppera, Holendry Baranowskie wraz z okolicznymi wsiami to obszar, na którym ma powstać Centralny Port Komunikacyjny „Solidarność”, natomiast Miłoszyce, to rodzinna wieś Tomasza Komendy – mężczyzny, który w 2004 roku został przez sąd skazany za morderstwo, którego, jak się później okazało, nie popełnił.

Źródła i metody badań

Podstawowym materiałem źródłowym wykorzystanym w pracy były artykuły prasowe, które pozyskano w wyniku kwerendy internetowych archiwów prasowych, którą przeprowadzono w miesiącach listopad-grudzień 2018 r. Odwołano się do różnych tytułów – były wśród nich zarówno bardzo popularne i opiniotwórcze tygodniki, tj. „Wprost”, „Newsweek”, „Polityka”, jak też gazety codzienne („Fakt”, „Gazeta Wyborcza”, „Nasz Dziennik”, „Super Express”) i lokalne („Dziennik Toruński”, „Głos Pomorza”, „Głos Koszaliński”). Ich ostateczny wybór zdeterminowany był tematem artykułu, nie zaś tytułem prasy, w którym artykuł ten został opublikowany. Istotnym warunkiem ich wyboru była także możliwość przeszukania ich z wykorzystaniem słów kluczowych i ich określonej kombinacji. W sumie przeanalizowano około 40 różnych artykułów prasowych. Wprawdzie stanowi to tylko niewielką część, ogółu artykułów poświęconych wybranym wsiom, niemniej jednak analizie poddano głównie te, które w poznanie wizerunku wybranych wsi wносиły najwięcej. Warto też dodać, że wybór artykułów prasowych był celowy, gdyż prasa, pomimo że przegrywa w statystykach pod względem liczby bezpośrednich odbiorców z radiem i telewizją, wciąż jest postrzegana jako najbardziej prestiżowe medium i punkt odniesienia dla pozostałych mediów. Należy też zaznaczyć, że z uwagi na różny czas

zaistnienia wybranych wsi w mediach, oraz powód, z jakiego się w nich pojawiły, różna była też dostępność, jakość oraz ilość prezentowanych o nich informacji. Najwięcej artykułów prasowych ukazało się na temat wsi Zielnowo, natomiast najmniej o obszarze wokół Holendrów Baranowskich. Wynika to z faktu, że A. Lepper był wyrazistą postacią i działał w polityce przez 20 lat, z uwagi na jego nagłą, i w opinii wielu osób – nie w pełni wyjaśnioną śmierć, gazety pisały i piszą o nim do chwili obecnej. Natomiast sprawa morderstwa popełnionego na niewinnej dziewczynie, jak większość tego typu informacji, była mocnym, budzącym kontrowersje, ale za to stosunkowo krótkim epizodem medialnym. W przeciwieństwie do dwóch wymienionych, temat wsi w gminie Baranów, z uwagi na fakt, że sprawa potencjalnego dużego lotniska wciąż jest w toku, sporadycznie, ale za to dość regularnie, pojawia się w prasie.

Wizerunek medialny wybranych wsi zaprezentowano w oparciu o metodę analizy zawartości prasy, w tym szczególnie wykorzystano jej podstawowe narzędzie, czyli analizę treści danego przekazu słownego. Metoda ta jest jedną z zasadniczych technik stosowanych w prasoznawstwie (medioznawstwie). Według R. Kowalczyka analiza treści danego przekazu słownego to technika badawcza, która w sposób zobiektywizowany i systematyczny ustala oraz opisuje cechy językowe po to, aby na tej podstawie wnioskować o niejęzykowych własnościach ludzi i agregatów społecznych (Kowalczyk 2012). Jak podkreślają medioznawcy, analiza treści danej wypowiedzi prasowej umożliwia nie tylko formułowanie określonych wniosków, opinii, ocen, poglądów, sądów dotyczących indywidualnych cech jej autora, ale przede wszystkim umożliwia identyfikację określonych uwarunkowań społecznych, jakie oddziałują na świadomość każdego człowieka i wpływają na kształt, cechy oraz charakter jego komunikatów. W konsekwencji analiza ta służy również do badania postaw, jakie mają nadawcy komunikatów wobec przedmiotu ich relacji, co umożliwia także identyfikację swoistych, osobniczych, grupowych a nawet społecznych imponderabiliów, czyli zarówno wartości i norm, na jakich się opierają ich nosiciele, jak i szerszych paradygmatów poznawczych i pragmatycznych przez nich przyjętych w toku oceny, opiniowania, czy wartościowania rzeczywistości oraz jej indywidualnego dekodowania. Zwłaszcza, gdy zwrócimy uwagę na takie kwestie jak dobór faktów oraz stojących za nimi motywów, intencji i emocji, które łącznie sprzyjają kształtowaniu się w świadomości odbiorców nie tylko przekonania o statusie pewnej rzeczywistości, stanowiącej przedmiot relacji prasowej, lecz również wytwarzają swoistą dyspozycję zachowania się. Należy również dodać, że analiza treści prasy może dotyczyć zarówno jej treści werbalnych (tj. dosłownej, linearnej treści przekazu słownego ujętej w wersji pisemnej), jak i niewerbalnych (wizualnych, obrazowych), jak również może być ona przeprowadzona w oparciu o różne kryteria. Wśród nich do najczęściej stosowanych należą: 1. rodzaj materiałów prasowych, 2. forma zewnętrzna materiałów prasowych, 3. tematyka materiałów prasowych, 4. forma gatunkowa materiałów prasowych, 5. stosunek materiałów prasowych do rzeczywistości, 6. ocena i wartościowanie rzeczywistości oraz 7. terytorialne aspekty materiałów prasowych (Kowalczyk 2012). Z punktu widzenia tematu niniejszego artykułu pod uwagę wzięto głównie tematykę wybranych do badań materiałów prasowych oraz ich terytorialne aspekty.

Obraz wsi we współczesnych mediach – ujęcie ogólne

Wieś i jej mieszkańcy od zawsze zajmowały ważne miejsce przede wszystkim w literaturze polskiej. Tematykę tą poruszali wielcy polskiej literatury, malarstwa czy filmu. Tematyka wiejska gości także dość często w telewizji, kinematografii, prasie, w internecie, co przekłada się na wzrost liczby publikacji, filmów, seriali czy artykułów prasowych jej poświęconych. Ich przegląd, nawet pobieżny, pozwala zatem na zdefiniowanie obrazu, jaki wyłania się z tych przekazów medialnych, i, choć różnią się one w szczegółach, można zaobserwować pewną prawidłowość. Ogólnie rzecz ujmując, wieś w mediach przedstawiana jest w dwojaki, w dużej mierze przeciwstawny sposób, ale, co ciekawe, najczęściej z perspektywy tzw. obserwatora z zewnątrz” lub inaczej „obserwatora spoza”. Jest to spojrzenie, które można nazwać uprzedmiotawiającym, gdyż obserwator spoza jest w rzeczywistości kolonizatorem, który zawłaszcza zasnę rzeczywistość, by następnie stworzyć jedynie jej normatywny wizerunek ujęty z jego perspektywy i dostosowany do jego standardów. W rezultacie, media promują i przedstawiają zdecydowanie konserwatywny oraz niestety mocno zbanalizowany sposób myślenia o polskiej wsi, przyczyniając się tym samym do reprodukcji upraszczających schematów myślowych. Z jednej strony, życie wiejskie jest w tych przekazach pokazane przez pryzmat tradycyjnych, pozytywnych, uszlachetnionych wartości, zdarzeń i zachowań, związanych chociażby z konserwatywnym w istocie postrzeganiem roli małżeństwa i rodziny. Jest to zatem swoista arkadia, w której życie toczy się niezmiennie każdego dnia w zgodzie z rytmem dyktowanym przez fundamentalne, ostateczne i niepodważalne prawa natury, uporządkowany i ustrukturyzowany świat klarownych, prostych, łatwych do zrozumienia wartości, decyzji, norm i reguł. W tym przypadku, wieś najczęściej przedstawiona jest przez pryzmat pięknego krajobrazu (pejzażu), życia w harmonii z naturą, bez stresu i pośpiechu tak charakterystycznego dla miasta (wiejska idylla). Wprawdzie jej mieszkańcy też mają swoje problemy, niemniej jednak nie zakłócają one tego „błogiego” życia. W taki sposób wieś przedstawiają m.in. program *Rolnik szuka żony*, czy seriale *Złotopolscy*, *Plebania*, czy też filmy, jak np. *U Pana Boga za piecem*, czy *U Pana Boga za miedzą*. Z drugiej zaś strony, wieś w mediach to również, przestrzeń marazmu, nudy, braku perspektyw, a niekiedy, nawet siedlisko przemocy, zła, patologii. Życie, gdzie ludzie żyją jedynie w ciągłym oczekiwaniu na chwilową lub trwałą zmianę i najczęściej nie mają szansy na poprawę swojego losu. Taki właśnie wizerunek „wiejskości” ukonstytuowany został na przykład we współczesnych produkcjach filmowych – *Arizonie*, *Weselu*, *Cichej nocy* czy *Pokłosiu*. Co ciekawe, w tym obrazie wsi, kobiety są z reguły przedstawiane w dużo lepszym świetle niż mężczyźni. Dominujący w przestrzeni medialnej wizerunek chłopa to bowiem z reguły alkoholik, ze skłonnością do zachowań agresywnych, podczas gdy kobiety najczęściej pokazywane są przez pryzmat osoby zmagającej się z trudną codziennością w roli żony i matki.

Przedstawianie masowo w mediach, takich skrajnych obrazów wsi prowadzi, pomimo pojedynczych prób odkłamania tej wiejskiej rzeczywistości, do utrwalania się w społeczeństwie najbardziej szkodliwych stereotypów. W tym przypadku sprawdza się zatem stwierdzenie amerykańskiej medioznawczyni L. Spigel, która w tekście *Od wieków ciemnych do złotego wieku: pamięć kobiet a seriale telewizyjne* stwierdziła „... popularne wspomnienia są często produkowane przez ważne instytucje społeczne, takie jak telewizja, na tyle intensywnie, że stają się wspomnieniami dominującymi” (K. Jachymek 2018). Nie ulega bowiem wątpliwości, że podobny mechanizm (schemat) mówienia o tzw. polskiej prowincji działa, już od wielu lat w rodzimej przestrzeni medialnej. W tym kontekście warto zatem przyjrzeć się, jaki obraz polskiej wsi kreuje prasa na przykładzie Zielnowa, Holendrów Baranowskich i Miłoszyc.

Zielnowo

Zielnowo to niewielka wieś (licząca około 75 mieszkańców) położona niedaleko Darłowa, w powiecie sławieńskim, w woj. zachodniopomorskim. Wieś ta zaistniała w mediach dzięki Andrzejowi Lepperowi, który od 1980 roku był mieszkańcem Zielnowa i w dość krótkim czasie z prostego rolnika, miejscowego zawadiaki, przeistoczył się w rozpoznawalnego i kontrowersyjnego lidera partyjnego, szefa jednej z dużych partii politycznych – „Samoobrony”. A. Lepper zaistniał w przestrzeni medialnej na początku lat 90. XX w. jako osoba broniąca interesów rolników. Czynnikiem sprzyjającym jego karierze politycznej była trudna sytuacja ekonomiczna w kraju. A. Lepper stał się bowiem znany i rozpoznawalny w momencie pojawienia się protestów rolniczych oraz niezadowolenia społecznego z ówczesnych rządów. A. Lepper był bowiem jednym z tych rolników, którzy wykorzystując sprzyjające jeszcze w latach 80. XX w. warunki ekonomiczne, zaciągnęli olbrzymie kredyty na rozwój swoich gospodarstw, których niestety po zmianie ustroju państwa nie byli w stanie spłacić. Dlatego też w 1991 roku przyłączył się do głodujących rolników pod sejmem, gdzie został przez nich wybrany na wiceprzewodniczącego komitetu protestacyjnego, a rok później brał także udział w okupacji Ministerstwa Rolnictwa, gdzie domagał się oddłużenia gospodarstw rolnych. Od tego czasu jego kariera polityczna nabrała rozpędu. Akcja ta, choć nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, stała się impulsem do założenia przez niego własnej partii politycznej „Samoobrony” działającej pod hasłem: „Nie rzucim ziemi, skąd nasz dług”, która już rok później po raz pierwszy startowała w wyborach do parlamentu, uzyskując poparcie na poziomie blisko 3% (Kwiatek 2003). W 1995 roku A. Lepper kandydował w wyborach prezydenckich i choć ostatecznie prezydentem nie został, to nie przeszkodziło mu to w budowaniu własnej kariery politycznej. Nadal aktywnie działał, między innymi w 1998 roku organizował protesty przeciwko importowi zboża, blokował tory kolejowe oraz wysypywał na nie ziarno. Słowem, pojawiał się wszędzie tam, gdzie wrzało, gdzie, jak sam wielokrotnie podkreślał, „można i trzeba było protestować, przeciwko krzywdzie zwykłych, prostych ludzi”. W efekcie już w 2001 roku „Samoobrona” weszła do parlamentu III Rzeczypospolitej i stała się trzecią siłą polityczną w kraju, a sam A. Lepper dzięki sejmowej arytmetyce i koalicjom został najpierw ministrem ds. rolnictwa, a następnie także wicepremierem.

Z uwagi na fakt, że postać A. Leppera od początku jego kariery politycznej budziła silne emocje, bardzo często był on bohaterem różnego rodzaju mediów. Wielokrotnie, w artykułach analizujących jego polityczny fenomen oraz działalność polityczną można spotkać się ze stwierdzeniem, że media towarzyszyły A. Lepperowi na każdym kroku. W ich opinii był on wszechobecny, zarówno w sejmowych sprawozdaniach, prasowych artykułach, komentarzach i wywiadach radiowych i telewizyjnych, do tego stopnia, że co niektórzy twierdzą nawet, że popularność Leppera zbudowały same media, z upodobaniem prezentując wszystkie jego konferencje prasowe, protesty, radykalne wypowiedzi i zachowania. Równie medialna okazała się jego śmierć. Spekulacje na temat samobójstwa A. Leppera nie tylko wpisały się w tradycję opisu spiskowych teorii związanych ze śmiercią znanych ludzi, ale także spowodowały, że A. Lepper, pomimo, iż od jego śmierci upłynęło blisko 10 lat, wciąż budzi zainteresowanie mediów. Tym samym artykułów prasowych poświęconych A. Lepperowi jest tak dużo, że nie sposób przeanalizować ich wszystkich.

W kontekście podjętego tematu znacznie bardziej interesujące, od postaci samego Leppera jest jednak to, jak autorzy tych publikacji postrzegają i prezentują wieś, która stała się niejako trampoliną sukcesu politycznego szefa „Samoobrony”. Warto podkreślić, że najwięcej na jej temat można było wywnioskować na podstawie artykułów, które ukazały się zarówno na samym początku politycznej kariery A. Leppera (w latach 1991-1995),

kiedy to, jeszcze jako „zwykły chłop” ze wsi Zielnowo, bronił interesów pokrzywdzonych przez państwo rolników, jak i w tekstach opublikowanych najpóźniej, tj. od 2011 r., czyli od momentu kiedy to syn A. Leppera – Tomasz, podobnie jak ojciec, rozpoczął walkę z państwem o prawo do zachowania swojego gospodarstwa. Prześledzenie tych tekstów, pozwala jednak zauważyć, że Zielnowo jest w nich przedstawiane przede wszystkim przez pryzmat działalności samego A. Leppera, który wypłynął jako obrońca pokrzywdzonych rolników, a także jego awanturniczego i krnąbrnego charakteru, który niejako siłą rozpędu został również przypisany pozostałym mieszkańcom tej wsi.

Tworząca tło tych artykułów rodzinna wieś A. Leppera to przede wszystkim siedlisko biedy, a tym samym braku szans i perspektyw. Wieś, z której częściej się wyjeżdża na stałe, niż do niej przyjeżdża. Jest to typowa, PGR-owska wieś, położona gdzieś na peryferiach, z dala od zgiełku dużego miasta, która pomimo upływu lat nie zmienia swojego wyglądu, ani charakteru. Jest to miejsce, w którym czas się zatrzymał, choć jeden element wyraźnie odcina się od reszty otoczenia. Jest to dom i gospodarstwo A. Leppera, najbardziej znanego i rozpoznawalnego mieszkańca tej wsi. Tak pisano wówczas o Zielnowie:

- „(...) Zielnowo. Trzydzieści domów, z tego prawie połowa opuszczona. Przed wjazdem do wsi olbrzymie łąki, na których pasą się stada krów i bizonów. Wieś jak inne w tej okolicy – bieda aż piszczy. Jedyne co rzuca się w oczy, to duża chałupa przy wjeździe do wsi (...)” (Sito 2007).
- „(...) to tu kończy się droga asfaltowa – tak wąska, że z trudem mijają się na niej dwa „maluchy”. Tu jest swojsko. Jest przystanek autobusowy z potłuczonymi szybami i rozbitym rozkładem jazdy. Obok rdzewieje traktor pamiętający jeszcze czasy późnego Gomułki. Na rozstaju dróg przyjezdnych wita krzyż ozdobiony kolorowymi wstążkami. A niedaleko stoi żółty dom – siedziba rodu Lepperów (...)” (Rzeszotek 2006).

W świetle przejranych doniesień prasowych, Zielnowo to zatem miejsce, w którym nie żyje się łatwo i to nie tylko z powodu biedy, choć ona jest tu według mediów dominująca.

- „Z wyjątkiem domu przewodniczącego, w Zielnowie chyba wszystkie chałupy wyglądają tak samo. Jedne jeszcze stoją, inne już nie, bo rozsypują się ze starości. Powalone stodoły, porzucone i zardzewiałe przyczepy i kosiarki, przegniły pruski mur – to normalny obraz tej wsi (...)” (Kobalczyk 2001).

Mieszkają tam ludzie – rolnicy, którzy pomimo ciężkiej pracy nie dorobili się niczego, a w wyniku zmiany ustroju państwa ich sytuacja materialna jeszcze bardziej się pogorszyła. Często spotykają się, aby wspólnie ponarzekać na codzienność.

- „Gospodarstwo Adolfa Barana liczy szesnaście hektarów. To wystarczy, żeby wyżywić rodzinę. Ale na części do zepsutego ciągnika zazwyczaj już brakuje. Wczasy? Solarium? O tym Adolf Baran nawet nie pomyślał. Przez całe życie pracował na roli. Od rana do zmroku. Harował za trzech. I nie dorobił się niczego (...)” (Rzeszotek 2006).

Z drugiej jednak strony, z wielu publikacji można wyczytać, że mimo trudnej sytuacji społecznej i ekonomicznej wieś lepperowska nie poddaje się, a w obronie własnej godności i dobytku jest w stanie walczyć z zaangażowaniem. Rolnicy, pomimo swojego słabego wykształcenia są świadomi tego, że są przez państwo i władzę bezwstydnie i bezwzględnie wykorzystywani. Nie ma w nich jednak zgody na taką sytuację. W świetle przejranych tekstów „chłop-rolnik” z Zielnowa jest bowiem zbyt dumny i honorowy, aby iść na jakiegokolwiek ustępstwa czy układy z władzą. Jest to osoba, którego, tak jak i samego A. Leppera cechuje odwaga, który nie chce być tylko biernym obserwatorem zastanej rzeczywistości, czy zachodzących zmian, ale sam chce w nich aktywnie uczestniczyć. Kreślony w prasie obraz mieszkańców Zielnowa dobrze oddaje wypowiedź samego A. Leppera, która ukazała się w „Gazecie Wyborczej” w 1992 r.:

„Władza musi zrozumieć, że nie może niszczyć rolników, traktować ich, jak palantów (...)” (Naszkowska 1992).

Stąd też prezentowana w tych tekstach wieś jest wsią, która nie wyraża zgody na odgórne decyzje, na likwidację PGR-ów, na sprzedaż ziemi obcokrajowcom, natomiast silnie broni swojego *status quo* i mocno popiera działania rolniczego lidera przeciwko ówczesnej władzy.

Analiza dostępnych artykułów prasowych ujawnia, że A. Lepper był dla tej społeczności wzorem do naśladowania i był przede wszystkim jednym z nich, ich sąsiadem. A nawet więcej - widzą w nim jedyną szansę na poprawę warunków życia w Zielnowie, co można przeczytać m.in. w artykule P. Kobalczyka:

„I jak nas prawie co roku zalewa, to ani wójt, ani nikt nam nie pomaga. Nawet nam podatku nie chcieli umorzyć. Ludzie wierzą, że Lepper coś na to zaradzi, tylko on (...)” (Kobalczyk 2001).

Wprawdzie tak jak i w każdej małej, zamkniętej społeczności nie brak w niej ludzkiej zawiści i zazdrości, to jednak w obliczu zagrożenia gotowi są stanąć za sobą murem. Za sobą, tzn. za A. Lepperem oraz za każdym innym sąsiadem. Przejrzane teksty wyraźnie bowiem wskazują, że wieś lepperowska jest wsią zintegrowaną, solidarną, wsią, w której nie tylko wszyscy się znają, ale również lubią i wzajemnie popierają. Jest to wieś, w której świat postrzega się dychotomicznie. Ludzi dzieli się na „swoich” i „obcych”, „swoich” – czyli pochodzących z Zielnowa oraz „obcych” – czyli pozostałych. Ci drudzy są przez swoich, czyli społeczność Zielnowa, traktowani podejrzliwie, jak zresztą wszystko, co obce i nowe. „...Ale my też będziemy go popierać, bo jest stąd...” można przeczytać między innymi w tekście pt. Zielnowo martwi się o Leppera, który ukazał się „Głosie Pomorza” (Kobałczyk 2001). Taki obraz tej wsi kreślą także dziennikarze, którzy podjęli temat afer (najpierw seksafery, a potem afery gruntowej), jakie po 2000 roku stały się udziałem A. Leppera. Między innymi w tekście M. Świąchowicz (2014), który ukazał się na łamach Newsweeka można przeczytać, że „...nikt na wsi w to nie wierzył, wszyscy byli przekonani, że to nieprawda, że wszystko jest wymysłem po prostu”. Warto także dodać, że w świetle przejrzanych tekstów Zielnowo to również miejsce, w którym ogromne znaczenie ma tradycja i tradycyjne wartości, takie jak: patriotyzm, religijność, przywiązanie do ziemi, do ojcowizny, do rodziny, gdzie na pierwszym miejscu znajduje się praca na roli, traktowana jako najwyższa wartość. Wskazują na to głównie teksty, które ukazały się już po śmierci A. Leppera oraz te, które opisywały jego życie rodzinne, poza polityczne:

- „(...) zapytany czy wieś włączyła się w żałobę, jak to dawniej było, twierdzi, że obyczaj nadal są. Te trzy puste noce przed pogrzebem, gdy ludzie siedzą razem, modlą się, śpiewają. Ale nie ma jeszcze ciała. – Tu się nic nie zmienia. Nie wierzę, że znajdzie się tu taki ktoś, kto nie zmówi za niego pacierza (...)” (PAP 2011).
- „(...) gdy przyjeżdżał z Warszawy, ściągał garnitur, przebierał się w zwykłe ciuchy i szedł zobaczyć gospodarstwo(...)”, „(...)obeszliśmy gospodarstwo, jak zawsze kiedy wracał z Warszawy. Był ze mną na łąkach, u bydła, zawsze lubił tam chodzić (...)”, „(...)kiedy przebywał w Warszawie, zawsze tęsknił za gospodarstwem, wsią(...)” (Świąchowicz 2014).

Obraz Zielnowa, jaki wyłania się z przejrzanych tekstów, jest zatem dychotomiczny.

Z jednej strony jest to bowiem wieś spokojna, kraina zamieszkała przez prostych, ale uczciwych ludzi, z drugiej zaś miejsce bezwzględnej walki o przetrwanie, obszar ujawniania się w ludziach nieskrępowanej cywilizacyjnymi ramami zwierzęcości, miejsce brudne i prymitywne zarazem.

Holendry Baranowskie

Holendry Baranowskie i okoliczne wsie (głównie wieś gminna Baranów i Stanisławów) zamieszkuje blisko tysiąc mieszkańców. Pierwsze artykuły prasowe na temat wsi pojawiły się w 2017 r. wraz z podjęciem przez polityków i ekspertów ds. infrastruktury transportowej decyzji o budowie na ich terenie Centralnego Portu Lotniczego „Solidarność” oraz ogromnego węzła kolejowo-drogowego, które mają zostać ukończone w 2027 roku. Jak wynika z artykułów prasowych, o wyborze właśnie tej gminy przesądziły jej duże walory komunikacyjne, przede wszystkim położenie przy autostradzie A2 oraz w pobliżu linii kolejowej Warszawa-Koluszki-Łódź. W założeniu inwestycja ta ma zająć powierzchnię blisko 800 ha i pod względem ilości obsługiwanych pasażerów ma konkurować z lotniskami we Frankfurcie i Londynie.

Problem, który spowodował, że wieś ta zaistniała w prasie, ogranicza liczbę innych informacji, które na jej temat można z niej wyczytać. Dominujący w tym temacie przekaz medialny to przede wszystkim sprawa samej inwestycji, w tym jej parametrów technicznych, terminów realizacji, i uregulowań prawnych. Dużo miejsca w prasie poświęcono konfliktowi i protestom mieszkańców, które wybuchły na skutek ich niezadowolenia z tej inwestycji oraz w rezultacie referendum, które ostatecznie przeprowadzono pod wpływem interwencji samych zainteresowanych.

Podjmując próbę prezentacji tej wsi poprzez jej doniesienia medialne, należy zauważyć, że w prasie najwięcej informacji znajdziemy na temat samej społeczności lokalnej. Już nawet pobieżny przegląd wybranych artykułów pozwala się zorientować, że wieś tę cechuje duża różnorodność społeczna, na którą składają się zarówno osoby mieszkające w tej wsi od pokoleń, jak i osoby, które zamieszkały tu dopiero niedawno i są napływo-

we (zewnętrzna strefa obszaru metropolitalnego Warszawy). Jest to zatem wieś, będąca w trakcie przemian społecznych i przestrzennych. Rodzi to określone konsekwencje. W świetle przejranych artykułów, mieszkańcy wsi, nie stanowią bowiem zintegrowanej społeczności lokalnej, lecz są grupą ludzi, która wyraźnie różni się pod względem poglądów, opinii, wizji co do przyszłości ich wsi. W świetle tych tekstów, niby wszyscy z nich mówią jednym głosem, każdemu na sercu leży bowiem dobro tego miejsca, ale każdy z nich interpretuje i definiuje to dobro inaczej. Nie ma w nich zatem jednomyślności w działaniu. W obliczu zastałego problemu, każdy z nich ma na uwadze jedynie własny, prywatny interes. Są wyraźnie podzieleni. Takie stanowisko dobrze dokumentują szczególnie teksty opisujące stanowisko mieszkańców pod wpływem decyzji o budowie wspomnianej inwestycji:

- „(...) ogólnie wśród nas zdania są podzielone. Ja osobiście uważam, że będzie duży hałas. Sprowadziłam się na wieś, by mieć ciszę i spokój, a nie gwar przy lotnisku (...)” (Fedoruk 2017),
- „(...) CPK ma swoich kibiców wśród okolicznych mieszkańców, nie wszystkim inwestycja przeszkadza. Uważam, że to dobrze, bo gmina jest mało rozwojowa, rolnicza, też już taka wygasła, więc może gdyby się coś zadziało, będzie to dobry pomysł (...)” (Fedoruk 2017).

Lektura wybranych doniesień prasowych wyraźnie jednak wskazuje, że społeczność tą tworzą aktywne i przedsiębiorcze jednostki, które nie godzą się na zastaną sytuację, lecz mają odwagę walczyć o to, co w ich odczuciu jest dla nich dobre. Biorą sprawy w swoje ręce, a przy tym są skuteczni, co udowodnili, wymuszając na władzy decyzję o referendum w sprawie planowanej inwestycji. To już nie jest zatem prosty „rolnik-chłop” bez wykształcenia, którym można dowolnie manipulować i go ignorować. Wręcz przeciwnie, mieszkańcy wsi to, w świetle artykułów w większości osoby bardzo aktywne i to zarówno pod względem zaangażowania w sprawy wsi, jak też pod względem zawodowym. Jest to wieś przedsiębiorcza i bogata, wieś, w której dochody czerpie się nie tylko z rolnictwa, ale także z innej, pozarolniczej działalności, m.in. z warsztatu samochodowego, przedsiębiorstwa transportowego, stacji paliw - „...tu nawet sołtys ma uprawnienia diagnostyczne...”, pisze W. Szczepański (2018). Nie dziwi zatem fakt, że na podwórkach tych gospodarstw stoją także nowoczesne maszyny, m.in. kombajny, silosy do magazynowania zboża. Jest to zatem wieś, która wciąż się rozbudowuje i pięknieje. Tu nie ma starych, rozwalających się chałup. Są tylko te, które albo są w trakcie budowy, albo są wciąż ulepszone, udoskonalane:

- „Sołtys pokazuje na nowy dom - który sam wybudował. W wolnych chwilach wciąż kończy detale (...)” (Szczepański 2018).

W niektórych tekstach, choć nielicznych, można jednak wyczytać, że osady te to mimo wszystko wciąż wieś. Miejsce położone z dala od miasta, w którym życie toczy się leniwie, spokojnie i w zgodzie z naturą, gdzie charakterystycznym, ale i zarazem ważnym elementem krajobrazu są grunty orne, a szczególnie kukurydza, na co wskazuje choćby początek jednego z reportaży dotyczący życia w tej wsiach, „(...) na żwirowej drodze wśród kukurydzy poruszenie” (Szczepański 2018). Wsie te, to także miejsce oferujące bardzo dobre warunki do życia zarówno tym, którzy mieszkają tu już od pokoleń, jak i tym, którzy przeprowadzili się tu całkiem niedawno, uciekając przed zgiełkiem dużego miasta. Świadczą o tym choćby takie fragmenty artykułów:

- „(...) przez okno widać sad. Obok drzew owocowych synowa Elżbieta założyła ogródek. Nad kwiatkami wiruje rój motyli. Kołysze się huśtawka (...)” (Szczepański 2018),
- „(...) sprowadził się tu, bo urzekła go cicha okolica i łatwy dojazd do Warszawy (...)” (Szczepański 2018).

Przedstawione w artykułach zróżnicowane obrazy wsi, będące odbiciem różnych postaw mieszkańców wobec wielkiej inwestycji, wskazują, że jesteśmy na początku drogi medialnego kreowania sytuacji gminy oraz konfliktów, które nastąpią.

Miłoszyce

Miłoszyce to wieś położona na Dolnym Śląsku, w gminie Jelcz-Laskowice. W 2011 roku zamieszkiwało ją 1418 mieszkańców i była to druga, co do wielkości miejscowość w tej gminie.

Wieś Miłoszyce po raz pierwszy wzbudziła szersze zainteresowanie prasy w 1997 roku, to jest od momentu kiedy w noc sylwestrową popełniono tam morderstwo na 15-letniej dziewczynie. Od tego czasu zaczęła ona gościć na łamach prasy, aczkolwiek z uwagi na dość zawiły przebieg śledztwa - nieregularnie. Początkowo, tj. w 1997 roku, przedmiotem zainteresowania dziennikarzy było samo morderstwo oraz podjęte w tym temacie śledztwo. Kolejne artykuły ukazały się dopiero w 2004 roku, kiedy to ujęto i zarazem skazano na karę 25 lat pozbawienia wolności pierwszego ze sprawców tego zdarzenia - Tomasza Komendę. Od tego czasu sprawa ta nieco przycichła, aż do 2017 roku kiedy to na wniosek obecnego ministra sprawiedliwości ponownie wznowiono śledztwo. Wówczas o Miłoszycach znowu zrobiło się głośno, gdyż w wyniku podjętych na nowo w 2018 roku działań prokuratury, uniewinniono T. Komendę, natomiast na karę pozbawienia wolności skazano dwóch innych sprawców. Sprawa ta do dziś jednak nie została w pełni wyjaśniona i wciąż budzi ogromne kontrowersje, a tym samym i zainteresowanie prasy, chociażby z uwagi na fakt, że w wyniku błędnych wówczas ustaleń prokuratury na karę pozbawienia wolności skazano niewinnego chłopaka.

Czego zatem możemy dowiedzieć się o Miłoszycach na podstawie artykułów prasowych? Lektura przejranych tekstów, najwięcej pozwala wnioskować o samej społeczności Miłoszyc. Na jej podstawie można stwierdzić, że morderstwo, które się tam dokonało i którym do dzisiaj żyje cała wieś, odcisnęło ogromne piętno na tej społeczności. Nie tylko znacząco zaważyło na losach mieszkających tam ludzi, a tym samym i na odbiorze społecznym całej wsi, ale przede wszystkim ujawniło oblicze, którego się po sobie chyba nie spodziewali.

Przed tą tragedią Miłoszyce stanowiły typową, polską wieś. Prowincję, na której, jak można przeczytać w niektórych publikacjach prasowych, żyło się biednie, ale spokojnie, w zgodzie z naturą („ktoś przejeżdża na skrzypiącym rowerze” - por. Barejka 2018), w której, jak w każdej społeczności nie brakowało problemów, ale i chwil radości. Mieszkańcy Miłoszyc tworzyli bowiem małą, zamkniętą społeczność, w której wszyscy się znali i każdy o sobie wszystko wiedział. Z pozoru, była to zatem społeczność solidarna, zintegrowana, w której, każdy, nawet w najtrudniejszej sytuacji mógł liczyć na pomoc sąsiada. Ludzie tam mieszkający, nie tylko bowiem się znali, ale również lubili, o czym świadczy fakt, że razem spędzali wolny czas. Wspólnie się bawili, wspólnie pili alkohol, zakupiony wcześniej w lokalnej melinie, u sąsiadów i wspólnie narzekali na rzeczywistość. Tak było nawet i w tym ostatnim dniu 1996 roku. Tragedia, która się tam wówczas wydarzyła, całkowicie jednak zmieniła tę wieś, lub może po prostu ujawniła jej nieco inne oblicze, gdyż sami mieszkańcy, jak można przeczytać w niektórych tekstach, wydają się zaskoczeni zachowaniem swoim, ale i sąsiadów. Już same tytuły prasowe, m.in. „Miłoszyce. Strach zamyka usta” (Głowicka i in. 2006), czy „Lepiej było nie słyszeć. Miłoszyce o zbrodni milczą” (Barejka 2018), sugerują, z jakim obrazem wsi mamy tam teraz do czynienia. Po tej tragedii z całą mocą ujawniły się bowiem wszystkie, ukrywane lub może nieznane do tej pory jej cechy. Nagle bowiem okazało się, że społeczność, która na co dzień wie o sobie wszystko, zamilkła i bała się mówić. „Nagle bowiem zapadła cisza, wieś zaniemówiła i wydaje się, że ta sytuacja potrwa jeszcze długo (...)” (Kaszuwara 2016), jak można przeczytać w wielu publikacjach. Nikt nic nie wie o sytuacji, która wydarzyła się niemal na ich podwórku - w centrum wsi, w remizie, w noc, w którą przecież nikt nie śpi. „Widzieli

z kim M. Kwiatkowska opuszcza dyskotekę. Musieli słyszeć jej błagalne wołanie o litość. Nie zareagowali. Nie wydali sprawców. Milczą już 10 lat” (Zbrodnia... 2014). Okazało się, że społeczność tę cechuje egoizm oraz brak odwagi i zainteresowania na sprawy drugiej osoby, czy jej rodziny, a sąsiedzka pomoc jest tylko iluzją. Nagle okazało się, że w obliczu prawdziwej tragedii „święty spokój” jest ważniejszy, niż dobro sąsiada, czy dobro całej wsi. W prasie opisującej to zdarzenie często bowiem, można spotkać się ze stwierdzeniami:

- „(...) tu wszyscy dużo wiedzą, tylko wolą siedzieć cicho. Mniej wiesz, lepiej śpisz. Po co narażać się na zemstę. Wywiozą do lasu, pobiją, zakopią. Kto by ryzykował?” (Barejka 2018),
- „(...) panie (...) dwadzieścia lat minęło, każdy chce spokoju, a nie żeby mu szyby powybijali, albo co gorszego zrobili. Różnie się mówi, ale ja nic nie wiem” (Kaszuwara 2016),

lub nawet, tak jednoznaczne jak:

- „...pan o dziewczynę chce pytać? To do widzenia” (Barejka 2018).

Warto ponadto dodać, że przejrzone artykuły nie zostawiają również wątpliwości, co do faktu, kto jest winien tej tragedii. I choć trudno to wyczytać wprost, to na ich podstawie można wnioskować, że zrobił to miejscowy, czyli ktoś, kto należy lub należał do tej społeczności. Był jednym z nich. Potwierdzają to m.in. przytaczane w prasie wypowiedzi mieszkanki Miłoszyc, które na pytanie dziennikarza, czy wiedzą, kto jest winien tej tragedii, odpowiedziały:

- „(...) pewnie, że słyszałam, kto by o tym nie słyszał tu na wiosce. Każdy wie, kto to zrobił” (Kaszuwara 2016),
- „Małgosia leżała koło ścieżki między domami, o której nawet ja nie wiedziałam. Musiał być nim ktoś od nas...” (Roessler 2017).

Miłoszyce zaczęły się jawić zatem jako wieś patologiczna, w której ludzkie życie, w obliczu „dobrej zabawy”, ale i w imię ochrony własnej prywatności, przestaje mieć znaczenie. I choć, nie dotyczy to wszystkich, bo są wśród tej społeczności jednostki wrażliwe, nieumiejące pogodzić się z tą tragedią – „trzeba ich złapać (...) taka młoda dziewczyna, tak ją zgwałcić okrutnie, to się w głowie nie mieści (...)” (Rybak 2014) – to ostatecznie obraz tej wsi w prasie jest wyraźnie negatywny, z piętnem wielowymiarowej zbrodni. Mało tego, z kreowanego przez prasę obrazu można także wywnioskować, że nie wszyscy jej mieszkańcy są jednakowo równi wobec prawa, a o statusie i pozycji w lokalnej społeczności decyduje głównie pieniądź i znajomości. Przejrzone teksty prasowe wyraźnie bowiem sugerują, że zbrodni musiała dokonać nie tylko osoba należąca do lokalnej społeczności, ale przede wszystkim o wysokiej pozycji w hierarchii społecznej, z którą miejscowi się liczą, i której się boją z uwagi na posiadane przez nią wpływy i kontakty. Wskazuje na to m.in. tekst „Miłoszyce. Strach zamyka im usta” zamieszczony w „Gazecie Wrocławskiej”:

- „(...) wśród mieszkańców wsi panuje spiskowa teoria. Według jednym wszystkich sprawców nie wykryto, bo oni mają mocne plecy. Znają kogo trzeba w policji i prokuraturze. Nikt ich nie ruszy. Inni są pewni, że bandyci to ludzie majątni. – Biznesmani. zapłacili sporo za milczenie (...)” (Głowicka i in. 2006).

W świetle dostępnych materiałów prasowych nie dziwi zatem fakt, że sprawa ta, pomimo upływu już 23 lat, wciąż pozostaje niewyjaśniona. Dotyczy to nie tylko samej winy prawdziwego sprawcy, ale również reakcji społeczności lokalnej i samej kondycji moralnej tej „wspólnoty”.

Podsumowanie

Obserwowane od jakiegoś już czasu zainteresowanie mediów tematem wsi, w tym jej codziennością, kulturą, tradycją, znajduje swoje odzwierciedlenie w coraz większej liczbie publikacji oraz programów telewizyjnych o tej tematyce. Po części ma to związek z potrzebą, ale i naturalną tęsknotą człowieka za tym, czego nie ma na co dzień, czyli naturą, świeżym powietrzem, zdrowym, nieprzetworzonym jedzeniem oraz ciszą i spokojem. To wszystko, w zbiorowej opinii publicznej oferuje wieś, która mimo swoich realnych problemów, postrzegana jest raczej stereotypowo. Postrzegana jest stereotypowo, ponieważ media, które są ważnym podmiotem kształtującym wyobrażenia ludzi o wsi, również kreślą jej obraz w sposób tendencyjny, operując tylko pewnymi schematami i skrótami. Tymczasem, prawdziwe życie na wsi, nie jest ani tak sielankowe, jak widzą je ci, dla których wieś to „oaza szczęśliwości”, czy „kraj mityczny”, ani tak smutne, czy nędzne, jak opisują je z kolei ci, dla których wieś to przede wszystkim skupisko nędzy i ubóstwa. Po części dowiodła tego analiza doniesień prasowych dotyczących wybranych wsi, tj. Zielnowa, Holendrów Baranowskich i Miłoszyc. Ich lektura ujawniła bowiem, że wsie są różnorodne i nie ma jednego uniwersalnego wzorca ich opisu, ani też jednego dominującego obrazu wsi, jaki usiłuje się często „sprzedać” w mediach, głównie w telewizji. Są za to różne reprezentacje medialne wsi – bogate i biedne, nowoczesne i tradycyjne, wsie będące w czasie zmian społecznych i takie, w których czas się zatrzymał. We wszystkich z nich mieszkają jednak ludzie, którzy tworzą pewną społeczność – bardziej lub mniej zintegrowaną, ale żyjącą własnymi problemami rodzinnymi i lokalnymi. Pewne zdarzenia, pojawienie się wśród mieszkańców lidera o znaczeniu ponadlokalnym, wielka inwestycja, czy zdarzenie – o najczęściej złej sławie, ujawnia społeczno-kulturowe i przestrzenne zróżnicowanie, wielość jednocześnie dziejących się wydarzeń i opinii o nich. Media natomiast szale tej wagi przechylają w jedną bądź w drugą stronę.

Podsumowanie

Marcin Wójcik

Polska wieś przechodzi współcześnie zmiany, które zdecydują już w niedługim czasie o jej nowym obliczu w różnych wymiarach – demograficznym, społecznym, ekonomicznym i kulturowym. Przemiany strukturalne będące pokłosiem trudnej transformacji, a następnie dostosowania się do europejskiej polityki rozwoju wsi i rolnictwa, mają swoje odzwierciedlenie w przestrzeni, w różnych płaszczyznach i skalach. Badania geograficzne poprzez spojrzenie przestrzenne ukazują rozmaite skutki w zagospodarowaniu obszarów wiejskich, w tym morfologiczne, funkcjonalne i społeczne. Krajobraz wsi ewoluuje, niektóre jego elementy zanikają, pojawiają się nowe, jednak większość z nich nabywa nowe cechy, a tym samym dochodzi nie tylko do różnych przekształceń o charakterze materialnym, ale również do zmiany ich społecznych znaczeń.

Dyskusja prowadzona przez przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych nie tylko do wymianą poglądów co do kierunku przekształceń w różnych wymiarach życia wiejskiego, ale przede wszystkim rodzi pytania o przyszłość wsi jako jednostek osadniczych i ich dalszej roli w krajowych i regionalnych układach społeczno-gospodarczych. Zróżnicowanie regionalne jako specyficzny nadrzędny układ podziałów terytorialnych wewnątrz państwa w coraz większym stopniu dostrzegany jest w dyskursie naukowym, praktycznym, i co równie istotne, również w politycznym. W planowaniu rozwoju przestrzennego, jednostek terytorialnych, w tym również układów osadnictwa, coraz częściej pojawia się kwestia miejsca, jego społecznego tworzenia, ścieżki zmian oraz wartości kulturowej. Ogląd różnych przemian z perspektywy miejsc koncentruje się przede wszystkim na społecznym wymiarze ich istnienia i zmiany. Studia przypadku uwidaczniają to, czego nie da się zarejestrować w wymiarze strukturalnym i globalnym, zwłaszcza w ujęciach ilościowych. Zwrócenie się ku tej perspektywie badawczej rodzi liczne refleksje o kondycji społeczności lokalnych, o społecznych wyobrażeniach, potrzebach i opiniach na temat tego, co dzieje się w przestrzeni osobistej, sąsiedzkiej i wspólnotowej. Badania o takim charakterze, w których środowisko człowieka jest po prostu miejscem życia, nawiązuje do tradycji antropogeograficznych, choć w odmiennych warunkach cywilizacyjnych oraz w odniesieniu do postępu teoretyczno-metodologicznego współczesnej geografii człowieka.

Badania zespołowe przeprowadzone w ramach projektu dotyczącego reprezentacji przestrzennych wsi w Polsce miały dwa podstawowe cele – poznawczy i metodologiczny. Z jednej strony dążono do ukazania różnych prawidłowości zmian przestrzenno-krajobrazowych wsi, z drugiej, celem pracy było stworzenie katalogu możliwych reprezentacji (przedstawień) przestrzennych, o charakterze formalnym i społecznym, dzięki którym możliwa jest wielowymiarowa rejestracja zjawisk osadniczych. W ten sposób intencją zespołu badawczego było nie tylko odwołanie się do dyrektyw klasycznej geografii człowieka, gdzie przestrzeń traktowano jako czynnik sprawczy, tj. swoisty współczynnik przestrzenny, z którym należy podchodzić do analizy społeczeństw, ale również uwzględnienie wyzwań nowych nurtów badawczych, ukształtowanych w ramach społeczno-kulturowego „zwrotu” geografii, w tym naukowego postrzegania jej jako społecznie wytworzoną.

Grupa 21 wsi, z różnych regionów Polski, stanowi swoistą reprezentację osiedli z różnych okresów historycznych. Ich układy morfologiczne były w momencie założenia typowymi rozwiązaniami dla danych momentów w dziejach społeczno-gospodarczych, które odzwierciedlały przede wszystkim ówczesne potrzeby ludzi wynikające z podstaw społeczno-ekonomicznych (rolnictwo jako system ekonomiczny i kulturowy). Zmiany uwarunkowań funkcjonowania układów osadnictwa rolnego, zwłaszcza w sytuacji postępującej dezagrarnizacji, odcisnęły piętno na formach zagospodarowania przestrzennego. Istotą przemian jest również ewolucja społecznego wyobrażenia przestrzeni, zarówno w sensie ogólnym, tj. tworzenia dokumentów rozwojowych, jak i w sensie jednostkowym, kiedy członkowie społeczności lokalnych rejestrują i oceniają elementy struktury przestrzennej osiedli – swoich miejsc zamieszkania. Przeprowadzone wielopłaszczyznowe badania nasunęły wnioski, które są generalizacją spostrzeżeń wynikających z analizy zebranych materiałów oraz obserwacji poczynionych w badanych wsiach. Najważniejsze dotyczą następujących kwestii:

1) Koncepcja reprezentacji przestrzennych jako ujęcie łączące różne sposoby analizy przestrzennej stanowi dobry sposób całościowego, geograficznego opisu jednostek osadniczych. Zróżnicowanie metodyczne pozwala na ogląd zjawisk osadniczych z różnych punktów widzenia, co daje w efekcie możliwość szerokiej oceny i interpretacji wsi jako miejsc, zarówno w wymiarze fizycznym (materialnym), jak i społeczno-kulturowym. Badanie w skali miejsc pozwala na obserwacje zjawisk, których nie można zarejestrować i ocenić w studiach typologii i regionalizacji funkcjonalnej oraz przestrzennej jednostek terytorialnych (również gmin).

2) Wszystkie badane jednostki osadnicze jako układy przestrzenne uległy przekształceniom morfologicznym i funkcjonalnym, przez co pierwotne założenia w coraz większym stopniu podlegają wielowymiarowej dezintegracji, czego najważniejszym efektem jest postępująca niespójność krajobrazowa, zwłaszcza w zakresie form budownictwa mieszkaniowego i gospodarczego. Generalna prawidłowość w skali przekształceń ma duży związek z położeniem (lokalizacją) jednostki w sieci osadnictwa wiejskiego. Przeobrażenia przestrzenne i zróżnicowanie form architektonicznych zachodzą na większą skalę we wsiach położonych w strefach oddziaływania ośrodków miejskich, zarówno większych, jak i mniejszych. Efektem tych zmian jest stopniowa utrata cech wiejskich w różnych wymiarach, zarówno morfologicznym, funkcjonalnym, jak również demograficzno-społecznym. Miarą przekształceń jest również wzrost liczby ludności. We wsiach położonych peryferyjnie zachodzi degradacja stref, gdzie skoncentrowana jest tradycyjna zabudowa zagrodowa, co jest jednocześnie przejawem utraty dominującej funkcji rolniczej, jak również zmniejszania się potencjału ludnościowego przy braku nowych perspektyw rozwojowych.

3) Działania odnoszące się do ochrony walorów materialnego dziedzictwa kulturowego mają ograniczony i wybiórczy charakter. Dotyczą głównie obiektów o największej skali i pełniących funkcje publiczne (kościół, pałace, większe obiekty mieszkalne). Ogólna świadomość zamieszkiwania w układach przestrzennych wsi cennych z punktu widzenia ich genezy jest bardzo niska, przez co podlegają one niekontrolowanym zmianom, niezgodnymi z wartościami wynikającymi z pierwotnego założenia i rozwoju jako form osadnictwa rolnego. Wielofunkcyjny rozwój wsi prowadzi w tych warunkach do chaosu w krajobrazie, powstawania dysproporcji przestrzennych pomiędzy różnymi częściami wsi, zwłaszcza tam, gdzie rejestruje się wzmożony ruch inwestycyjny. W wielu jednostkach zachodzi „obumieranie” centralnych, tj. najbardziej cennych, stref złożonych z kompleksów dawnych zagród i obiektów obsługi wsi.

4) Dokumenty strategiczne dla rozwoju wspólnot lokalnych rzadko mają odniesienia do szeroko rozumianej wiejskości (wartości życia wiejskiego, stylów życia, tożsamości, tradycji regionalnej i lokalnej). Strategie rozwoju są najczęściej zunifikowanymi przedstawieniami problemów rozwojowych, a ich charakter jest odzwierciedleniem stanu funkcjonalnego i zagospodarowania przestrzennego. Cele rozwojowe dotyczą kwestii rozwoju ekonomicznego, podnoszenia warunków życia, rozbudowy infrastruktury technicznej i społecznej. Strategie w małym stopniu podnoszą kwestie indywidualności społeczno-kulturowej, tożsamości regionalnej i lokalnej. Słabo zaznaczone jest zróżnicowanie osadnicze, a tym samym oryginalność elementów w lokalnej sieci osiedleńczej. Przyczyną tego stanu są oczywiście założenia formalne opracowanych materiałów dla planowania w skali lokalnej, które wykonywane są najczęściej w ramach zleceń przez podmioty zewnętrzne. Ogólna prawidłowość polega na zwiększeniu udziału oryginalnych pomysłów na rozwój wspólnot w sytuacjach, kiedy podejmowane są próby bardziej samodzielnego wytwarzania wizji przemian w oparciu o zaangażowanie społeczności lokalnych. Wówczas, pomimo, że dokumenty takie charakteryzują się bardziej prostą formą i treścią, zawierają większy zakres informacji o lokalnym zróżnicowaniu społeczno-kulturowym, a tym samym lepiej opisują lokalny wymiar tożsamości kulturowej i terytorialnej.

5) Społeczne wyobrażenie przestrzeni jest jedną z form reprezentacji wsi. Takie spojrzenie na wieś odkrywa symboliczne znaczenie społecznie tworzonego środowiska życia. Dostarcza ono różnego rodzaju informacji, które są filtrowane przez ludzi zależnie od ich predyspozycji psychicznych, społecznych i kulturowych. W rezultacie przedmiotem oceny i waloryzacji, jest nie tyle sama rzeczywistość, ile jej obraz w świadomości człowieka. Funkcją poznawczą waloryzacji przestrzeni odnosi się przede wszystkim do interpretacji wsi jako terytorium, na którym zachodzą procesy społeczne, co odzwierciedla się w uwzględnianych w sposób symboliczny typach instytucji. Zasadnicza różnica w kształtowaniu się środowiska społecznego wsi w stosunku do środowiska miejskiego polega na kluczowej roli sąsiedztwa w tworzeniu relacji interpersonalnych. W tym przypadku ważna jest skala, która odnosi się do wyobrażenia struktury materialnej (zabudowy wsi) oraz charakteru relacji człowieka ze środowiskiem, które w znacznej mierze oparte są na funkcjonalnych i społecznych związkach pomiędzy „środkiem” (w tym przypadku najczęściej rodzinnym domem) a kolejnymi strefami otoczenia odpowiadającymi głównie bliższemu i dalszemu sąsiedztwu.

6) W wymiarze funkcjonalnym społecznej reprezentacji zawarta jest użyteczność środowiska oraz sposoby łączenia się poszczególnych przestrzeni (miejsc) będących przedmiotem codziennych doświadczeń. Mieszkańcy wsi poprzez szkic ukazują przede wszystkim formy zamieszkiwania wsi (ich jednorodność lub różnorodność), przez co można wnioskować o spójności lub jej braku w wymiarze architektoniczno-krajobrazowym. Łączność jest natomiast nie tylko funkcją granicy domostw, zagród, działek, ale głównie wyraża się

ona przez wyobrażenie przestrzeni wspólnej, publicznej oraz zawartych w niej różnego rodzaju instytucjach (funkcja ruchu). W wymiarze ściśle społecznym mieści się głównie sfera symboliki, która wynika z samego wyboru, a następnie z wielkości i stopnia generalizacji określonych elementów wskazywanych w przestrzeni wsi. Instytucje percypowane przez mieszkańców należy wówczas traktować jako emanacje życia wspólnoty. Informują one o sposobach komunikacji społecznej, a co za tym idzie – można pozyskać wiedzę nie tylko o sposobie subiektywnego odzwierciedlenia przestrzeni, ale również o związku ludzi ze wsią.

7) Perspektywa narracyjna pozwala na „wniknięcie” do społecznego świata mieszkańców wsi, spojrzenie jego oczyma na sprawy dla niego ważne, w których jest on obecny. W opowieściach mieszkańców wieś jawi się jako miejsce o szczególnym znaczeniu i wartości. Często jest to też pierwsze i jedyne miejsce zamieszkania respondenta, co dodatkowo potęguje bliskość wytwarzanych więzi. Wieś jest miejscem tożsamości oraz osobistych identyfikacji wytwarzanych w toku realizacji codziennych czynności i rytuałów. Dodatkowo, dzięki obiektywizacji doświadczenia w języku, następuje jego włączenie do większej całości, jaką jest tradycja w postaci instrukcji moralnych, inspirującej, alegorii religijnych czy innych form (przekazywanych obyczajów, czy powtarzanych anegdot). Nadawanie i odczytywanie określonych wartości i sensów tych poszczególnych miejsc jest rozumiane przeważnie w obrębie jednej wspólnoty. Znaczenia, które są w ten sposób zachowywane, ulegają zestaleniu, to znaczy zastygają w pamięci jako całości rozpoznawalne i warte zapamiętania.

8) Metody bezpośrednich badań społecznych, w tym przede wszystkim techniki szkiców osobistych wsi, wzbogacają rozumienie procesów kształtujących miejsca. Praktyczny wymiar tego sposobu badania wsi współczesnej ma duży związek z planowaniem wsi, zwłaszcza w warunkach jej szybkiej dezagrarnizacji. Szkice w dużej mierze uzmysławiają zanik funkcji produkcyjnej wsi, a tym samym marginalizację roli rozłogu w kształtowaniu związków funkcjonalnych i społecznych. Szkice mogą w tym przypadku okazać się niezwykle pomocne, zwłaszcza na etapie identyfikacji podstawowych problemów planowania rozwoju lokalnego związanych z kwestią słabnących relacji społecznych, czy obrazowości i czytelności elementów struktury przestrzeni wsi, które są wyrazem przemian społeczno-kulturowych.

9) Analiza doniesień medialnych o wybranych wsiach wskazuje, że nie ma jednego uniwersalnego wzorca ich opisu, ani też jednego dominującego obrazu wsi. Zależnie od tematu są za to różne reprezentacje medialne wsi ukazujące wieś w obrębie pewnej wizji dostosowanej do wybranego wątku reporterskiego czy dziennikarskiego. Wszystkie one pokazują indywidualne i zbiorowe problemy współczesnego funkcjonowania we wsiach, problemy rodzinne i lokalne w kontekście przemian tego środowiska życia. Istotą medialnego obrazu wsi jest najczęściej określone zdarzenie społeczne, np. pojawienie się wśród mieszkańców lidera o znaczeniu ponadlokalnym, wielka inwestycja, zbrodnia. Doniesienia, w tym przypadku prasowe, ukazują społeczną złożoność „tematu”, co jest odzwierciedleniem narastającego zróżnicowania funkcjonalnego i społecznego takich wsi.

Badania w zakresie reprezentacji przestrzennych dowiodły, że w obliczu przemian strukturalnych i kulturowych, które zachodzą w Polsce na przełomie XX i XXI w., pytanie o rolę wsi we współczesnych społeczeństwie jest bardzo zasadne. Skoncentrowanie polityki rozwoju gospodarczego na wielkich centrach miejskich stworzyło sytuację, w której promocja wiejskich wartości nie jest łatwa. Przyszłość wsi, jej treść kulturowa i formy krajobrazu zależą od sposobu, w jaki będzie ona traktowana w społecznym dyskursie, w tym również naukowym. Skoncentrowanie się na kulturze środowisk lokalnych pozwala zinterpretować wsie jako „miejsca”, efekt współpracy człowieka z przyrodą w ramach

określonych społeczności lokalnych i w konkretnych uwarunkowaniach cywilizacyjnych. Rodzi to różne konsekwencje. Z jednej strony wrasta świadomość dziedzictwa kulturowego. Z drugiej strony bezpowrotnie odchodzą w niebyt dawne krajobrazy kulturowe, które są często zastępowane formami o nikłym związku z tradycją „zamieszkiwania” wsi. Wsie stają się przestrzeniami dysproporcjonalnymi, gdzie następuje wymieszanie form, funkcji, wizji rozwoju, postaw i wartości.

Zwrócenie uwagi na fakty jednostkowe, reprezentacje przestrzenne, formalne i nieformalne opowieści o miejscach, są potrzebną perspektywą wyjaśniania rzeczywistości. Swistość cech wiejskiego stylu życia odzwierciedla się w sposobie, w jaki ludzie zamieszkują i kształtują swoje miejsca, które są bogate w ślady pozostawione przez gospodarujące nimi kolejne pokolenia mieszkańców – użytkowników, gospodarzy, kreatorów. Rozwiązanie problemów współczesnego rozwoju lokalnego to akt ciągłej budowy świadomości społeczności lokalnej, a w jej obrębie tożsamości kulturowej i terytorialnej. Wśród wielu elementów, które współtworzą oryginalność każdej z wybranych miejscowości, można wskazać te uniwersalne. Przestrzeń aktywizacji wspólnoty tworzą instytucje, które są stabilizatorem wizji i charakteru aktywności społecznej (np. samorządy terytorialne). Ważne role w funkcjonowaniu wsi spełniają ciągle forma i charakter otoczenia przyrodniczego. Wytwarzanie się związku człowieka z przyrodą ma wymiar zarówno symboliczny, jak i funkcjonalny. Zakres symboliczny odnosi się do emocjonalnej relacji człowieka z elementami przyrody. Wymiar funkcjonalny zawiera w sobie sposoby wykorzystania przyrody – produkcyjne (np. rolnictwo) i nieprodukcyjne (np. rekreacja).

Społeczne uświadomienie „miejsca”, wartości zbudowanych na związku przeszłości (tradycja) i celów dalszego rozwoju (innowacja) tworzy poczucie bycia w miejscu i podstawy dla dalszej transformacji oraz kreowania różnych „reprezentacji przestrzennych” wynikających z pamięci społecznej i samych miejsc (pamięci krajobrazu) oraz wartości kulturowych (np. obrazy i wizje wiejskości). Wyłaniający się z poszczególnych reprezentacji (przedstawiń) wiejskich obraz jednostek osadniczych jest wielowymiarowym zapisem współczesnego stylu życia wiejskiego, na który składają się przede wszystkim: skala zjawiska (wyodrębniona z otoczenia forma osadnicza); forma (materialne dziedzictwo przeszłości wraz z kolejnymi nawarstwieniami); funkcja (ciągłość działalności opartych na współpracy człowieka z naturą oraz nowych aktywności) oraz wyobrażenie (indywidualny i zbiorowy obraz wsi).

Reprezentacje krajobrazów

Wybór fotografii: Marcin Wójcik i Paulina Tobiasz-Lis

Otoczenie

Otoczenie

Pacew

Zabrodzie

Zielnowo

Złotogłowice

Marszowice

Miejsce Odrzańskie

Osiedle

Czerwona

Grabowiec

Miejsce Odrzańskie

Miłoszyce

Nasiadki

Niezabyszewo

Pakosławice

Jodłów

Droga

Czerwona

Długowola

Dzierżążnia

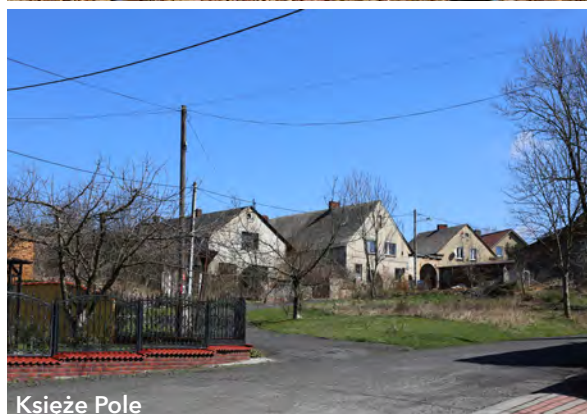
Grabowiec

Grzeska

Holendry Baranowskie

Księżę Pole

Marszowice

Droga

Zagroda

Czerwona

Dzierżąźnia

Grabowiec

Holendry Baranowskie

Holendry Baranowskie

Jodłów

Księżę Pole

Marszowice

Zagroda

Miejsce Odrzańskie

Nasiadki

Nasiadki

Niezabyszewo

Pacew

Zabrodzie

Zielnowo

Zielnowo

Dom

Czerwona

Długowola

Długowola

Długowola

Grabowiec

Grabowiec

Grabowiec

Grzeska

Dom

Dom

Miłoszyce

Nasiadki

Nasiadki

Nasiadki

Nowołoskoniec

Nowołoskoniec

Pacew

Pacew

Dom

Sacrum i pamięć

Sacrum i pamięć

Sacrum i pamięć

Dzierżążnia

Długowola

Grabowiec

Marszowice

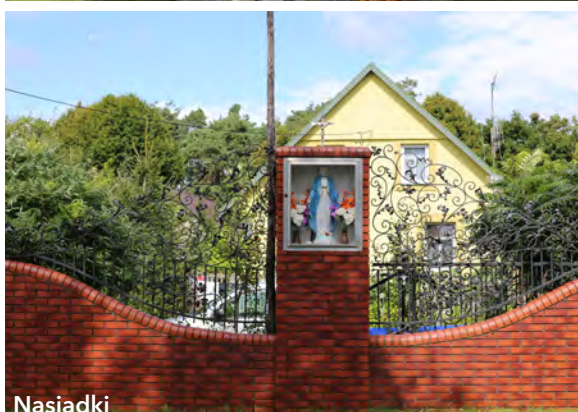
Miejsce Odrzańskie

Miejsce Odrzańskie

Miejsce Odrzańskie

Nasiadki

Sacrum i pamięć

Sacrum i pamięć

Pakosławice

Pakosławice

Słowino

Złotogłowice

Miejsca publiczne

Dzierżążnia

Dzierżążnia

Długowola

Długowola

Grabowiec

Grzęska

Grzęska

Grzęska

Miejsca publiczne

Księżę Pole

Marszowice

Miłoszyce

Miłoszyce

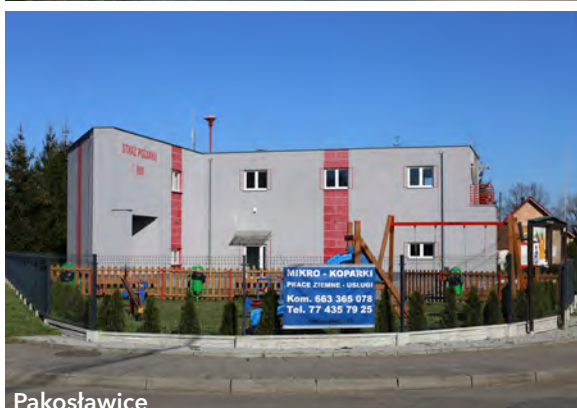
Miłoszyce

Niezabyszewo

Nowołoskoniec

Pakośćawice

Miejsca publiczne

Księżę Pole

Pakosławice

Piwoda

Słowino

Słowino

Słowino

Miejsca publiczne

Zabrodzie

Zielnowo

Zielnowo

Złotogłowice

Bibliografia

- Archer M.S., 2007, *Making Our Way Through The World. Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Babbie E., 2007, *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Baldock D., Dwyer J., Lowe P., Petersen J.E., Ward N., 2001, *The nature of rural development: towards a sustainable integrated rural policy in Europe*, Institute for European Environmental Policy, London.
- Baranowski M., Gotlib D., Olszewski R., 2018, *Próba zdefiniowania domeny współczesnej kartografii*, „Roczniki Geomatyki”, t. XVI, z. 4(83), s. 269-281.
- Barejka P., *Lepiej było nie słyszeć. Miłoszyce o zbrodni milczą* z 08.10.2018, www.wiadomości.wp.pl, dostęp: 12.12.2018 r.
- Baudrillard J., 2005, *Symulakry i symulacja*, przeł. S. Królak, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.
- Bański J., 2002, *Geografia wsi - nową dyscypliną badawczą polskiej geografii*, „Przegląd Geograficzny”, 74, 3, s. 367-379.
- Bell D., 2006, *Variations on the rural idyll*, [w:] P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (red.), *Handbook of Rural Studies*, Sage, London, s. 149-160.
- Bell D., Jayne M., 2010, *The creative countryside: policy and practice in the UK rural cultural economy*, „Journal of Rural Studies”, 26, 3, s. 209-218.
- Berger P. L., Luckman T., 1966, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Doubleday & Company, New York.
- Berger P. L., Luckman T., 2010, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Biblioteka Socjologiczna, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa [oryginalne wydanie: *The Social Construction of Reality*, 1966].
- Berlant A. M., 1993, *Geoprzedstawienia i geoikonika*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 25, nr 3, s. 105-115.
- Blunt A., 2003, *Geography and the humanities tradition*, [w:] S. Holloway, S. Rice, G. Valentine (red.), *Key Concepts in Geography*, Sage Publications, London-Thousand Oaks-New Delhi, s. 73-94.
- Bosworth G., Atterton J., 2012, *Entrepreneurial In-migration and Neoendogenous Rural Development*, „Rural Sociology”, 77, 2, 254-279.
- Bourdieu, P., Wacquant, L., 1992, *Invitation to a Reflexive Sociology*, University of Chicago Press, Chicago.
- Boyle P., Halfacree K., (red.), 1998, *Migration into Rural Areas: Theories and Issues*. Wiley.
- Braudel F., 1971, *Historia i trwanie*, Czytelnik, Warszawa.
- Bryden J., Dawe S., 1998, *Development strategies for remote rural regions: What do we know so far?* (dostęp: <http://nibio.academia.edu/johnbryden>; listopad 2017).
- Bucher H., Mai R., 2005, *Depopulation and its consequences for the regions of Europe*, DG III - Social cohesion, Brussels.
- Castells M., 1982, *Kwestia miejska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa. [oryginalne wydanie: *La Question Urbaine*, 1972].
- Cebrykow P., 2015, *Dawne mapy topograficzne Lubelszczyzny jako źródła informacji w badaniach historyczno-geograficznych*, [w:] A. Czerny (red.), *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 85-101.

- Chojnicki Z., 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Cloke P. (red.), 2003, *Country visions*, Harlow, Pearson.
- Cloke P., 1997, *Country backwater to virtual village? Rural studies and the cultural turn*, „Journal of Rural Studies”, 13, s. 367-357.
- Cloke P., 2006, *Conceptualizing rurality*, [w:] P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (red.), *Handbook of Rural Studies*, Sage, London, s. 18-28.
- Cloke P., Philo Ch., Sadler D., 1991, *Approaching Human Geography*, Paul Chapman Publishing Ltd., London.
- Crouch D., 2006, *Tourism, consumption and rurality*, [w:] P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (red.), *Handbook of Rural Studies*, Sage, London, s. 355-364.
- Dear M. (red.), 2002, *From Chicago to L.A. Making Sens of Urban Theory*, Sage, London.
- Dmochowska-Dudek K., 2016, *Fotogrametria bliskiego zasięgu - nowe możliwości dla badań w geografii osadnictwa*, [w:] W. Maik, A. Suliborski, M. Wójcik (red.), *Nowe i stare perspektywy i ujęcia w geografii na przełomie XX i XXI wieku*, ser. „Podstawowe idee i koncepcje w geografii”, T. 9, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 173-186.
- Downs, R., Stea, D. (red.), 1974, *Image and Environment: Cognitive Mapping and Spatial Behaviour*, Hodder & Stoughton Educational, New York.
- Downs, R., Stea, D., 1977, *Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mapping*, Joanna Cotler Books, New York.
- Dymitow, M., 2017, *Rural/urban redux. Conceptual problems and material effects*, University of Gothenburg, Gothenburg.
- Długosz Z., 1998, *Próba określenia zmian starości demograficznej Polski w ujęciu przestrzennym*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 3, s. 15-25.
- European Commission, 2017, *EU Action for Smart Villages* (dostęp: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/rural-development-2014-2020/looking-ahead/rur-dev-small-villages_en.pdf; wrzesień 2018).
- Fedoruk A., *Wójt gminy Baranów patrzy z nadzieją na centralne lotnisko. Mieszkańcy są podzieleni*, Business Insider z 19.09.2017 r., www.businessinsider.com, dostęp: 02.12.2018 r.
- Galdeano-Gómez E., Aznar-Sánchez J.A., Pérez-Mesa J.C., 2011, *The Complexity of Theories on Rural Development in Europe: An Analysis of the Paradigmatic Case of Almería (South-east Spain)*, „Sociologia Ruralis”, 51, 1, 54-78.
- Giddens A., 2003, *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań [oryginalne wydanie: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, 1984].
- Golachowski S., 1975, *Geografia a socjologia*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 237, Prace Instytutu Geograficznego, B, Wrocław, s. 5-10.
- Golinowska S., 2012, *Srebrna gospodarka - ekonomiczny wymiar procesu starzenia się populacji*, [w:] *Strategie Działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje*, Rzecznik Praw Obywatelskich, Warszawa.
- Gould P., White R., 1974, *Mental Maps*, Penguin, New York.
- Gregory D., 1994, *Geographical imaginations*, Blackwell, Oxford.

- Górka A., 2011, *Krajobraz kulturowy wsi jako nośnik mitu*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, 15, s. 248-258.
- Głowicka E., Gigołła M., *Miłoszyce. Strach zamyka im usta*, „Gazeta Wrocławska” z 10.11.2006, www.ofawa.naszemiasto.pl, dostęp: 12.12.2018 r.
- Halamska M., 2011, *Wieś jako przedmiot badań naukowych*, [w:] M. Halamska (red.), *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI w.*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 225-240.
- Halfacree K., 1993, *Locality and Social Representation: Space, Discourse, and Alternative Definitions of the Rural*, „Journal of Rural Studies”, 9, s. 23-37.
- Halfacree K., 1995, *Talking About Rurality: Social Expressed by Residents of Six English Parishes*, „Journal of Rural Studies”, 11, s. 1-20.
- Halfacree K., 2004, *Rethinking 'Rurality'*, [w:] Champion T., Graeme H. (red.), *New Form of Urbanization. Beyond the Urban-Rural Dichotomy*, Ashgate, Burlington, s. 285-306.
- Halfacree K., 2006, *Rural space: Constructing a three fold architecture*, [w:] P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (red.), *Handbook of Rural Studies*, Sage, London, 44-62.
- Halfacree K., 2009, *Rurality and post-rurality*, [w:] R. Kitchin, N. Thrift (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 9, Elsevier, s. 449-456.
- Halfacree K., 2012, *Diverse ruralites in the 21st century: From enacement to (re-)invention*, [w:] L.J. Kulcsar, K.J. Curts (red.), *Internatonal Handbook of Rural Demography*, (International Handbooks of Population, 3), Springer Netherlands, s. 387-400.
- Harvey D., 1973, *Social Justice and the City*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Harvey D., 1989, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell, Oxford.
- Hayden D., 1995, *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History*, The MIT Press, Cambridge, MA.
- Hryniewicz J., Witkowski J., Potrykowska A., 2018, *Sytuacja demograficzna Polski jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa.
- Idziak W., Wilczyński R., 2013, *Odnowa wsi. Przestrzeń, ludzie, działania*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, Warszawa.
- Ilbery B., 1998 (red.), *The Geography of Rural Change*, Pearson Education Limited.
- Jachymek K., *Rolnik szuka żony, czyli o medialnych obrazach polskiej wsi*, 2018 r., www.nowe-pe-ryferie.pl, dostęp: 20.02.2019.
- Jałowiecki B., 1988, *Spółeczne wytwarzanie przestrzeni*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Jałowiecki B., 2010, *Spółeczne wytwarzanie przestrzeni*, wyd. nowe popr., Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Johnston R., 2003, *Geography and the social science tradition*, [w:] S. Holloway, S. Rice, G. Valentine (red.), *Key Concepts in Geography*, Sage Publications, London-Thousand Oaks-New Delhi, s. 51-71.
- Jones O., 1995, *Lay Discourses of the Rural: Developments and Implications for Rural Studies*, „Journal of Rural Studies”, 11, s. 35-49.

- Jucha W., Kroczyk R., 2014, *Porównanie danych o użytkowaniu terenu z programu CORINE Land Cover z danymi uzyskanymi z ortofotomap*, [w:] E. Kaczmarska, P. Raźniak (red.), *Społeczno-ekonomiczne i przestrzenne przemiany struktur regionalnych*, 2, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków, s. 123-136.
- Kaszuwara P., *W Miłoszycach cisza trwa*, Reportaż, Radio Wrocław z 18.03.2016, www.radiowroclaw.pl, dostęp: 12.12.2018 r.
- Kisiel R., Lizińska W., 2002, *Agricultural transformations and competitiveness of Polish agriculture in the context of European integration*, [w:] *Agricultural enterprises in transition, parallels and divergences in Eastern Germany, Poland and Hungary*, Institute of Agricultural Development Central and Eastern Europe (IAMO), Halle, Institute of Agricultural Economics & Regional Planning (IAA), 93.
- Kitchin, R., Freundschuh, S. (red.), 2000, *Cognitive Mapping: Past, Present and Future*, Routledge, New York.
- Kitchin R., Dodge M., 2007, *Rethinking maps*, „Progress in Human Geography”, 31(3), s. 331-344.
- Knox P, Pinch S., 2010, *Urban Social Geography*, Sixth ed., Pearson.
- Kobalczyk P., *Zielnowo martwi się o Leppera*, „Głos Pomorza” z 8.12.2001 r., www.gp24.pl, dostęp: 14.11.2018.
- Kondracki J., 2001, *Geografia regionalna Polski*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Kowalczyk R., 2012, *Metodologiczne podstawy badania zawartości prasy lokalnej*, „Przegląd Politolologiczny”, nr 1, s.161-180.
- Kozieł Z., 1997, *Concerning the need for development of the geomatic research method*, „Geod. ezja i Kartografia”, T. 46, z. 3, s. 207-214.
- Kozieł Z., 2001, *Geokompozycje jako ujęcia wideograficzne*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 33, nr 4, s. 315-327.
- Kraak M.-J., Ormeling F., 1998, *Kartografia - wizualizacja danych przestrzennych*, Wydawn. Nauk. PWN, Warszawa.
- Krassowski B., 1973, *Polska kartografia wojskowa w latach 1918-1945*, Wydawnictwo MON, Warszawa.
- Kuna J., 2014, *Zmiany znaków na XX-wiecznych mapach topograficznych w skali 1:100 000*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 46, nr 1, s. 47-61.
- Kurek S., 2008, *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*, Wydawnictwo Naukowe AP, Kraków.
- Kwiatek A., 2003, *Wizerunek medialny A. Leppera*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin - Polonia”, Sectio K, Vol. X, s.173-184.
- Ladd F. C., 1970, *Black youths view their environment: neighbourhood maps*, „Environment and Behaviour”, nr 2, s. 74-99.
- Lefebvre H., 1991, *The Production of Space*, Blackwell Oxford, Cambridge [oryginalne wydanie: La production de l'espace, 1974].
- Lewicka M., 2012, *Psychologia miejsca*, Wyd. Scholar, Warszawa.
- Lisowski A., 1998, *Postmodernistyczna dekonstrukcja geografii miast*, [w:] J. Kaczmarek (red.), *X Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Metodologia geografii osadnictwa na przełomie wieków*, Katedra Geografii Miast i Turystyki, Uniwersytet Łódzki, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 31-38.

- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Lisowski A., 2005, *Geografia jako nauka chorologiczna*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 25-49.
- Luc M., Kozak J., Ostafin K., Kolecka N., Kaim D., Trzepacz P., 2015, *Historia dwóch map*, [w:] E. Bilska-Wodecka i I. Sołjan, *Geografia na przestrzeni wieków: tradycja i współczesność: Profesorowi Antoniemu Jackowskiemu w 80. rocznicę urodzin*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 135-176.
- Lynch K., 1960, *The image of the city*, MIT Press Cambridge.
- Maik W., 1992, *Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych*, „Przegląd Geograficzny”, 44, 3-4, s. 231-246.
- Maik W., 2014, *Podstawy teoretyczno-metodologiczne studiów geograficzno-miejskich*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Maik W., Stachowski J., 1991, *Geografia społeczna a społeczna geografia osadnictwa*, [w:] S. Liszewski, *IV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, nt. Geografia społeczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 20-33.
- Marsden T., 1999, *Rural futures: The consumption countryside and its regulation*, „Sociologia Ruralis”, 39, s. 501-520.
- Mańkowska-Dudek S., 2011, *Koncepcja wizerunku miasta*, [w:] A. Grzegorzczak, A. Kochaniec (red.), *Kreowanie wizerunku miast*, Wyższa Szkoła Promocji, Warszawa, s. 42-67.
- McLuhan M., 2004, *Zrozumieć media. Przedłużenia człowieka*, przeł. N. Szczucka, Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa.
- Michalska S., Zajda K., 2011, *Trajektorie wykorzystania zasobów lokalnych w procesie rozwoju partnerstw terytorialnych. Case study lokalnych grup działania „Dolina Karpia” oraz „Kraina Rawki”*, „Więś i Rolnictwo”, 4, 153, s. 123-138.
- Mingay G.E., 1989 (red.), *The Rural Idyll*, Routledge, London.
- Mordwa S., 2003, *Wyobrażenia miast Polski Środkowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Morris, C., Evans, N., 2004, *Agricultural turns, geographical turns: retrospect and prospect*, „Journal of Rural Studies”, 20, s. 95-111.
- Murdoch J., Pratt A., 1993, *Rural studies: Modernism, postmodernism and the „post rural”*, „Journal of Rural Studies”, 9, s. 411-427.
- Naldi L., Nilsson P., Westlund H., Wixe S., 2015, *What is smart rural development?*, „Journal of Rural Studies”, 40, 90-101.
- Naszkowska K., *Orły same się obronią*, „Gazeta Wyborcza”, nr 116, z 18.05.1992 r., depot.ceon.pl, dostęp: 15.11.2018 r.
- Neisser, U., 1967, *Cognitive psychology*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Nita J., Myga-Piątek U., 2012, *Rola GIS w ocenie historycznych opracowań kartograficznych na przykładzie Wyżyny Częstochowskiej, Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 16, Sosnowiec, s. 116-135.

- OECD, 2006, *The New Rural Paradigm. Policies and Governance*, OECD, Paris.
- Panelli R., 2009, *Social Geography*, [w:] R. Kitchin, N. Thrift (eds.), *International Encyclopedia of Human Geography*, Amsterdam, s. 185-194.
- PAP, *Zielnowo - rodzinna wieś Andrzeja Leppera w żałobie*, „Newsweek” z dn. 07.08.2011, www.newseek.pl/polska, dostęp: 14.11.2018 r.
- Pearce P. L., 1988, *The Ulysses Factor*, Springer, New York.
- Phillips D., Williams A., 1985, *Rural Britain. A social geography*, Blackwell, Oxford.
- Pisarek W. (red.), 2006, *Słownik terminologii medialnej*, Universitas, Kraków.
- Price, L., Evans, N., 2009, *From stress to distress: conceptualizing the British family farming patriarchal way of life*, „Journal of Rural Studies”, 25, s. 1-11.
- Program Rozwoju Lokalnego gminy Bielsk Podlaski na lata 2016-2020*, Załącznik do uchwały Nr XXII/135/2017 Rady Gminy Bielsk Podlaski z dnia 10 lutego 2017 roku, <http://bip.ug.bielsk.wrotapodlasia.pl/69a4092051d675c/6610a38c3951f40/>, dostęp: 5.12.2018 r.
- Railey R., Van Doren C., 1992, *Movies as Tourism Promotion: A “Pull” Factor in a “Push” Location*, „Tourism Management”, 13, s. 267-274.
- Ray Ch., 2000, *Endogenous socio-economic development in the European union - issues of evaluation*, „Journal of Rural Studies”, 16, 4, s. 447-458.
- Rembowska K., 2002, *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Riley, M., Harvey, D., 2007, *Oral histories, farm practice and uncovering meaning in the countryside*, „Social and Cultural Geography”, 8, s. 391-415.
- Robinson A.H. i inni, 1995, *Elements of cartography*, John Wiley & Sons, Inc., New York.
- Roessler R., *Pierwszy i ostatni sylwester Małgosi*, www.e-reporter.pl z dn. 31.12.2017 r., dostęp: 12.12.2018 r.
- Runge J., 2007, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej - elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Wyd. UŚ, Katowice.
- Rybak M., *Głośna zbrodnia pod Wrocławiem: zabójców było trzech. Skazano jednego*, „Gazeta Wrocławska” z dn. 25.08.2014 r., www.gazetawroclawska.pl, dostęp: 18.12.2018 r.
- Rykiel Z., 1991, *Koncepcje geografii społecznej*, „Dokumentacja Geograficzna”, 3-4, I, s. 9-17.
- Rykiel Z., 2014, *Społeczno-polityczne uwarunkowania konferencji w Rydzynie*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Dorobek polskiej geografii po konferencji w Rydzynie, Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii*, 8, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 11-22.
- Rzeszotek R., *Hektary marszałka Leppera*, Dziennik Toruński z 20.04.2006 r., www.expressbydgoski.pl, dostęp: 21.11.2018 r.
- Short J., 1991, *Imagined country*, Routledge, London.
- Silverman, D., 1997, *Interpreting Qualitative Data*, Sage Publications, London.
- Sito A., *Jak robota to tylko u Leppera*, „Dziennik Bałtycki” z 11.07.2007 r., www.wiadomości.wp.pl, dostęp: 21.02.2019 r.
- Soja E., 1996, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Verso, London.

- Soja E., 1999, *Thirdspace: Expending the Scope of the Geographical Imagination*, [w:] *Human Geography Today*, Polity Press, Cambridge, s. 260–278.
- Stanny M., 2011, *Wieś jako przedmiot badań demograficznych*, [w:] M. Halamska (red.), *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*, EUROREG, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Stanny M., Rosner A., 2014, *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w 2010 roku* (wersja pełna), Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Starosta P., 1995, *Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrosocjalnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Svendsen G., 2004, *The right to development: construction of a non-agriculturalist discourse of rurality in Denmark*, „Journal of Rural Studies”, 20, s. 79–94.
- Sytuacja Demograficzna Polski. Raport 2016-2017*, 2017, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa, https://bip.stat.gov.pl/files/gfx/bip/pl/defaultstronaopisowa/805/1/1/sytuacja_demograficzna_polski_raport_2016_2017.pdf, dostęp: 5.12.2018 r.
- Szczepański W., *Wychodzi na to, że buduje się na środku lotniska*, naTemat.pl, www.extra.natemat.pl, dostęp: 08.12.2018 r.
- Szulc H., 1995, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, „Prace Geograficzne IGiPZ PAN” [Wrocław], nr 163.
- Szulc H., 2002, *Atlas historyczny wsi w Polsce*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Sławecki B., 2012, *Znaczenie paradygmatów w badaniach jakościowych* [w:] Jamielniak D. (red.), *Badania jakościowe. Podejścia i teorie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 57–87.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. 10, 1880–1914, nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, Warszawa.
- Święchowicz M., *Drugie życie Leppera*, Newsweek z 05.11.2014 r., www.newsweek.pl/polska, dostęp: 15.11.2018
- Terluin I.J., 2003, *Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories*, Journal of Rural Studies 19, s. 327–344.
- Thompson J. B., 2006, *Media i nowoczesność. Społeczna teoria mediów*, Wydawnictwo Astrum, Wrocław.
- Thrift N., 1996, *Spatial Formations*, Sage, London.
- Tobiasz-Lis P., 2013, *Zmiany wyobrażeń przestrzeni Łodzi w świadomości mieszkańców*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Tuan Y.F., 1977, *Space and Place: The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London.
- Ustawa z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (Dz. U. z 2018 r. poz. 1307, 1669).
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2018 r. poz. 994, 1000, 1349, 1432).
- van der Ploeg J.D., Renting H., Brunori G., Knickel K., Mannion J., Marsden T., de Roest K., Sevilla-Guzmán E., Ventura F., 2000, *Rural Development: From Practices and Policies towards Theory*, „Sociologia Ruralis”, 40, 4, s. 391–408.

- Wang J., Worboys M., 2017, *Ontologies and Representation Spaces for Sketch Map Interpretation*, „International Journal of Geographical Information Science”, s. 1-25.
- Ward N., Atterton J., Kim T.-Y., Lowe P., Phillipson J., Thompson N., 2005, *Universities, the Knowledge Economy and 'Neo-Endogenous Rural Development'*, „Centre for Rural Economy Discussion Paper Series”, 1, s. 1-15.
- Wartmann F. M., Purves R. S., 2017, *What's (Not) on the Map: Landscape Features from Participatory Sketch Mapping Differ from Local Categories Used in Language*, „Land”, 6 (79), s. 1-16.
- Wilkin J., 1998, *Bariery edukacyjne i informatyczne*, [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce*, FAPA, Warszawa, s. 67-68.
- Wolski O., 2018a, *Smart Villages in the EU policy: How to Match Innovativeness and Pragmatism?*, „Wieś i Rolnictwo”, 4, 181, s. 163-179.
- Wolski O., 2018b, *Problem (nie)innowacyjności w projektach odnowy wsi*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 31, s. 17-37.
- Wolski O., 2019, *Jaka wieś? O reprezentacjach formalnych wsi w wojewódzkich programach odnowy wsi*, „Studia Obszarów Wiejskich” [w recenzji].
- Woods M., 2005, *Rural geography*, Sage, Los Angeles, London, New Dehli, Singapore, Washington DC.
- Woods M., 2009, *Rural Geography*, [w:] R. Kitchin, N. Thrift (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, s. 429-441.
- Woods M., 2011, *Rural*, Routledge, London and New York.
- Woolgar, S., 1988, *Knowledge and Reflexivity. New Frontiers in the Sociology of Knowledge*, Sage Publications, London, Beverly Hills.
- Wójcik M., 2009, *Społeczna geografia wsi*, „Czasopismo Geograficzne”, 80, 1-2, s. 42-62.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M., 2017, *W kierunku „miejsca”. Budzenie uśpionego potencjału wsi*, „Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 28, s. 5-16.
- Wójcik M., Dmochowska-Dudek K., 2018, *Identyfikacja układów ruralistycznych o istotnych wartościach krajobrazowych i kulturowych w skali województwa łódzkiego i ich waloryzacja pod kątem rekomendacji do wyznaczania krajobrazów priorytetowych. Podstawy metodologiczne i terminologiczne*, Opracowanie przygotowane na zlecenie Biura Planowania Przestrzennego Województwa Łódzkiego, Global Point, Łódź.
- Wójcik M., Jeziorska-Biel P., Czapiewski K., 2019, *Between words: A generational discussion about farming knowledge sources*, „Journal of Rural Studies”, 67, s. 130-141.
- Wójcik M., Suliborski A., 2014, *Geografia społeczna w Polsce – geneza, koncepcje i zróżnicowanie problemowe, ze szczególnym uwzględnieniem studiów geograficzno-miejskich w ośrodku łódzkim* [w:] A. Suliborski, M. Wójcik (red.), *Dysproporcje społeczne i gospodarcze w przestrzeni Łodzi. Czynniki, mechanizmy, skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 17-48.
- Zajdel M. 2010: *Ocena wykształcenia ludności rolniczej*, „Folia Pomer. Univ. Technol. Stetin”, Oeconomica, 282(60), s. 185-192.
- Zbrodnia, która powraca, www.olawa24.pl z 04.12.2014 r., dostęp: 12.12.2018 r.

Strategie rozwoju

Gmina Baborów. Strategia rozwoju lokalnego na lata 2014–2020. Wersja nr 1, poddana konsultacjom społecznym.

Lokalna strategia rozwoju gminy Darłowo na lata 2015–2025.

Strategia rozwoju gminy Biskupiec na lata 2015–2025.

Strategia rozwoju gminy Bytów na lata 2015–2025.

Strategia rozwoju gminy Cisek na lata 2016–2025.

Strategia rozwoju gminy Dzierżążnia na lata 2014–2020.

Strategia rozwoju gminy Gdów do roku 2020.

Strategia rozwoju gminy Goszczyn 2003–2018.

Strategia rozwoju gminy Lasowice Wielkie na lata 2015–2025.

Strategia rozwoju gminy Lelis na lata 2014–2030.

Strategia rozwoju gminy Nysa na lata 2014–2023.

Strategia rozwoju gminy Otmuchów na lata 2004–2020.

Strategia rozwoju gminy Pakosławice na lata 2015–2022.

Strategia rozwoju gminy Promna na lata 2015–2022.

Strategia rozwoju gminy Przeworsk na lata 2016–2020.

Strategia rozwoju miasta i gminy Oborniki na lata 2016–2020.

Strategia rozwoju miasta i gminy Jelcz-Laskowice na lata 2007–2015.

Strategia zrównoważonego rozwoju gminy Baranów na lata 2015–2025.

Strategia zrównoważonego rozwoju gminy Bielsk Podlaski do 2020 roku.

Strategia zrównoważonego rozwoju gminy Wiązownica na lata 2007–2020 wraz z Wieloletnim planem inwestycyjnym na lata 2007–2015.

Spis tabel

Tabela 1: Kategorie praktyk przestrzennych według D. Harveya _____	12
Tabela 2: Zestawienie wsi objętych badaniem _____	19
Tabela 3: Charakterystyka badanych wsi w oparciu o Atlas historyczny wsi w Polsce (Szulc 2001) _____	25
Tabela 4: Zestawienie ocen badanych wsi pod kątem trwałości układu ruralistycznego _____	27
Tabela 5: Zmiany pokrycia terenu w badanych wsiach w latach 1990-2018 _____	33
Tabela 6: Dominujące kierunki przemian przestrzeni badanych wsi _____	36
Tabela 7: Potencjał ludnościowy analizowanych gmin w latach 1995-2017 _____	41
Tabela 8: Przyrost rzeczywisty oraz jego elementy składowe w analizowanych gminach w latach 1995-2017 _____	43
Tabela 9: Częstkowe współczynniki feminizacji dla analizowanych gmin w 2017 r. _____	46
Tabela 10: Wskaźniki poziomu i dynamiki starzenia się ludności w analizowanych gminach w latach 1995-2017 _____	48
Tabela 11: Obciążenie demograficzne ludności w wieku produkcyjnym ludnością w wieku przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym w analizowanych gminach w 1995 i 2017 r. _____	50
Tabela 12: Klasy określające etapy rozwoju struktury wieku ekonomicznego ludności (w %) _____	51
Tabela 13: Klasy struktury wieku ekonomicznego w gminach w 1995 i 2017 r. _____	51
Tabela 14: Wykaz wsi i ich przynależność administracyjna _____	53
Tabela 15: Obciążenie demograficzne ludności w wieku produkcyjnym ludnością w wieku przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym w analizowanych wsiach w 2002 i 2011 r. _____	55
Tabela 16: Zróżnicowanie potencjału ludnościowego analizowanych wsi _____	58
Tabela 17: Zróżnicowanie potencjału ludnościowego analizowanych wsi _____	60
Tabela 18: Elementy ułatwiające orientację odręcznych szkiców badanych wsi _____	73
Tabela 19: Związek między typem funkcjonalnym gminy a rolą rolnictwa w planowaniu strategicznym _____	92

Spis rycin

Rycina 1: Rozmieszczenie badanych wsi w Polsce _____	20
Rycina 2: Kompilacja fragmentu mapy dawnej (<i>Karte des Deutschen Reiches</i> , z ok. 1893 r.) z przezroczystością 60% i danych BDOT 10k dla okolic wsi Czerwona (woj. opolskie) _____	24
Rycina 3: Wieś Dzierżąźnia w powiecie płońskim - odrys planu wsi z 1827 roku nałożony na współczesną ortofotomapę _____	26
Rycina 4: Wieś Słowino (gm. Darłowo, pow. sławieński): A - fragment odrysu planu wsi z 1835 r.; B - fragment <i>Karte des Deutschen Reiches</i> z ok. 1893; C - współczesna mapa topograficzna; D - współczesna ortofotomapa; E - panorama wsi _____	28
Rycina 5: Wiadukt nad autostradą A2 w Holendrach Baranowskich (A); nowe zabudowania w Miłoszycach (B) _____	29
Rycina 6: Teren dawnego trójkątnego placu w centrum wsi Zabrodzie _____	29
Rycina 7: Okolice wsi Zabrodzie (gm. Biskupiec, pow. olsztyński): A - fragment <i>Karte des Deutschen Reiches</i> z ok. 1893; B - fragment odrysu planu wsi z 1861 r.; C - współczesna mapa topograficzna _____	30
Rycina 8: Budowa modelu 3D ramy krajobrazowej we wsi Czerwona (niebieskie prostokąty wskazują lokalizację wykonanych fotografii względem modelu) _____	30
Rycina 9: Budowa modelu 3D obszaru wsi Czerwona (niebieskie prostokąty wskazują lokalizację wykonanych fotografii względem modelu; poniżej modelu zamieszczono przykładowe fotografie wykorzystane do jego budowy) _____	31
Rycina 10: Zestaw geowizualizacji wsi Czerwona: pomiar na ortofotmapie (A); rekonstrukcja powierzchni szkieletowej (B); rekonstrukcja powierzchni ciągła tonowana barwą (C); model 3D _____	31
Rycina 11: Przyrost powierzchni terenów zabudowanych w odniesieniu do zmian powierzchni gruntów ornych i terenów pozostałych w wybranych wsiach w latach 1990-2018 (%) _____	34
Rycina 12: Ubytek powierzchni terenów zabudowanych w odniesieniu do zmian powierzchni gruntów ornych i terenów pozostałych w wybranych wsiach w latach 1990-2018 (%) _____	35
Rycina 13: Jednopoziomowe indeksy dynamiki liczby ludności analizowanych gmin dla lat 1995-2017 (1995=100) _____	41
Rycina 14: Gęstość zaludnienia w analizowanych gminach w roku 2002 i 2017 _____	42
Rycina 15: Urodzenia, zgony i przyrost naturalny w analizowanych gminach w roku 1995 (A) i 2017 (B) _____	44
Rycina 16: Współczynnik maskulinizacji w analizowanych gminach w roku 2002 i 2017 _____	45
Rycina 17: Struktura ludności według ekonomicznych grup wieku w analizowanych gminach w roku 1995 (A) i 2017 (B) _____	49
Rycina 18: Liczba ludności w badanych wsiach w 2011 r. _____	53
Rycina 19: Zmiany liczby ludności w latach 2002-2011 w badanych wsiach (2002=100) _____	54
Rycina 20: Współczynnik feminizacji w badanych wsiach w 2002 i 2011 r. _____	54
Rycina 21: Struktura ludności według ekonomicznych grup wieku w badanych wsiach w roku 2002 (A) i 2011 (B) _____	56
Rycina 22: Struktura ludności według wykształcenia w badanych wsiach w 2002 r. _____	57

Rycina 23: Zależności pomiędzy pojęciami: wiedza o przestrzeni, przestrzeń postrzegana, mapa poznawcza, odręczny szkic _____	63
Rycina 24: Typy szkiców wg. F. C. Ladd (1970) _____	64
Rycina 25: Typy szkiców wg. F. M. Wartmann i R. S. Purves (2017) _____	64
Rycina 26: Kategorie najważniejszych cech miejscowości wskazywanych przez mieszkańców _____	66
Rycina 27: Znaczenie pojęcia „wieś” w opinii respondentów _____	67
Rycina 28: Ocena miejscowości przez respondentów (skala dychotomiczna) _____	68
Rycina 29: Sposób uwzględnianiu rozłogów w szkicach wsi _____	69
Rycina 30: Liczba elementów uwzględnianych w odręcznych szkicach poszczególnych wsi _____	70
Rycina 31: Szkice wsi wykonane z wykorzystaniem perspektywy „z lotu ptaka” _____	71
Rycina 32: Szkice wsi wykonane z wykorzystaniem perspektywy „ulicy” _____	71
Rycina 33: Szkice wsi wykonane z wykorzystaniem perspektywy mieszanej _____	71
Rycina 34: Struktura odręcznych szkiców wsi. Średnia liczba elementów przypadająca na szkic _____	75
Rycina 35: Przykłady krawędzi w szkicach wsi: tory kolejowe we wsi Grzęska i autostrada A2 we wsi Holendry Baranowskie _____	75
Rycina 36: Przykład obszarów w szkicach wsi - osiedla we wsi Miłoszyce _____	76
Rycina 37: Lokalna historia wsi zapisana w odręcznym szkicu _____	77

Załącznik 1

Dawne i współczesne mapy* badanych wsi

Wieś Czerwona, gmina Laskowice Wielkie, woj. opolskie

Wieś Długowola, gmina Goszczyn, woj. mazowieckie

Wieś Dzierżonźna, gmina Dzierżonźna, woj. mazowieckie

* Szczegółowe informacje na temat źródeł dawnych i współczesnych map badanych wsi przedstawiono w rozdziale *Przemiany morfologiczne i funkcjonalno przestrzenne...* niniejszej pracy.

Wieś Grabowiec, gmina Bielsk Podlaski, woj. podlaskie

Wieś Grzeska, gmina Przeworsk, woj. podkarpackie

Wieś Holendry Baranowskie, gmina Baranów, woj. mazowieckie

Wieś Jodłów, gmina Otmuchów, woj. opolskie

Wieś Księżę Pole, gmina Baborów, woj. opolskie

Wieś Marszowice, gmina Gdów, woj. małopolskie

Wieś Miejsce Odrzańskie, gmina Cisek, woj. opolskie

Wieś Miłoszyce, gmina Jelcz-Laskowice, woj. dolnośląskie

Wieś Nasiadki, gmina Lelis, woj. mazowieckie

Wieś Niezabyszewo, gmina Bytów, woj. pomorskie

Wieś Nowołoskoniec, gmina Oborniki Wielkopolskie, woj. wielkopolskie

Wieś Pacew, gmina Promna, woj. mazowieckie

Wieś Pakosławice, gmina Pakosławice, woj. opolskie

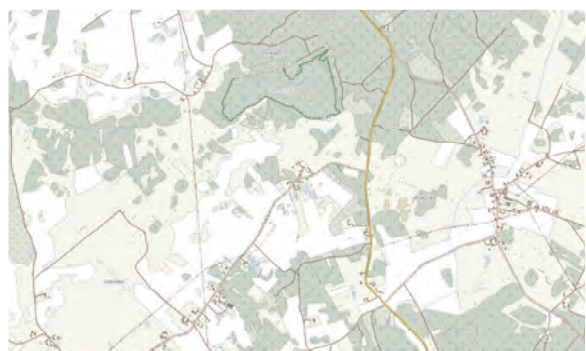
Wieś Pivoda, gmina Wiązownica, woj. podkarpackie

Wieś Słowino, gmina Darłowo, woj. zachodniopomorskie

Wieś Zabrodzie, gmina Biskupiec, woj. warmińsko-mazurskie

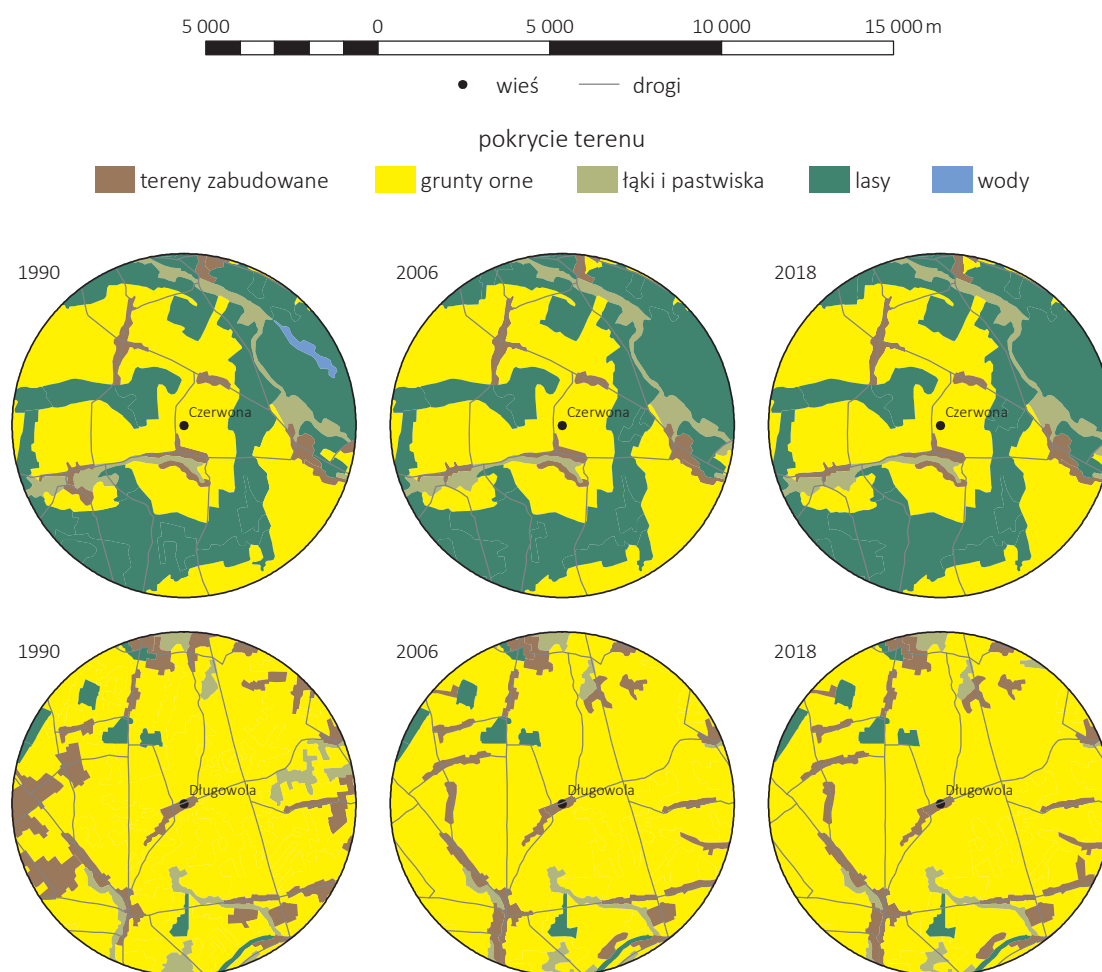
Wieś Zielnowo, gmina Darłowo, woj. zachodniopomorskie

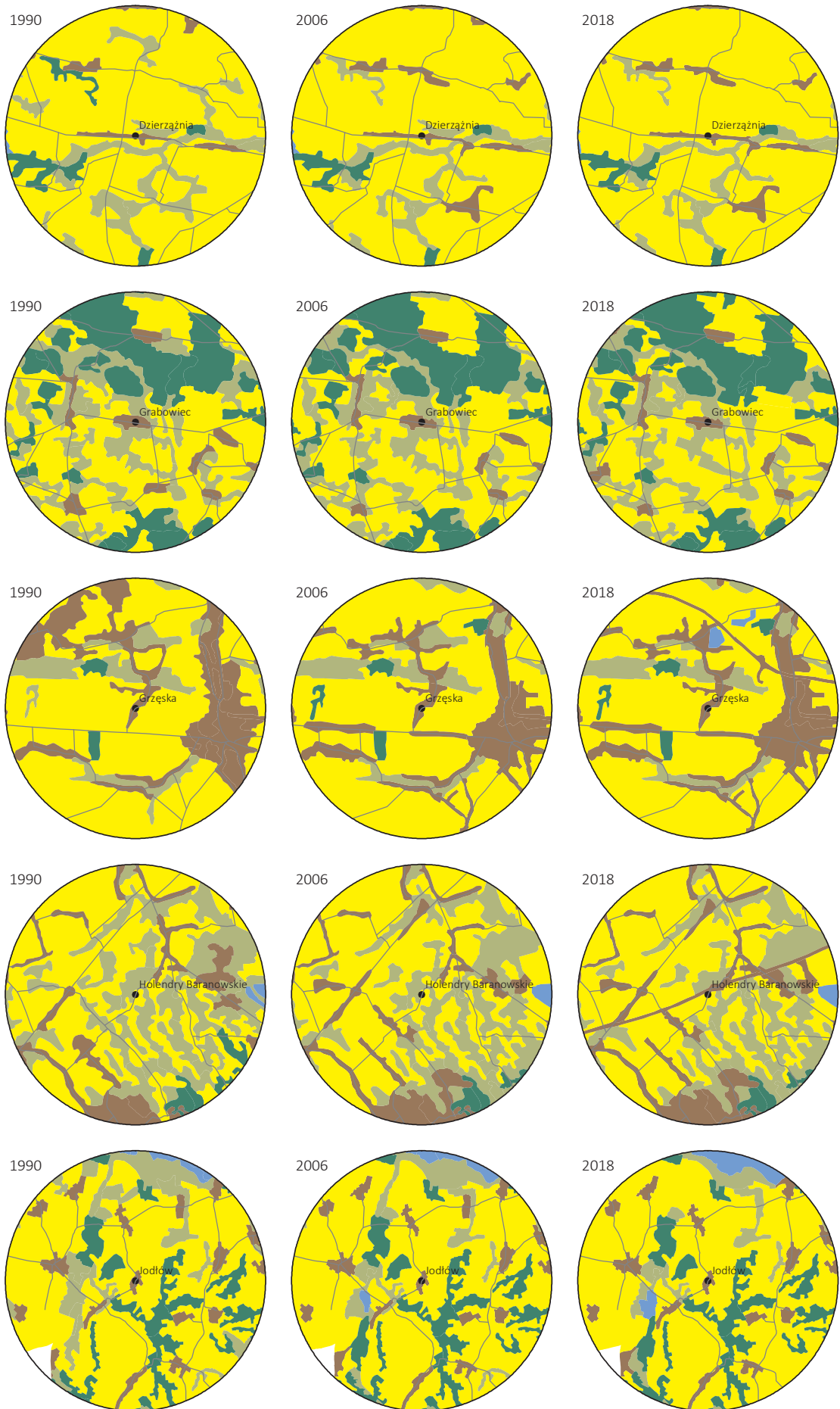
Wieś Złotogłowice, gmina Nysa, woj. opolskie

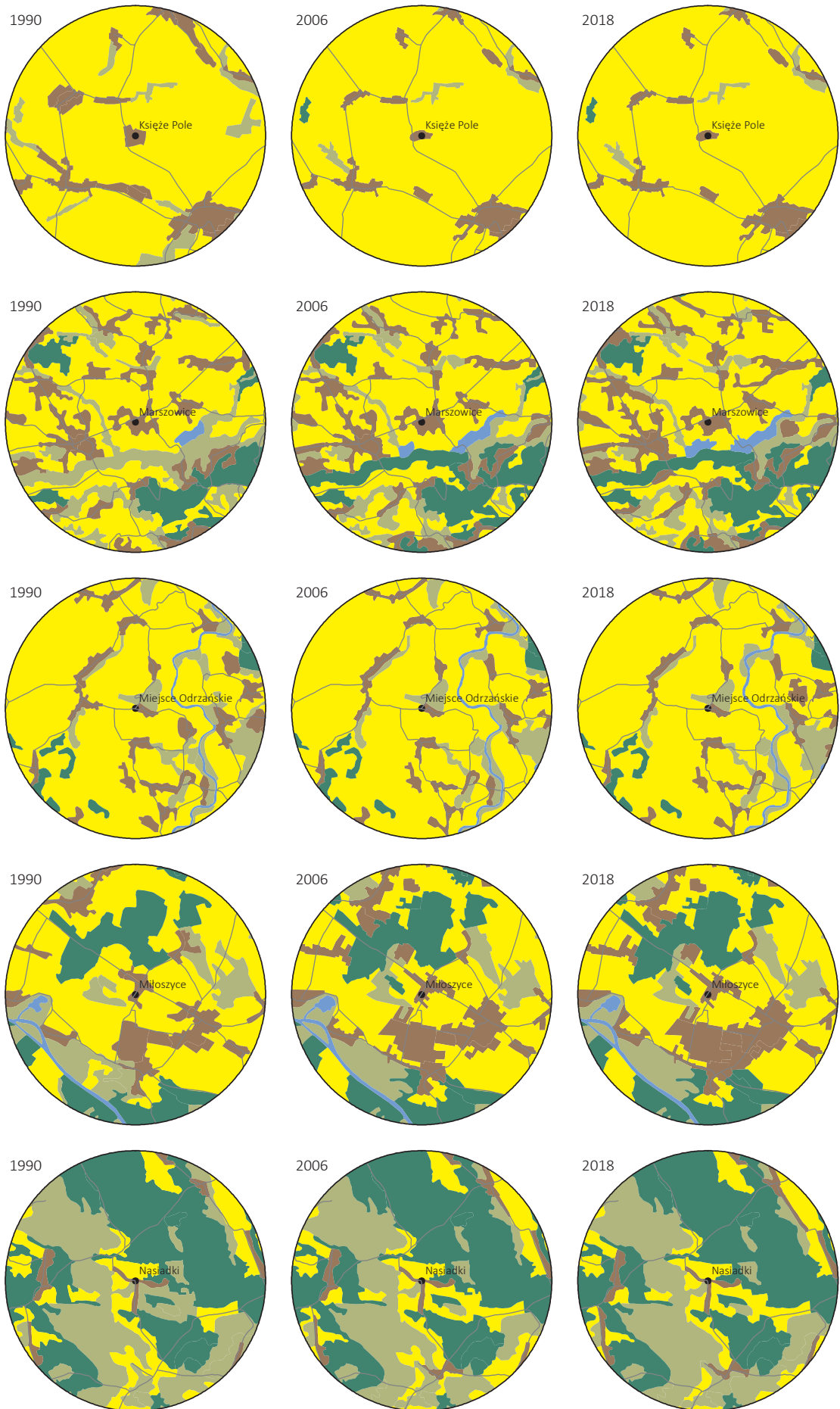
Załącznik 2

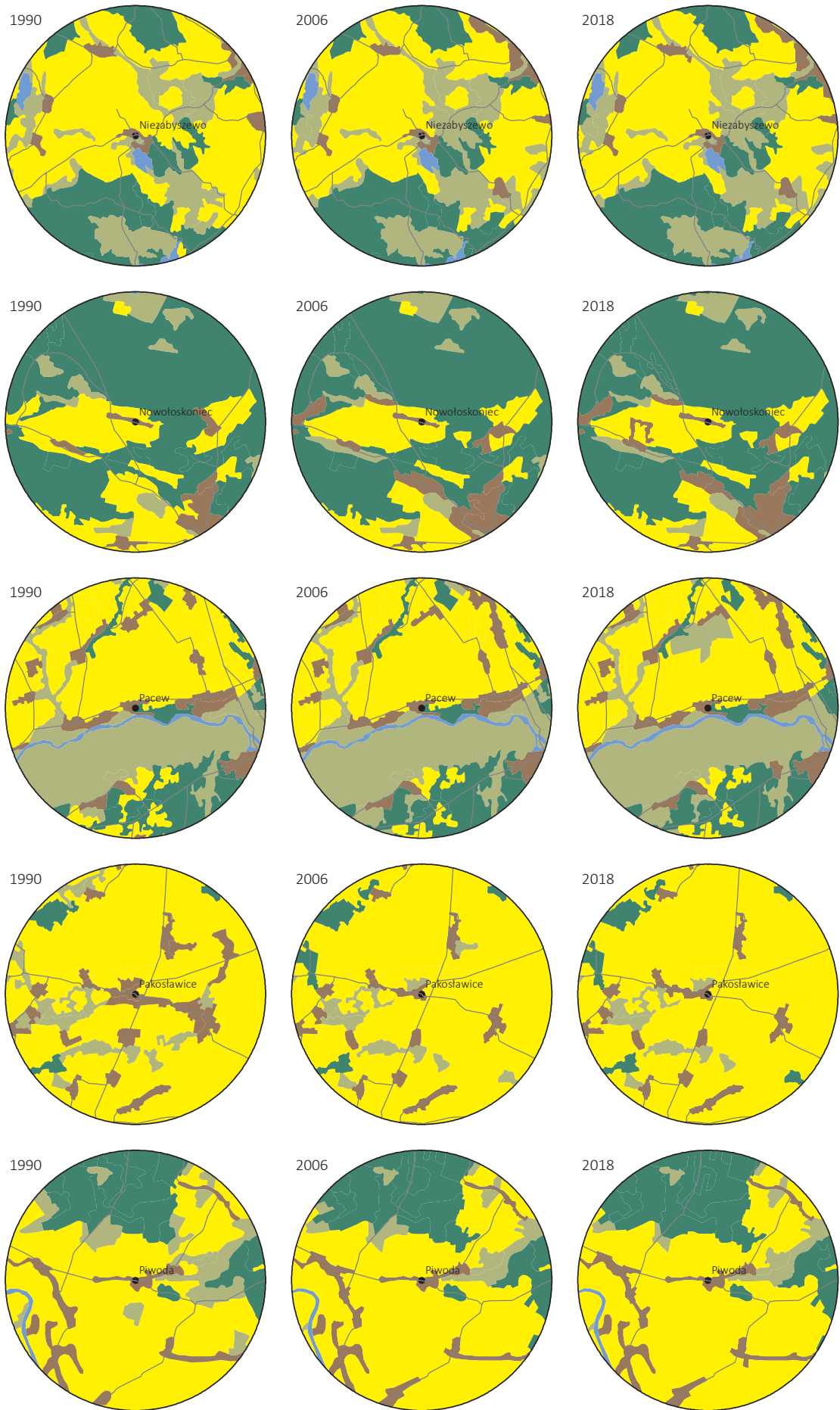
Pokrycie terenu wokół badanych wsi na podstawie danych CORINE Land Cover*

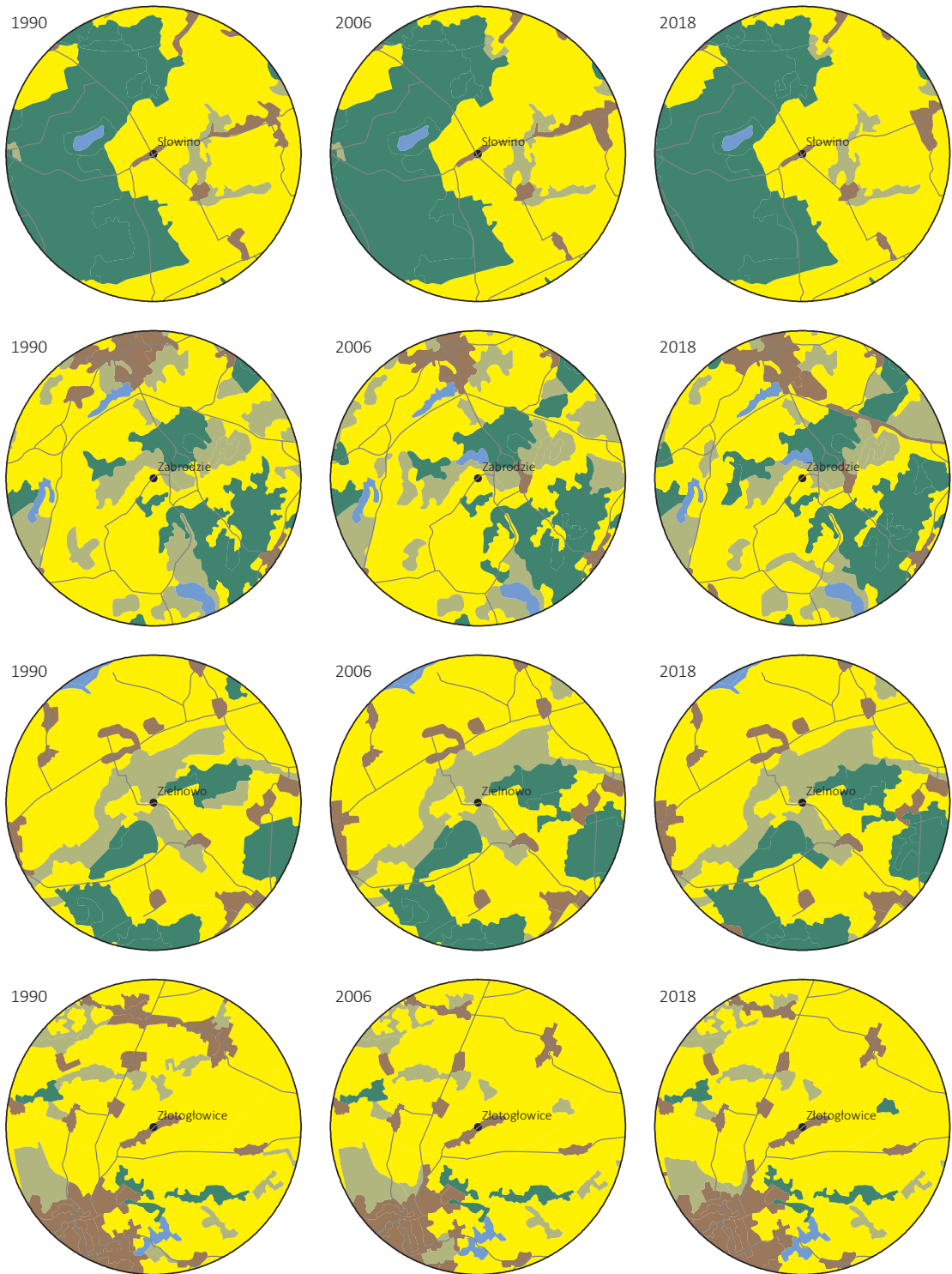

* Szczegółowe informacje na temat analizy pokrycia terenu badanych wsi przedstawiono w rozdziale *Przemiany morfologiczne i funkcjonalno-przestrzenne...* niniejszej pracy.

Niniejsza monografia jest efektem pracy zespołu badawczego Katedry Geografii Regionalnej i Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego w ramach projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki. Treści zawarte w książce są odpowiedzią na nowe wyzwania badawcze geografii człowieka, coraz częściej poruszające problemy identyfikacji i interpretacji przemian osadniczych w skali lokalnej. W tym przypadku studia dotyczą 21 wsi wybranych nieprzypadkowo, bo reprezentujących typowe dla różnych okresów historycznych założenia ruralistyczne. Przeprowadzone badania miały dwa podstawowe cele – poznawczy i metodologiczny. Z jednej strony dążono do ukazania różnych prawidłowości w zmianach przestrzenno-krajobrazowych wsi, z drugiej natomiast, celem pracy było stworzenie katalogu reprezentacji (przedstawień) przestrzennych, o charakterze formalnym i społecznym, umożliwiających wielowymiarową rejestrację zjawisk osadniczych. W ten sposób intencją zespołu badawczego było nie tylko odwołanie się do dyrektyw klasycznej geografii człowieka (przestrzeń traktowana jako czynnik sprawczy, który należy uwzględniać w analizie społeczeństw), ale również uwzględnienie wyzwań nowych nurtów badawczych, ukształtowanych w ramach społeczno-kulturowego „zwrotu” geografii, interpretujących przestrzeń jako społecznie wytworzoną. Badania o takim charakterze, w których środowisko człowieka jest po prostu miejscem życia, nawiązują do tradycji antropogeograficznych, choć we współczesnych uwarunkowaniach cywilizacyjnych, i z uwzględnieniem postępu teoretyczno-metodologicznego współczesnej geografii człowieka. Ogląd różnych przemian z perspektywy miejsc, koncentruje się przede wszystkim na społecznym i funkcjonalnym wymiarze ich istnienia i zmiany. Studia przypadku uwiadcniają to, czego nie da się zarejestrować w wymiarze strukturalnym i globalnym, szczególnie w obrębie ujęć ilościowych. Zwrócenie się ku tej perspektywie badawczej rodzi liczne refleksje o kondycji społeczności lokalnych, a także o społecznych wyobrażeniach i opiniach na temat tego, co dzieje się w przestrzeni osobistej, sąsiedzkiej i wspólnotowej.

 WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

 wydawnictwo.uni.lodz.pl
 ksiegarnia@uni.lodz.pl
 (42) 665 58 63

Książka dostępna również
jako e-book

ISBN 978-83-8220-242-7

9 788382 202427